

SZILÁGYI MÁRTON

Forrásérték és poétika

Kazinczy Ferenc: *Fogságom naplója*

Irodalomtörténeti füzetek

SZILÁGYI MÁRTON

Forrásérték és poétika

Kazinczy Ferenc: *Fogságom naplója*

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

177. szám

Szerkeszti:

FÓRIZS GERGELY

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

SZILÁGYI MÁRTON

Forrásérték és poétika

Kazinczy Ferenc: *Fogságom naplója*

r e c i t i

Budapest · 2017

Készült az MTA – Debreceni Egyetem
Klasszikus Magyar Irodalmi
Textológiai Kutatócsoportjának keretében

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia
támogatásával készült.

A borító Stunder János Jakab Kazinczy-portréjának (1797)
felhasználásával készült.

Lektorálta:
ORBÁN LÁSZLÓ

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 0075-0840
ISBN 978-615-5478-30-7

Kiadja a r e c i t i,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ► <http://www.reciti.hu>
Borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa
Tördelte: Hegedüs Béla
Xe_{La}TeX, Linux Libertine

Bevezetés	7
A <i>Fogságom naplója</i> határai	11
Kéziratos másolatok és kiadások, 16 – Az eredeti kézirat és az elsődleges másolat viszonya, 17 – Egyéb másolatok, 21 – A <i>Fogságom naplójához</i> kapcsolódó szövegegységek, 24 – A levélanyag rekonstrukciójának lehetőségei, 26 – A kiadás-történet és ennek textológiai tanulságai, 34	
A <i>Fogságom naplója</i> forráshasználatának rétegei	53
A <i>Fogságom naplója</i> műfaji előzményeiről és környezetéről . .	71
Hogyan írható le egy kivégzés?	83
Rendiség, mentalitás, nyelvhasználat	105
Kazinczy Ferenc és Andreas Riedel	117
A Martinovics-összeesküvés elíteltjeinek börtönvilága	135
Összegzés	149
Rövidítésjegyzék.	155
Levéltári és kéziratári források rövidítése, 155 – A kiadott vagy kéziratos Kazinczy-szövegek címének rövidítése, 155	
Felhasznált irodalom	157
Névmutató.	173

BEVEZETÉS

Ez a könyv egy szövegkiadói munkából nőtt ki. 2011-ben jelent meg ugyanis Kazinczy Ferenc *Fogságom naplója* című művének kritikai kiadása, amelyet én rendeztem sajtó alá. A mű az MTA – DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoportjának a keretei között készült. Ez a textológiai vállalkozás sokat köszönhet ennek a kutatócsoportnak, hiszen ez (s leginkább vezetője, Debreczeni Attila) teremtette meg azt a könyvsorozatot is, Kazinczy műveinek kritikai összkiadását, amely immár nyolc megjelent kötettel büszkélkedhet, s amelyben helyet kapott a *Fogságom naplója* is. Természetesen nem véletlenül talált meg engem annak idején ez a feladat, hiszen Kazinczy műve már gimnazista korom óta, amikor először olvastam, erősen foglalkoztatott, s szerettem volna minél inkább megérteni: ennek a megértési folyamatnak kiváló alkalmául ígérkezett a sajtó alá rendezés munkája. Ezért is vállalkoztam rá, bár voltak bennem kétségek, hogy meg tudok-e birkózni a feladat kezdettől nyilvánvaló és lépésről lépésre egyre inkább feltáruló nehézségeivel.

A kritikai kiadás készítése közben számos olyan kérdés vetődött föl bennem, amelyre nem lehetett kielégítő módon a jegyzetek és kommentárok szövegtípusaiban válaszolni. Ezért is merült föl egyre erősebben egy nagyobb arányú értelmezés szükségessége. Annál is inkább, mert úgy éreztem: nagy kár lenne, ha a kritikai kiadás elkészítése lezárná a szöveg interpretációját ahelyett, hogy inkább megnyitná azt. A 18–19. századi magyar irodalom kapcsán gyakran előfordult a szakirodalomban, hogy a sajtó alá rendezők szándékai és reményei ellenére egy nagyszabású textológiai teljesítmény jó időre gátjává vált a későbbi értelmezéseknek. Pontosabban: ha a

sajtó alá rendező megelégedett a textológiai teljesítménnyel önmagában, s nem törekedett arra, hogy tapasztalatait, ötleteit, felmerülő elemzési szempontjait értekező prózai formában (tanulmányban vagy monográfiában) is kifejtse, akkor hosszú ideig (néha mindmáig) nem akadt aztán vállalkozó erre a munkára.

A korábbi, e tárgyban publikált tanulmányaim jelentősen újr gondolt és átírt változatait is magában foglaló összegzés természetesen annak a folyamatnak a része, amelyet a Debreceni Egyetem koordinálta (s személy szerint Debreczeni Attila irányította) Kazinczy-kutatások határoznak meg. Ennek a már eddig is komoly eredményeket hozó, s továbbra is dinamikusnak bizonyuló munkának nemcsak szövegkiadásokat köszönhetünk, hanem markáns interpretációkat is. Már eddig is olyan, figyelemre méltó monográfiák jelentek meg e munkacsoport keretében, mint Czifra Mariann vagy Bodrogi Ferenc Máté könyvei,¹ amelyek nem a hiányzó, nagy Kazinczy-monográfia előtanulmányai (már ha egyáltalán szükség van a Kazinczy-monográfia 19. századi eszményének a fönntartására), hanem egy-egy fontos, s Kazinczy kapcsán különösen termékenyen vizsgálható kérdéskör részletes elemzései. Vagyis olyan vállalkozások, amelyek önmagukban is teljeseek, bármennyire is sok irányban gondolhatók tovább, s amelyek éppen azt demonstrálják, hogy a Kazinczy nevével és tevékenységével összefüggő problémák számos, monografikusan feldolgozható (s feldolgozandó) problémát rejtenek magukban.

Reményeim szerint a *Fogságom naplójáról* szóló kismonográfia jól beleillik ebbe a tendenciába. Hiszen végső soron Kazinczy önéletrajzi írásai kapcsán ugyanarra a felismerésre hoz bizonyítékokat, amelyet a kutatócsoport keretében már Orbán László megfogalmazott: „Az emlékiróban nem a megélt esemény hiteles dokumentálóját látjuk, hanem az íróasztalán lévő töménytelen mennyiségű feljegyzésből és az emlékeiből válogató szépíró, aki nagy

¹ CZIFRA 2013; BODROGI 2012.

tehetséggel lát neki az adott nyersanyag átformálásához, egy másik szerkezetbe, nemritkán egy másik műfajba illesztéséhez.”²

Köszönöm a Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoportnak a konkrét segítséget (így Orbán László alapos lektori munkáját is) s azt az ösztönzést, amelyet pusztán a létével is sugárzott: jó dolog ugyanis egy olyan szakmai közösséghez tartozni, amely nemcsak értelmes feladatot és irányt ad az odatartozóknak, hanem mindig érdeklődést is tanúsít tagjai munkája iránt.

² ORBÁN 2009, 247.

A FOGSÁGOM NAPLÓJA HATÁRAI

Ha a Kazinczy-életmű egyik legismertebb, s hatástörténetileg az egyik legfontosabb szövegének, a *Fogságom naplójának* az értelmezésére vállalkozunk, elengedhetetlen tisztázni – amennyire lehet – a mű filológiai kérdéseit: hiszen olyan bonyolult és szövevényes problémáról van szó, amelynek megértése nélkül nem lehet érvényes megállapításokat tenni ennek a sajátos műfajú alkotásnak a státuszáról és értelmezéséről sem. Az eddigi szakirodalom egyébként igen figyelemre méltó elemzési kísérletei például visszatérően azért is követtek el és örökítettek tovább számos tévedést, mert ettől megpróbálták eltekinteni. A feladatot immár egyszerűbbé teszi a 2011-ben megjelent kritikai kiadás,¹ amely számos esetben először próbált meg föltenni és megválaszolni alapvető filológiai és textológiai kérdéseket, s amely így jó alapot nyújthat egy részletesebb elemzéshez is.

Ennek a textológiai munkának az egyik komoly tanulsága az volt, hogy a Kazinczy-életművön belül érdemes felmutatni azt a kontextust is, amelybe a *Fogságom naplója* tematikusan beilleszkedik – s ez nemcsak a szövegkiadás szempontjából lehet a megértést elősegítő, hasznos törekvés, hanem az értelmezés fontos alapszempontjául is szolgálhat.² A 2009-ben elindult Kazinczy kritikai kiadáson belül ez a szándék nem egyedülálló, hiszen a *Pályám emlékezete* kapcsán a sajtó alá rendező, Orbán László hasonló felfogásban próbálta meg Kazinczy önéletrajzi feljegyzéseinek közegében felmutatni a *Pályám emlékezete* több kidolgozását is.³ A *Pályám emlékezete* és

¹ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011.

² Erre tett kísérletet már a szöveg nemrégiben megjelent kritikai kiadása is: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011.

³ A koncepcióról: KAZINCZY: *Pályám emlékezete* 2009, 783–791.

a *Fogságom naplója* pedig nemcsak keletkezésének időpontja miatt tekinthető egymással párhuzamosan készülő műnek, hanem a két mű szerkezetének a kialakítása is egymást kiegészítő formában történt. Ezt mutatja az is, hogy a nyilvánosság számára szánt *Pályám emlékezete* nem tartalmazta a fogság időszakának részletesebb leírását: Kazinczy „utazásai”-nak keretébe illesztette be a különböző börtönök közötti szállítás eseményeit, s ezáltal hiperbolikusan – azaz kihagyások révén – őrizte meg élete ezen periódusának élményeit is önéletírása számára. Ennek a – részben nyilván öncenzurális – megoldásnak azonban megmaradt egy olyan, a megírás korai fázisához tartozó dokumentuma is, amely jól mutatja a két mű koncipiálásának folyamatát. Az én *Pandektám* V. kötetében maradt fenn Kazinczynak egy vázlata *Feldolgozni valók* címen, amelyet ugyan pontosan datálni nem tudunk, ám minden bizonnyal a *Pályám emlékezete* és a *Fogságom naplója* megírása előtről vagy legalább a munka kezdeti fázisából származik: Kazinczy itt rövid emlékeztető mondatok segítségével egy biográfiai vázat látszik fölrajzolni, s a felidéző mondatok egy-egy, a később elkészített szövegek alapján jól azonosítható anekdota kulcsmondatai. A feljegyzésben szereplő elemek alapján pedig jól látszik, hogy a kidolgozott történetelemek egy része csak a *Pályám emlékezetébe*, másik része pedig csak a *Fogságom naplójába* került bele.⁴ Vagyis Kazinczy nyilván egymással párhuzamosan gondolta el ezt a két művét, s arra törekedett, hogy mindkettő önálló retorikai szerkezetű, magában is megálló alkotás legyen.

A *Fogságom naplója* jellegében azonban mégiscsak eltér a *Pályám emlékezetétől*: itt nem egy több variációban létező, bizonytalan szöveghatáru prózai műről van szó, hanem egy, Kazinczytól határozottan lezárt egységről, amely ráadásul többé-kevésbé pontosan meghatározható időpontban kikerült írója kezéből; ráadásul Kazinczy életében sem egészében, sem részleteiben nem jelent meg, így jó darabig csak a kéziratos hagyományozódással kell számolnunk.

⁴ A szöveget lásd KAZINCZY: *Pályám emlékezete* 2009, 44–45; az azonosításra: uo. 846.

Megítélésem szerint a fogság megörökítését célzó szövegek sora szervesen hozzátartozik a *Fogságom naplója* szövegéhez. Ezeknek a közlését a kritikai kiadásban annak a genetikus elvnek a figyelembe vétele határozta meg, amely a Kazinczy kritikai kiadás alapkoncepcióját általában is jellemzi. Mindazonáltal célszerű hangsúlyoznunk: a közölni kívánt anyag jellege nem tette lehetővé, hogy a genetikus szövegkritika – illetve talán célszerűbb Tóth Réka terminológiai javaslatát⁵ követnünk: a szöveggenetika – módszereit alkalmazzuk. Hiszen nem áll rendelkezésünkre a *Fogságom naplója* autográf kézírata (még tisztázata sem, nemhogy fogalmazványa), így a keletkező szöveg alakulásának nyomon követése eleve lehetetlen volt. Viszont igen termékenynek tűnt annak érzékeltetése, hogy az egyes, önálló szöveghatárokkal rendelkező írásokon keresztül miképpen alakult ki a *Fogságom naplója* végső megfogalmazása: a kritikai kiadás számára ennek az alakulástörténetnek a bemutatása bizonyult a legfontosabbnak, s ennek a problémának az észleléséhez valóban revelatív hatású volt a szöveggenetika belátásainak a megfontolása. Ez az eljárás ugyanis, bár a szövegközlés elveit nem, hanem csupán annak bizonyos alapvető megfontolásait követi, a genetikus elv legitim alkalmazása lehet. Hiszen, ahogy ezt Kelevéz Ágnes megfogalmazta:

A genetikus kritika módszere lényegéből következően változatos: nem előregyártott sémákkal dolgozik, hanem a sajátosságokból kiindulva a szövegállapotok alternatív megjelenítésére a lehető legváltozatosabb megoldásokat keresi, a szerkesztői munkának nem az elrejtésére törekszik, mely a főszöveg megbonthatatlannak tűnő jellegéből fakadt, hanem vállalja és első pillantásra láthatóvá teszi a szöveggondozói munka önálló és aktív szerepét, minden szakmailag jártas olvasónak felkínálja a lehetőségét, hogy felülbírálja a sajtó alá rendező döntési folyamatát.⁶

⁵ TÓTH 2012, 12–15.

⁶ KELEVÉZ 1998, 17. A genetikus szövegkritikáról (szöveggenetikáról) lásd még a Helikon. Irodalomtudományi Szemle 1998/4. számának tanulmányait, különösen: BIASI 1998; HERSCHBERG-PIERROT 1998, valamint az itt közölt textológiai szakbibliográfiát. Magyar nyelvű összefoglalás: TÓTH 2012.

Kazinczy már a fogság ideje alatt megpróbált feljegyzéseket készíteni a vele megesett dolgok rögzítése céljából, s ezt a tevékenységét kiszabadulása után is folytatta különböző intenzitással. Ezek, a *Fogságom naplójához* képest korábbi kidolgozások nem csupán a készülés fázisainak dokumentumaiként olvashatók, hanem figyelemre méltó variációkként is. Fried István joggal hívta fel a figyelmet arra: „a *Fogságom naplója* és még inkább a *Pályám emlékezete* »fikcionalitáságra«-ra csak úgy és akkor derülhet(ett volna) fény, ha elvégződött volna a szükséges filológiai munka, nevezetesen a változatok, az előkészületként számba jöhető szövegek gondos egybevetése.”⁷ A *Fogságom naplója* értelmezéséhez valóban célszerű azoknak a szövegeknek a kontextusát is figyelembe vennünk, amelyek tartalmilag vagy genezisük tekintetében ugyanazt az élményanyagot igyekeztek megfogalmazni. Tanulságos végignézni, hogy milyen szövegtípusok vagy műfajok keretében kísérletezett Kazinczy ennek a – számára nyilvánvalóan rendkívül fontos és traumatikus – élménynek a feldolgozásával. Ezekhez a korábbi változatokhoz és kísérletekhez mérten lehet ugyanis igazán beszédes az a döntés, amely ennek az 1828-ban lezárt műnek a végső formáját kialakította.

Ha áttekintjük a korábbi kísérleteket, akkor – a fogság időszakájában készített feljegyzéseket most nem számítva – időrendben az az első megoldás, hogy Kazinczy ekkor elkezdett naplóját a fogság időszakának utolsó periódusával indította (ezeket a naplófeljegyzéseit 1812-ben másolta le, ezt a változatot ismerjük). Ezek a feljegyzések mintegy a kezdet fázisát ruházták rá a fogság időszakára – ám a későbbiekől jelentősen eltér ez a szöveg abban, hogy nem terjeszkedett ki a korábbi periódusoknak, a fogság korábbi élményeinek a visszatekintő összefoglalására.⁸ Későbbről – bár pontosan ez a kézirat nem datálható, „a [19.] század első éveiből” – ismerünk olyan kísérletet, amelyben Kazinczy a letartóztatása körülményeivel kezdte az események leírását, s eljutott a budai vizsgálati fogság

⁷ FRIED 2009a, 141.

⁸ *Az én naplóm*; kötetben: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 34–42.

első napjának az ábrázolásáig – ez már a majdani *Fogságom naplója* kezdetét rajzolja ki.⁹ Találunk azonban táblázatszerű összefoglalást is, amely a letartóztatottak és elítéltek névsorát, az őket sújtó ítéletet és egyéb adatszerű információkat tartalmazza, s alapvetően nem narratív karakterű.¹⁰ Felbukkannak a kommentárként, glosszaként rögzített szövegegységek is, amelyek legföljebb az anekdotaszerű, kispórázai műforma irányába lépnek tovább, de jobbra megmaradnak a helyesbítés szándékát hordozó pontosítás keretei között.¹¹ Voltaképpen a Szirmay Antal latin nyelvű történeti munkájához írott Kazinczy-szövegek is ilyen glosszáknak tekinthetők.¹² Kommentárok keletkezhetnek egy korábbi misszilis levél utólagos lemásolásakor is.¹³ Mindezek – még ha kéziratban maradtak is – a nyilvánosság számára csak töredékesen vagy tendenciózus torzításban ismeretes események pontosabb dokumentálásának az igényét mutatják, s voltaképpen a szórványosan, de folyamatosan létrehozott rövidebb feljegyzések egy része is őrzi egy ilyen jellegű indíttatás nyomait.

A *Fogságom naplója* ezekhez a szövegtípusokhoz mérten műfajilag is másnak mutatkozik,¹⁴ azonban tartalmilag is igen figyelemre méltó különbségek mutakozhatnak meg, ha a *Fogságom naplóját* ezekhez az előzményekhez mérjük. Kazinczy ugyanis visszatekintő, emlékező pozícióból, de a naplóforma kereteit imitálva alakított ki egy sajátos szerkezetet, s a korábban rögzített élményeket nem csupán szövegszerűen átemelte korábbi kézírataiból, hanem koncepciózusan rendezte el az anyagát, a kiemelés és az elhagyás műveleteit alkalmazva.

⁹ Kazinczy Ferencz' Naplója; kötetben: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 22–28.

¹⁰ Az Országlás Foglyai 1795ben; a kötetben: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 53–55.

¹¹ [Kazinczy jegyzete Fessler könyvéhez]; a kötetben: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 57.

¹² Közölve: BENDA III, 354–423.

¹³ [Kazinczy levele Vincent Barcóhoz]; a kötetben: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 20.

¹⁴ A *Fogságom naplója* különböző értelmezéseire lásd BARTA 1952, FRIED 1986, NEMES NAGY 1989, MEZEI 2000, SZILÁGYI 2008, SZILÁGYI 2008a.

Kéziratos másolatok és kiadások

A *Fogságom naplója* eredeti, autográf kézírata nem maradt fenn: megsemmisült vagy – némileg optimistább megfogalmazásban – lappang. A mű kiadástörténetében ráadásul nincs egyetlen olyan edíció sem, amely bizonyíthatóan az eredetiről készült volna, ilyenformán csak törmelékes adatokból és erősen hipotetikus módon rekonstruálhatjuk mindazt, mi is állhatott Kazinczy autográf kéziratában.

A szövegnek jelenleg a következő másolatai ismereteseek (az egyes másolatok jellemzését lásd a továbbiakban):

BáLm [Bártfay László másolata, teljes szöveg] MTA KIK Kt K 614.

MTAt [teljes szöveg] MTA KIK Kt Tört. Naplók 4r.17.

MTAr [részleges másolat] MTA KIK Kt Tört. Naplók 4r.25.

OSZKr [részleges másolat] OSZK Kt An. Lit. 2953.

SPt [teljes másolat] Sárospataki Református Kollégium, Nagykönyvtár, Kt 3485.

SPr [részleges másolat] Sárospataki Református Kollégium, Nagykönyvtár, Kt 827.

PIMt [teljes másolat] PIM Kt, Stettner-Zádor György-hagyaték, V.4615/8.

A szöveg hagyományozódásának megismeréséhez a következő kiadásokkal is számot kell vetnünk – azért éppen ezekkel, mert Geréb László 1946-os kiadása óta a sajtó alá rendezők egységesen a *BáLm* szövegét használják, így a kéziratok leszármazása szempontjából a későbbi edíciók nem jelentenek újdonságot:

OE *Kazinczy Ferencz fogsága naplója*, (Az eredeti ortografia szerint), közli PÁSZTOR Dániel = *Országgyűlési emlék: Politikai, történeti és szépirodalmi almanach*, szerk. és kiad. VAHOT Imre, Budapest, 1848, 63–87.

VU₁ *Kazinczy Ferenc naplója budai fogságában*, közli MILESZ Béla, Vasárnapi Ujság, 1869, 78–79, 91–92, 102–103, 118–119, 130–131, 146–147, 158–159.

VU₂ *Kazinczy Ferencz fogsági naplója: Második fogás*, Vasárnapi Ujság, 1873, 414–415, 430–431, 439–440, 453–454, 467, 478–480, 490–491, 502–503, 514–515, 526–527, 539, 550–551, 562.

AdZemp *Kazinczy Ferenc elfogatása*, Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez, 1899. február 1., 61–63.

PN *Kazinczy naplója: Az eredeti kézirat*, közli és bev. SZMIK Antal = A „Pécsi Napló” karácsonyi melléklete, Pécs, 1900. december 25., 1–10.

Kazinczy [1931] KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, sajtó alá rendezte ALSZEGHY Zsolt, [Bp.], Genius–Lantos kiadás, [1931].

Kazinczy [1946] KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, sajtó alá rendezte GERÉB László, [Bp.], Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, [1946], (Új könyvtár, 15).

Az eredeti kézirat és az elsődleges másolat viszonya

A *Fogságom naplója* szövegének a saját keletkezésére vonatkozó, legfontosabb utalása az 1795. február 4-i bejegyzéshez fűzött reflexió: „Ezt ma írom 1828. August[us] 24d.”¹⁵ Ez alapján a mű elkészülte 1828 második felére (a legmértéktartóbban: 1828. augusztus 24-e utánra) tehető. Tudjuk azt is, hogy Kazinczy ebben az évben háromszor utazott Pestre: először február 11-én indult útnak, hogy részt vegyen a Magyar Tudós Társaság megalapítását előkészítő

¹⁵ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 71.

választmány munkájában, illetve peres ügyeit intézze;¹⁶ ekkor találkozott Bitnicz Lajossal, aki utóbb kiadott naplójában érdekes képet rajzolt Kazinczyról:

Szemere [Pál] megérkezte után mindannyian Horvát Endre és Guzmics [Izidor] urak közös szállására mentünk, hol az öreg, de tüzes Kazinczy a németek ellen egyre boszúságát s anyjának e mondását: „jó ember a n[éme]t, jó, csak akaszszák föl!” emlegetvén, különféle tárgyakról beszélt, névszerint Hajnóczi barátjáról, ki II. Leopold alatt fődirektorrá lett, e fejedelemnél volt tulajdon audentiájáról, Hajnóczi behatásáról Robespierre elvesztére, továbbá Martinovics s Fessler professzorokról, s az elsőt fekete lelkű embernek festette. Különös volt, hogy sem most, sem egyéb ily alkalommal soha sem beszélt saját fogságáról, sőt azonnal félbeszakítá a beszédet, ha arról kellene szólnia.¹⁷

Kazinczy szeptember 14-e és 29-e között, illetve december elsejétől ismét Pesten tartózkodott, s ekkor egészen 1829. május 31-ig ott is maradt.¹⁸ Erre az időszakra vonatkozó naplójának bejegyzései 1828. október 17-e és november 26-a között hiányoznak,¹⁹ viszont leveleit ekkor Sátoraljaújhelyről és Széphalomról keltezte, azaz bizonyosan nem járt ez idő tájt Pesten.²⁰ Fennmaradt Stettner-Zádor György hagyatékában egy, Kazinczy szövegeként számon tartott, 28 foliónyi terjedelmű másolat Berzeviczy Gergely 1800-ban, névtelenül megjelent, német nyelvű röpiratából (*Der Majestätsprocess in Ungarn*), amelynek a végén a következő megjegyzés olvasható: „Le-

¹⁶ Ugyanebben az időszakban keletkezett Dessewffy József naplótöredéke is, amely szinte párhuzamos Kazinczyéval, de figyelemre méltó szemléleti különbségek választják el egymástól a két vállalkozást. Ezt részletesen elemzi VADERNA 2013, 211–230.

¹⁷ BITNICZ 1871, 886. A szöveget újraközölte: SZÉCHENYI 1932, 730. Ez utóbbi közlésre hivatkozva a részletet idézi: MISKOLCZY 2009, 772. Az adatra Vaderna Gábor hívta fel a figyelmemet. Bitnicznek a Kazinczyval való kapcsolatára lásd még PAPP 2007, 164.

¹⁸ KAZINCZY: *Pályám emlékezete* 2009, 336, 342.

¹⁹ Lásd *Uo.*, 337.

²⁰ Vö. KazLev XX, 537–555. (a 4942. számú levéltől a 4953. számú levélig). Erre a körülményre Orbán László hívta fel a figyelmemet.

írást Pesten Nov. 19-kén 1828. Nyomtatvány után.”²¹ Mivel azonban ez a kézirat idegen kéz írása, azaz nem Kazinczy-autográf, a megjegyzés nyilván inkább a másolótól ered. Hogy miféleképpen került ez a szöveg Kazinczytól származóként számontartott kéziratként a hagyatékba, nem tudjuk. Az persze nem lehetetlen, hogy Kazinczy a fogság időszakára való anyaggyűjtést és dokumentálást még ekkor is, a *Fogságom naplója* kéziratának lezárásának idején is folytatta. De az is biztos, hogy a *Fogságom naplója* szövege nem tartalmaz explicit utalást arra, hogy Kazinczy felhasználta volna Berzeviczy röpiratát.

A *Fogságom naplója* egyik, a kritikai kiadás számára is alapszövegül választott másolata (*BáLm*) végén található egy fontos, az eredeti kéziraatra vonatkozó megjegyzés. „Leírást Pesten, September’ 17-kén 1831. délbén végezve az utolsó sorokat, Kazinczy’ saját kéziratából; mellyet még 1828d. eszt. tett le nálam, azt nyilatkozván, hogy tartsam meg, ’s ha az ő halála után úgy találom, hogy gyermekei ezen irományt meg tudják becsülni, adjam azoknak által.”²² A másoló – személyéről a későbbiekben még külön lesz szó – tehát saját bevallása szerint látta az eredeti kéziratot, s szavaiból az is kiderül, hogy ennek az autográf kéziratnak 1828-tól 1831. szeptember 17-ig (legalább addig) Pesten kellett lennie. Kazinczy pesti tartózkodásai közül – figyelembe véve a mű lezárásának feltételezhető időpontját – leghamarabb az 1828. szeptemberi utazás jöhet szóba mint olyan időpont, amikor magával hozhatta és Pesten hagyhatta megőrzésre a kéziratot. Ez egyébként azt is jelenti, hogy Kazinczy 1828 második felétől-végétől nem volt abban a helyzetben, hogy a szövegen változtasson (bár az persze teljes bizonyossággal nem zárható ki, hogy lehetett nála egy másik, autográf kézirat, ám a halála utáni megőrzésre vonatkozó szándék csak akkor vehető komolyan, ha az egyetlen példányt bízta rá az erre méltónak érzett barátjára).

²¹ PIM Kt V.4615/7; hivatkozik rá: MISKOLCZY 2009, 772–773.

²² KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 137.

A másolat készítőjének a személyét minden bizonnyal Bártfay Lászlóban kell látnunk. A másolat végére illesztett, már idézett záradék – amelynek írásképe egyébként megegyezik a kézirat egészének írásképevel – azt mutatja, hogy a másolat készítője ugyanaz a személy, akire az autográf Kazinczy-mű rábízott, s aki a *Fogságom naplója* megőrzéséért és az utódokhoz való visszajuttatásért is felelősséget vállalt. Márpedig azt Kazinczyné Török Sophie egyik, férje halála után nem sokkal keletkezett levelében olvashatjuk, hogy a bizalommal megtisztelt személy Bártfay László volt: „Herr v[on] Bártfay schrieb mir, dass mein Kazinczy ihm die Beschreibung seiner Leiden anvertraute mit der Bitte, nach seinem Tode mir es überzugeben und es ja izt [sic! – Sz. M.] nicht drucken zu lassen.”²³ Megjegyzendő, ez volt az a másolat, amelyet hagyományosan és tévesen Toldy Ferencnek szoktak tulajdonítani. A tévedés lehetséges kiindulópontja a *Fogságom naplója* első, kötetben megjelent kiadása, amelyben Alszeghy Zsolt a tőle felhasznált másolatot [*BáLm*] Toldy munkájának nevezte.²⁴

A másolatok közül a Stettner-Zádor György hagyatékából közgyűjteménybe került kézirat (*PIMt*) szövegében szinte azonos az előzővel, még az írás elrendezése, tagolása is hasonló. Áruklodó mozzanat az, hogy a *BáLm* végén olvasható, a másolásra vonatkozó reflexió szó szerint megismétlődik itt is. Ez pedig azt valószínűsíti, hogy ez a két másolat összefügg egymással, mi több, a Bártfay másolatáról készítették a Stettner-Zádorét. A *BáLm* okkal tekint-

²³ A fordítás: „Bártfay Úr azt írta nekem, hogy Kazinczym Szenvedései leírását órá bízta, azzal a kéréssel, hogy halála után adják át nekem, s azt most ne nyomtassák ki.” Kazinczy Ferencné gróf Török Sophie – Guzmics Izidornak, hely és keltezés nélkül [1831. október]: Biczó 1931–1932, 10; a fordítást lásd KAZINCZY Ferencné 1986, 31. Ugyanezt megerősíti egy másik levele is: „tsak a szenvedése vagyon Bártffaynál” Kazinczy Ferencné gróf Török Sophie – Guzmics Izidornak, Széphalom, 1831. november 13. = Biczó 1931–1932, 13.

²⁴ KAZINCZY [1931], 140. Bártfay másolói szerepének a felismerése a kritikai kiadás előkészítésében közreműködő Hegedüs Béla érdeme; mivel felismerését önállóan nem publikálta, érveit – amelyeket igyekeztem bővíteni és újabb adatokkal megerősíteni – beszélgetéseink alapján iktattam be a szövegbe. Segítségét ez úton is köszönöm.

hető az elsődleges másolatnak, hiszen Török Sophie már idézett, Guzmichhoz intézett levele alapján Bártfayban nem egyszerű másolót, hanem az autográf kézirat megőrzőjét is látnunk kell. Eszerint pedig adódik a következtetés: Kazinczy elkallódott autográf kéziratáról bizonyosan egy másolat készült 1828 és 1831 között Pesten, s ennek a másolatnak egy gondos kópiája őrződött meg Stettner-Zádor György hagyatékában – az egyáltalán nem meglepő, hogy a Bártfayhoz kapcsolható másolat Stettner-Zádor Györgynél bukkan fel (azt persze nem tudjuk, ez esetben ki volt másoló), hiszen kettejük kapcsolatrendszere számos ponton érintkezett.²⁵

Egyéb másolatok

Az eddig említett két másolaton (*BáLm* és *PIMt*) kívül a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára még két másolatot őriz, ugyancsak két másolat található a Sárospataki Református Kollégiumban, s egy az Országos Széchényi Könyvtárban.

Az *MTAt* a *Fogságom naplója* teljes szövegét tartalmazza, a végén ott van a *Töredék toldalékok a' mondottakhoz* című rész is, de csak az Úza Pálra vonatkozó résszel bezárólag (a *BáLm* és a *PIMt* ennél hosszabb). Nem találhatóak meg itt levélmásolatok sem (ennek a jelentőségéről a következő fejezetben lesz még szó). A kézirat több kéz írása, de a másolat készítésének időpontjáról és körülményeiről, valamint a másolók személyéről nincsenek információk; annyit lehet tudni, hogy a kézirat possessora Lugossy József volt.²⁶ Lugossy személyére a későbbiekben még visszatérek.

Az *MTAr* töredék-másolat: a *Fogságom naplója* elejétől indul s 1795. augusztus 7-ével ér véget. Nem dönthető el egyértelműen, hogy eredetileg is csak idáig tartott-e a másolat vagy a későbbi

²⁵ Erre nézvést lásd Bártfay naplójában Stettner-Zádor György elég gyakori emlegetését barátként és látogatóként: KALLA 2010, passim.

²⁶ Vö. GERGYE 1993, 136.

részek elkallódtak, de a kézirat utolsó lapja megengedi azt a feltevést, hogy valóban ott ért véget a másoló munkája. Itt sem tudunk semmit a másolat elkészültének idejéről és körülményeiről, valamint a másoló személyéről. A possessorokról azonban vannak információk: a kézirat élén egy pecsét látható, a következő felirattal: „Draskóczy Gábor ev. ref. Gymn. tanár”. Ezenkívül az első lapon egy gépelt szöveg is olvasható: „ifj. Fülöp Pál egy. hallg. tulajdona, Újkécske” – ez utóbbit megerősíti egy kék ceruzával írott bejegyzés a 9b lapon: „ex libris Fülöp Pál Újkécske”, s hasonló tartalmú bejegyzés van a 11b, 14b, 17b lapokon is. A kézirat-katalógus Draskóczy Gábor és ifj. Fülöp Pál mellett Tóth Jánost is possessorként említi.²⁷ Draskóczy Gábor (1837–1903) egyébként Sárospatakon végzett, ahol 1860-ban alkönyvtáros lett; 1863-tól a máramarosszigeti református líceumban tanított.²⁸ A másik két személyt nem sikerült azonosítanom.

Az *Spt* teljes másolat. A kézirat élén olvasható egy érdekes, kézírásos feljegyzés:

Ez a kézirat szóról-szóra megegyezik a Fogságom Naplójának a M. Tudományos Akadémia kéziratárában őrzött, Toldy Ferenc által készített másolatával, mely a végén található megjegyzés szerint Kazinczy sk. kéziratáról íratott le. Az akadémiai másolaton kívül a Naplónak még egy egykorúnak mondott másolata ismert, melyet kisebb átdolgozásokkal, javításokkal Geréb László kiadott nyomtatásban. (Bp., 1947) Ez a kézirat azonban magánkézben volt, s pillanatnyilag nem tudni hová került. A Kazinczy által írt eredeti példány mindeddig nem került elő.

Budapest, 1951. június 15-én
Benda Kálmán

Ezeket a sorokat Benda Kálmán nyilván nagy forráskiadványa készítésekor írta rá a kéziraatra; ezt – a dátum tanúsága mellett – az is erősíti, hogy ennek a másolatnak a létezését regisztrálja is ebben a munkájában.²⁹ Megjegyzendő egyébként, hogy itt s a következő

²⁷ Vö. GERGYE 1993, 136.

²⁸ SZINNYEI II, 1071; GULYÁS VI, 251.

²⁹ Vö. BENDA III, 9.

lapokon Benda helytállóan és pontosan össze is foglalja a *Fogságom naplója* másolatainak és kiadásainak a problematikáját, egyedül abban téved, hogy ott is Toldynak tulajdonítja a *BáLm* elkészítését.³⁰ Bendának a kéziratra rájegyzett megállapításai azonban nem teljesen pontosak: az *Spt* ugyanis nem egyezik meg teljesen a *BáLm*-mel: a *Fogságom naplója* szövegét ugyan teljes egészében adja, de az utána következő szövegegységekből a *Töredék toldalékok a mondottakhoz* rész csak Úzával bezárólag szerepel itt, levélmásolatokat pedig egyáltalán nem közöl. Ilyenformán közelebb áll az *MTA*-hez, mint a teljesebb *BáLm*-hoz (illetve az ez utóbbival megegyező *PIM*-hez). A másolat készítésének idejéről és körülményeiről, valamint a másoló személyéről nincsenek adataink.

Az *Spr* töredék-másolat, de másféleképpen az, mint azt az *MTA* esetében láttuk. A kézirat ugyanis *A fenyítő házban Obroviczon* című résztől indul – ez a cím a lap tetején található, valóban címként kiemelve, tehát az is feltételezhető, hogy a másolat valóban nem tartalmazta az ezt megelőző részeket. A kézirat innentől kezdve a *Fogságom naplója* szövegét a végéig adja, megvan a *Töredék toldalékok a mondottakhoz* is, de itt is csak Úzával bezárólag. A kézirat élén látható egy későbbinek látszó ceruzás rájegyzés, amely talán a possessorról tájékoztat, bár értelmezése nem egyértelmű: „Ducsay Dénes birtokában megvan Miskolcon”. Ducsay Dénes neve nem ismeretlen: a Kazinczy-levelezés XXII. kötete több levélszöveget is Ducsay tulajdonából közölt, ám az 1920-as években (a kötet megjelenésekor) még az ő birtokában lévő kéziratok jelenlegi hollétéről nem lehet tudni. Az itteni megjegyzésből pedig nem lehet pontosan érteni, hogy ezt a másolatot kell-e Ducsay Dénes gyűjteményéhez tartozónak gondolnunk – ha így lenne, akkor ez legalább némi nyom lehetne a gyűjtemény későbbi sorsára –, vagy inkább úgy kell értenünk, hogy a *Fogságom naplója* kézírata (másolata) neki is megvan. Ezúttal a kézirat végén van egy adalék a másolat keletkezésének idejére, a kéziratot másoló kéz írásával ott ugyanis az szerepelt: „am [...] November 1833”.

³⁰ Uo. 9–11.

Az OSZK-r töredék-másolat ráadásul olyan, amelyről teljes bizonyossággal kijelenthető, hogy egy hosszabb – az egész *Fogságom naplóját* nem feltétlenül tartalmazó – másolat része. A nyolc foliónyi szöveg ugyanis mondat közben kezdődik és végződik, tehát egyértelműen egy hosszabb kézirat fennmaradt darabja. A szöveg az 1795. május 31-i bejegyzés végével indul, és az augusztus 7-i elejével ér véget. A kéziratban semmi olyan információ nincs, amely a keletkezés idejére vagy módjára, esetleg a másoló személyére utalna.

A *Fogságom naplójához* kapcsolódó szövegegységek

Az eddigiek azt is jelentik, hogy ugyan a *BáLm* teljessége és az eredeti kéziratához való viszonya miatt kiemelt szerepet tölt be a szöveg hagyományozódásában, ám erőteljesen egyneműsíti is a szöveg rekonstruálásának lehetőségeit. Mert miközben Bártfay – saját bevallása szerint – Kazinczy eredeti kéziratából dolgozott, a *Fogságom naplója* után következő, s a Kazinczy-mű kéziratához csatlakozó szövegek esetében már nem törekedett teljes pontosságra. S éppen ez az a része a szövegnek, amelyből a leginkább támpontokat nyerhetünk a másolatok elkészültének a folyamatához.

A *Fogságom naplója* után ugyanis – a *BáLm* és a *PIMt* egyaránt ezt tanúsítja – két szövegegység is része volt még Kazinczy kéziratának. Ezek közül az elsőről azt tudjuk, hogy az első másolatban a *Töredék toldalékok a' mondottakhoz* címet kapta. Ez a cím bizonyosan nem Kazinczytól származik, hanem Bártfay foglalt össze így olyan törmelékes szövegeket, amelyek más elrendezésben voltak; erre utal az Andreas Riedel kapcsán olvasható mondat: „(Egy más helyen ez a' jegyzés áll felőle).”³¹ Ez a szövegegység túlnyomórészt a fogolytársak – a *Fogságom naplójában* is emlegetett személyek – kapcsán rögzít alapvető életrajzi adatokat (a leginkább a szü-

³¹ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 138.

letési, halálozási dátumot, esetleg a fogságból való kiszabadulás időpontját). A másik, a *Fogságom naplójához* csatolt szövegegység egyértelműen leveleket tartalmazott. A *BáLm* és a *PIMt* ugyanazt a tizenkét levelet őrizte meg³² – csak az utóbbi másolatban az utolsó levél (a Budai Andráshoz intézett 1801. június 17-i misszilis) vége hiányzik, valószínűleg elkallódott.³³ Ilyenformán csak a *BáLm* őrizte meg a másolónak erre az egységre vonatkozó, fontos megjegyzését, amelyet ott az utolsónak lemásolt levél után olvashatunk:

Leirám e' másolatokat Kazinczy Ferencz' eredeti leveleiből, mellyek a' „Fogságom' Naplója” czimű eredeti kéziratához vannak kapcsolva, sok más érdekes levelekkel testvéreitől, rokonaitól 's egyebektől, hanem ezek' lemásolatára időm 's módom nem vala. Sok és hosszú levél van kivált Obristlieut[enant] Báró Riedele Andrástól, I. Ferencz Császár' nevelőjétől. – Elfogattatott ez Bécsben 1794. Jul[ius] 24d. szenvedett Kufsteinb[an] Gräzb[an] Munkács[on].³⁴

Vagyis a másoló csupán válogatott a levelekből. Mivel Bártfay ennél többet nem árult el az autográf kézirat ezen részéről, nem tudjuk meghatározni, a levelek milyen szerkezetben követték a *Fogságom naplóját*, nem tudjuk, hány levéllel kell számolnunk, s az is eldönthetetlen, hogy amikor a másoló „eredeti” leveleket említ, akkor ez valóban a missziliseket jelenti-e, vagy inkább utólagos másolatokat. Mindenesetre az autográf Kazinczy-kézirat szempontjából nagyon fontos, hogy az eredeti bizonyos részét a *BáLm* másolója csak szemlélyenesen másolta le: az igen nehezen lenne elképzelhető, hogy ha másvalaki szintén az eredeti kéziratból dolgozott volna, a *BáLm* másolójától függetlenül, véletlenül éppen ezeket – s csak ezeket a leveleket – másolta volna le. Márpedig a *PIMt* ezen a ponton teljesen megegyezik a *BáLm*-mel, s a többi, számunkra ismeretes másolatban eleve nincsenek levélmásolatok. Mindez tehát egyfelől

³² Ezeknek a listáját lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 139.

³³ Korábbi tanulmányom ezt a különbséget pontatlanul és félreérthetően fogalmazta meg, ezért az ottani állítás a fentebbiek alapján korrigálandó: vö. SZILÁGYI 2009, 50.

³⁴ MTA KIK Kt K 614, 176a. Lásd még KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 137.

azt bizonyítja, hogy a *PIMt* a *BáLm*-ről készült, másfelől alapot adhat bizonyos következtetésekre a többi másolat státuszáról is. Erről még a későbbiekben lesz szó.

A levélanyag rekonstrukciójának lehetőségei

A Kazinczy-hagyatékban található, Kazinczy Gábortól származó listák alapján részben lehetséges a *Fogságom naplója* szövegéhez kapcsolt levélanyag rekonstrukciója.³⁵ Ennek a munkának az alapjául egy olyan lista szolgál,³⁶ amelyet Kazinczy Gábor készített, s amelyre a felső sarokba azt is odaírta: „Leirtam”.³⁷ Kazinczy Gábor valóban lemásolta ezeket a leveleket, másolatai – időnként más kéztől származó, ám tőle korrigált kópiák – az MTA KIK Kt M. Ir. Lev. 4r. 123 jelzeten található (megjegyzendő persze, hogy a listában jelzett levelek kisebb hányadát itt nem lehet fellelni, s egyelőre máshol sem sikerült a nyomukra bukkanni: ez elsősorban a családi, tehát nem Kazinczytól írott s nem neki szóló leveleket jelenti). A lista ugyanakkor tele van javításokkal és korrekciókkal, láthatólag egy rendezési folyamat melléktermékéről van szó.

Mindez azért figyelemre méltó, mert a Kazinczy-hagyaték egy részével rendelkező Kazinczy Gábor esetében nincs nyoma annak, hogy a *Fogságom naplója* kézírata is hozzá került volna.³⁸ Ismerjük Kazinczy Gábor 1843 szeptemberében kelt tervezetét Kazinczy műveinek összkiadására (a dátumot maga Kazinczy Gábor írta rá ceruzával a kézíratra), s ebben nem szerepel még tervként sem

³⁵ Ennek eredményét lásd a *Függelék*ben, az eljárás indoklását pedig az ehhez kapcsolódó bevezetőben: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 140–199, illetve 349–351. A rekonstruálás munkájában Czifra Mariann volt a segítségemre.

³⁶ MTA KIK Kt K 610, 99a–99b; közölve: [*Levelek listája*]; KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 199–201.

³⁷ MTA KIK Kt K 610, 99a.

³⁸ Benda Kálmán és Fried István még Kazinczy Gábort gyanította tulajdonosnak: vö. BENDA III, 9; FRIED 1986, 684; arról, hogy Kazinczy Gábor mikor s hogyan jutott a hagyaték egy részének birtokába: GERGYE 1993, 15–19.

a *Fogságom naplója* kiadása, annak ellenére sem, hogy a *Pályám emlékezete* kapcsán az is olvasható itt: „a [me]g n[em] jelent részek is ha vannak”.³⁹ Persze ebben nem csupán az játszhatott szerepet, hogy nem volt Kazinczy Gábornál a kézirat: feltűnő ugyanis, hogy a levelek tervezett kiadását a sajtó alá rendező két külön kötetben gondolta el: a IX. tartalmazta volna az 1794-ig kelt leveleket, a XXI. [!] pedig az 1801-től 1831-ig keletkezetteket. Azaz éppen a fogság idejének levelei maradtak volna ki innen. Kazinczy Gábort tehát az óvatosság is befolyásolhatta, amikor nem számolt a politikailag kényesnek minősülő *Fogságom naplója* kiadásával. Hogy mennyire lehetetlennek érezhették a kortársak a *Fogságom naplója* megjelenését, jól érzékelteti Guzmics Izidor megjegyzése 1831-ből: „A mi szenvedéseit [értsd: a *Fogságom naplóját* – Sz. M.] illeti, kényes portéka; nehezen fog azoknak hív rajzolások a Censúrán átmenni. Próbálni szabad; s egyengetni lehet.”⁴⁰ Csakhogy a feltételezhető óvatosság – vagy inkább a realitásokkal való számvetés – nem akadályozta meg Kazinczy Gábort abban, hogy a fogság időszakájának dokumentálásával és az erre vonatkozó írások rendezésével foglalatosskadjék. Mindazonáltal a Kazinczy-hagyaték anyagában csak annak van nyoma, hogy Kazinczy Gábor a levelek rendezésére és kommentálására készült: a *Jegyzetek Kazinczy Ferencz fogsági naplójához* címet viselő, Kazinczy Gábor kezétől származó lista⁴¹ csak bizonyos levelekhez – s a cím sugallata ellenére ezekhez, s nem a *Fogságom naplója* szövegéhez – kapcsolódó megjegyzéseket rögzített. Ugyanakkor viszont nincs nyoma annak, hogy Kazinczy Gábor magát a *Fogságom naplóját* lemásolta volna: nem ismerünk az ő kézírásával fennmaradt vagy legalább az ő javításait tartalmazó másolatot – bár attól, hogy nem maradt ránk, még létezhetett ilyen: az alábbiakban még emlegetendő egyik korai, 1869-es *Fogságom naplója*-publikáció kísérszövegében azt olvashatjuk, hogy Milesz Béla Kazinczy Gábor bánfalvi könyvtárában másolta le a *Fogsá-*

³⁹ MTA KIK Kt RUI 4r. 15, 309–311.

⁴⁰ Guzmics Izidor – Kazinczy Ferencné gróf Török Sophienak, Pannonhalma, 1831. október 29. = KAZINCZY Ferencné 1986, 34.

⁴¹ MTA KIK Kt K 610 101a–101b.

gom naplója szövegét.⁴² Sajnos nem tudjuk, ez mikor történt, s itt az adatok némileg ellentmondásosnak is mutatkoznak: Kazinczy Gábor 1864-ben halt meg, s a közlemény 1869-ben jelent meg – a Vasárnapi Ujság mondataiból pedig nem lehet eldönteni, hogy a másolásra még Kazinczy Gábor életében került-e sor (mivel az ő nevével jelzik a könyvtárat, ez sem zárható ki). A *Fogságom naplója* eredeti kézirata azonban aligha lehetett alapja Milesz Béla másolatának; Kazinczy Gábor halála után, 1865-ben az örökösével, Artúrral folytatott tárgyalások során a fiút képviselő Lónyay Gábornak a Magyar Tudományos Akadémia a következőket írta a megvételre felkínált Kazinczy-kéziratokról:

Mert azon kívül, hogy ez épen *nem teljes gyűjteménye Kazinczy kéziratainak* – sőt a még kiadatlan érdekes dolgok, mint Fogsági naplója – hiányoznak, a meglévők is nagyobb részt már ki vannak adva, úgy hogy e gyűjteményt lehetne ugyan használni egy teljes, kritikai kiadáshoz: de arra, hogy önálló, érdekes és így kelendősegre számolható köteteket lehessen belőle közre bocsátani, immár nem nyújt anyagot.⁴³

Ehhez hozzászámítandó még egy adalék. Amikor Toldy Ferenc 1855-ben – tervezett Kazinczy-monográfiájának anyaggyűjtése érdekében – Bánfalvára utazott, hogy felkeresse Kazinczy Gábort, azt rögzítette: „Fogsági napló Zseninél”.⁴⁴ Azaz Toldy Bánfalván nem tudott hozzájutni a *Fogságom naplója* autográf példányához, mert az Kazinczy Ferenc lányánál, Kraynik Imréné Kazinczy Eugeniánál (1807–1903), családi beceneve szerint Zseninél volt; annál a Zseninél egyébként, aki – anyja, Török Sophie Guzmicshoz intézett levele szerint – a haldokló Kazinczy Ferenc ápolásában is végig részt vett, s akit anyja apja kedvencének („Sein Liebling”) nevezett.⁴⁵

⁴² VU1 78.

⁴³ MTA KIK Kt RAL 995/1865; idézi: GERGYE 1993, 20. A kiemelés tőle.

⁴⁴ MTA KIK Kt RUI 4r. 15, 256.

⁴⁵ Vö. gróf Török Sophie – Guzmics Izidornak, [1831. október] = BICZÓ 1931–1932, 11; magyar fordításban: KAZINCZY Ferencné 1986, 32; gróf Török Sophie – Guzmics Izidornak, [1832. december vége] = BICZÓ 1931–1932, 19; magyar for-

Toldy egy másik, ez alatt található feljegyzése egyébként arról árulkodik, hogy neki a *Fogságom naplója* tartalmáról volt fogalma: „Gábor n[em] tud semmit a spilbergi sanyaruságokról, mondja h[ogy] Kufsteinban tévedésből tették egy nedves casamátába, innen aztán fel jött idő múlva.”⁴⁶ Ez a mondat azt sejteti, hogy Kazinczy Gábor nem ismerte pontosan a *Fogságom naplója* szövegét, s kettejük közül Toldy bizonyult tájékozottabbnak: amit ugyanis Kazinczy Gábor állít, az éppen a *Fogságom naplója* szövegének mond ellent, hiszen a brünni (spielbergi) eseményeket Kufsteinba látszik áthelyezni. Tudjuk, hogy Toldy aztán elkészült Kazinczy-könyvéhez a Bártfay-féle másolatot használta – könnyen lehet, hogy ekkori szövegismeretének is ez a másolat volt az alapja: „Végre *Fogságom Naplója* (1794–1801), melynek eredetie a családnál; énelöttem ennek teljesen hű másolata Bártfay László kezétől négyrét 176 lapon, melyet FN. alatt idézek.”⁴⁷ Megjegyzendő: ez a kijelentés önmagában is határozottan kizárja, hogy a *BáLm* Toldy készítette másolat lenne: ha 1831-ben ő fejezte volna be a másolást – emlékezzünk a *BáLm*-en olvasható záradékra –, az 1850-es években nem szorult volna más másolatára, azonkívül a tőle használt másolat idézett adatai – „négyrét 176 lapon” – pontosan ráillenek a *BáLm*-re (úgy egyébként, ha a két hozzákapcsolt egységet, a *Töredék toldalékokat...*-at és a levélmásolatokat is számításba vesszük). Az is kizárható tehát, hogy amikor Kazinczy Bálint 1858. július 30-án írott levelében Toldytól visszakéri apja naplóját, s Toldy erre úgy reagál, hogy „nekem Kazinczy Gábor barátunk számára tetszett átadni, én azt csakugyan kézbesíttem is még oct. elejen 1856. s így nálam nincs...”, akkor ez a *Fogságom naplójára* vonatkozna, ahogyan ezt Gergye László vélte.⁴⁸ Ha ugyanis Toldy az 1855-ben kifejezetten keresett autográf kéziratot 1856-ban megszerezte volna, furcsa, hogy ennek Kazinczy-monográfiájában nem maradt

dításban: KAZINCZY Ferencné 1986, 48. Zseniről egyébként bővebben lásd CZIFRA 2013.

⁴⁶ MTA KIK Kt RUI 4r. 15. 256.

⁴⁷ TOLDY 1859–1860, 197.

⁴⁸ A levelet lásd MTA KIK Kt Magy. Ir. Lev. 4r. 118; idézi: GERGYE 1993, 17.

nyoma; ráadásul, amint láttuk, a *Fogságom naplója* kézírata később sem volt Bánfalván – arról nem is beszélve, hogy Kazinczynak sok, naplónak minősíthető feljegyzése van, így nem magától értetődő azonnal a *Fogságom naplójára* gondolni ez esetben. Az, hogy Toldy a *BáLm*-et használta, nem is meglepő: hiszen ha az autográf kézirat visszakerült a családhoz (a *BáLm* végén található, már idézett megjegyzés is előrevetítette ezt, Török Sophie Guzmicshoz intézett levele pedig azt mutatja, hogy Bártfay maga jelentkezett levélben az özvegynél, hogy ezt a feladatot végrehajtsa, 1855-ben pedig Kazinczy Eugeniánál volt az autográf), akkor ez azt jelenti, hogy ettől kezdve Pesten csupán a Bártfay-féle másolat (vagy az erről készült újabb másolat) képviselhetette Kazinczy művét. Toldynak egyébként lehetett ismerete arról, hogy Kazinczy eredeti kézírata milyen szerkezetet mutathatott (erről részben Kazinczy Gábortól, részben magától Bártfaytól is szerezhetett információkat). Más módon ugyanis aligha magyarázható, hogy Kazinczy műveinek összkiadásáról készített 1862-es tervezetében az eredeti munkák II. köteteként elgondolt *Fogságom naplóját* levelekkel együtt akarta kiadni („Fogsági Naplóm. – Levelek”) – bár a tervezet, kifejtetlensége miatt, nem árulja el, Toldy mely levelekre gondolt.⁴⁹

Mindezeknek az adatoknak a fényében még egy következtetés fogalmazható meg. Úgy tűnik, miután az autográf kézirat-együttes, amelynek eredeti szerkezetét pontosan nem ismerjük, elkerült Pestről, elválhatott egymástól a *Fogságom naplója* szövege és a hozzácsatolt levélanyag. Ezt valószínűsíti Kazinczy Gábornak számos, a fogság időszakára vonatkozó levélről készített másolata és a levelek rendezésének szándékát mutató, kronologikus logikájú listája is: ez az anyag bizonyosan Bánfalván lehetett, míg a *Fogságom naplója* nem. Az eredeti összeállítás felbomlása magyarázhatja, hogy a *BáLm* és a *PIMt* másolatán kívüli – a *BáLm*-nél bizonyosabban, a *PIMt*-nél csak feltételezhetően későbbi – másolatok egyike sem tartalmaz egyetlen levelet sem, még csak utalást sem a levelek jelenlétére, s a *Fogságom naplója* korai nyomtatott verzióiból sem lehet

⁴⁹ A tervezetet lásd PIM Kt V.4713/1350.

arra következtetni, hogy az alapul szolgáló másolatoknak része lett volna a levélanyag. Ugyanakkor viszont tudomásunk van arról, hogy a fogság alatti leveleket is másolták együtt, mint ahogy a *Fogságom naplóját* is: a Kazinczy-levelezés első pótkötetének bizonyos darabja egy „Kazinczy Ferencznek Fogsága ideje alatt írott külömbféle Levelei, úgy Másoknak hozzá intézett, vagy pedig ötet érdeklő Levelezései. Leirattattak Kazinczy Ferenc tulajdonából Kraynik Ferencz által 1834.” című kéziratos kötetből származott, amely akkor, az 1920-as években a már emlegetett Ducsay Dénes nyugalmazott vármegyei árvaszéki elnök birtokában volt, Miskolcon.⁵⁰ A kötet azóta lappang, így tartalmáról sem tudunk közelebbit – de a címe arról árulkodik, hogy az a *Fogságom naplójához* hozzácsatolt levélanyagot tartalmazhatta (esetleg emellett mást is). Mivel ez az 1834-es datálású kéziratos kötet Kraynik Ferenc másolata volt – az idézett cím szerint –, ez szintén kapcsolódhat akár Kazinczy Eugeniához: az ő férjének, Kraynik Imrének volt ugyanis egy Ferenc nevű bátyja is.⁵¹ Árulkodó az is, hogy a Kazinczy-levelezés XXII. kötete egy olyan, a fogság időszakához kapcsolódó levelet közölt innen,⁵² amelynek másolata nem ismeretes, azaz csak itt volt megtalálható, s ez a levél szerepelt Kazinczy Gábor listáján is: ezért lehetséges, hogy a levelezésnek azok a darabjai, amelyekről csak Kazinczy Gábor listájából tudunk, de szövegükben ismeretlenek, ebben a másolati kötetben megvoltak.

A Kazinczy Gábor – egyébként befejezetlenül maradt – sajtó alá rendezői munkája nyomán rekonstruálható levélanyag ilyenformán csak igen nagy óvatossággal tekinthető Kazinczy eredeti koncepciójával azonosnak. A legfőbb dilemma ugyanis az, hogy a *BáLm* végén található, a levelek státuszára vonatkozó megjegyzés – amelynek különös jelentőséget ad, hogy a másoló, Bártfay még bizonyosan egyben látta az anyagot – nem tisztázza azt, hogy kronológiai elrendezésű vagy az egyes levélírók köre elrendezett levél-

⁵⁰ KazLev XXII, 39.

⁵¹ Vö. KAZINCZY: *Pályám emlékezete* 2009, 874.

⁵² Okolicsányi János – Kazinczy Ferencnek, 1801. szeptember 9. = KazLev XXII, 38–39.

gyűjteményt kell-e feltételeznünk, vagy esetleg ennek valamiféle kombinációját. A *Töredék toldalékok a' mondottakhoz* címmel jelölt egység azt sejteti, hogy ezeket az életrajzi adatokat és a hozzájuk kapcsolt anekdotákat a levelek valamiféle osztályozó elveként azonosíthatjuk: a Kazinczy Gábor kézírásával fennmaradt lapok⁵³ külső megjelenésükben is fedőlapnak látszanak, s ez összehangolható a *BáLm* másolatában található *Töredék toldalékok a' mondottakhoz* tartalmával. Csakhogy a *BáLm* ezek után leveleket is tartalmaz, s ezt már időrendbe sorolva, ráadásul úgy, hogy éppen attól az Andreas Riedeltől nincs itt egyetlen misszilis sem, akit pedig a *BáLm* másolója legérdekesebbként említi a levelezőtársak közül. A két egység között megfigyelhető ugyanakkor egy alapvető különbség: a lemásolt levelek a fogság időszaka alatt kapott és küldött misszilisok, azok a személyek viszont, akikről a *Töredék toldalékok a' mondottakhoz* adatokat közöl, a fogság ideje alatt értelemszerűen nem levelezhettek Kazinczyval, csak utána (kisebb részben előtte is). Kazinczy Gábornak a levelek rendezésére irányuló munkája megerősíti ezeket a megfigyeléseket: egyfelől megvannak a borítólapként lemásolt biográfiai információk, úgy, hogy fel van tüntetve rajtuk egy bizonyos levélszám – amely egyébként majdnem minden esetben jóval magasabb, mint amennyit a Kazinczy-levelezés és a Kazinczy-hagyaték egésze alapján ismerünk –, másfelől pedig rendelkezésre áll az a lista,⁵⁴ amely alapján a fogság ideje alatt Kazinczyra vonatkozó levélanyag rekonstruálható. Megjegyzendő, hogy ez utóbbi lista nem tartalmazza az összes, a Kazinczytól származó vagy hozzá írott, fogság alatti levelet, s az ebben a periódusban keletkezett egyéb családi levelek – egyelőre fel nem tárt – anyagának is nyilván csak egy kis része van itt feltüntetve. Vagyis ez a lista tudatos válogatásnak tűnik, s nem a Kazinczy-levelezés 1794 és 1801 közötti levélanyag teljességre törekvő összeállításának.

⁵³ MTA KIK Kt K 632; lásd a [*Kazinczy Ferenc összegyűjtött, kommentált levelezése a fogság alatt megismert személyekkel*] címen; kötetben: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2009, 202.

⁵⁴ MTA KIK Kt K 610, 99a–99b.

Mindezek alapján jelenleg nem lehetséges teljes mértékben és megalapozottan helyreállítani a *Fogságom naplója* autográf kéziratának rendjét. Magának a *Fogságom naplója* szövegének a kiadásához is egy másolat használható fel csupán, de az ehhez csatlakozó egységek esetében még csak másolat sem áll a rendelkezésünkre.⁵⁵ Ennek ellenére komoly tanulságai vannak akár a töredékes rekonstrukciónak is. Így lehet ugyanis példát találni arra, hogy a *Fogságom naplója* mennyire koncepciózus szöveg, azaz Kazinczy nem akart mindent dokumentálni benne rabsága időszakáról. Csak két látványos példát idéznék erre. Kazinczy András Kazinczy Ferenc anyjához intézett, 1795. július 25-i leveléből értesülhetünk arról, hogy Kazinczyt budai fogságában meglátogatta Kácsándy Terézia, aki ekkor már, 1787-től fogva Rhédey Lajos felesége volt.⁵⁶ Ez azt is jelenti, hogy minden bizonnyal ő volt Kazinczynak az egyik női látogatója az ítélet megszületése és a Budáról való elszállítás közti időszakban. S az egyetlen olyan, aki az utókor előtt is rejtve maradt: Kazinczy ugyanis erről a látogatásról sem a *Fogságom naplójában*, sem más feljegyzésében nem tett említést – hogy miért, azt csak találgatni lehet.⁵⁷ A másik valószínűsíthető női látogatóról, Rudnyák Pepiről (aki később Batthyány Vince felesége lett) mind a *Fogságom naplója*,⁵⁸ mind a *Pályám emlékezete*⁵⁹ nyíltan beszélt, azaz az ő személyét Kazinczy nem akarta elrejtteni. A másik, hasonlóképpen rejtélyes eset már a munkácsi fogság idejéhez kapcsolódik. 1801. március 23-án Szirmay Mihály arról írt Kazinczy Andrásnak, hogy felesége, aki egyébként Szulyovszky Menyhért lánya volt, engedélyt kapott, hogy meglátogassa apját a fogságban. Ekkor fölveti azt is, hogy szívesen közvetít üzenetet Kazinczy Ferencnek is. Kazinczy András április 4-én pedig már úgy ír Kazinczy Ferenc anyjának,

⁵⁵ Ennek textológiai következményeiről lásd a kritikai kiadás megoldását: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011.

⁵⁶ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 178.

⁵⁷ Ennek mérlegelésére lásd SZILÁGYI 2014, 297.

⁵⁸ Vö. KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 94.

⁵⁹ Vö. KAZINCZY: *Pályám emlékezete* 2009, 287.

hogy a látogatás megtörtént, s az asszony Ferencet is látta.⁶⁰ Erről az eseményről a *Fogságom naplója* hallgat, ami mindenképpen különös, akár megtörtént valóban a találkozás, akár nem. Vagyis a levélanyag néhány ponton azt is lehetővé teszi, hogy többet tudjunk az eseményekről, mint amit a *Fogságom naplója* látnunk enged.

A kiadástörténet és ennek textológiai tanulságai

A fentebbiekben már felsorolt kiadások esetében feltétlenül érdekes számba vennünk, hogy az egyes edíciók forrásáról milyen ismereteink vannak, hiszen csak ez alapján lehetséges meghatározni a kritikai kiadás számára releváns szövegváltozatok körét és hitelességüket is. A *Fogságom naplója* kiadástörténete egyébként jóval később indul, mint a mű elkészülte, s alapos áttekintésére azért is szükség van, mert az eddigi legátfogóbb kísérlet – a Busa Margité – egyrészt több mint ötven éves, másrészt számos pontatlanság található benne, nem utolsósorban azért, mert a szerző a kiadástörténetet nem kapcsolta hozzá szorosán a kézirat hagyományozódásának a problematikájához.⁶¹

A legkorábbi, 1848-as részleges közléshez (*OE*) a sajtó alá rendező (a szöveg alatt Pásztor Dániel alakban olvasható a neve) csatolt ugyan egy rövid, egyoldalas bevezetőt (*Kazinczi Ferencz fogsági naplója. Egy hiteles adat a martinovicsi pör részleteihez*),⁶² de abban nem tért ki arra, hogyan jutott hozzá a kézirathoz. A kéziratra vonatkozó egyetlen, sovány utalás a szövegközlés címe és az az alatti megjegyzés: „Kazinczy Ferencz fogsága naplója (Az eredeti ortografia szerint)”.⁶³ A helyesírás megőrzésének szándéka azonban természetesen semmit nem mond arról, hogy a közlő autográf kéziratból vagy másolatból dolgozott-e. Kardos Albert 1930-ban

⁶⁰ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 190–191.

⁶¹ BUSA 1961; újabb, rövidebb változata: KAZINCZY Ferencné 1986, 18–19.

⁶² *OE* 63.

⁶³ *OE* 64.

pusztán ezen kiadás alapján, valamint a *Pályám emlékezete* szöveg-állapotát ismerve, kijelentette: „A szövegből [ti. az *OE*-ből] azonban még egyet lehet megállapítani, ha nem is teljes biztonsággal: azt t.i. hogy Pásztor Dániel előtt nem Kazinczy kezeírása feküdt.”⁶⁴ Ez a közlés egyébként 1795. augusztus 20-ával megszakad anélkül, hogy jelezné, a mű itt még nem ért véget. A szöveget kiadó Pászthor Dániel (1816–1882) egyébként Sárospatakhoz kötődött, nemcsak tanult ott, hanem egy ideig tanított is,⁶⁵ s ebből a szempontból figyelemre méltó, hogy a Sárospataki Református Kollégium kéziratárában jelenleg is van egy töredék-másolat (*Spr*). A gond csak az – s ezért nem lehet az *Spr*-t automatikusan az *OE* forrásaként azonosítani –, hogy az *Spr* már 1795. augusztus 7-ével lezárul, miközben az *OE* szövegközlése még az augusztus 20-i bejegyzést is tartalmazza. Legföljebb tehát annyi jelenthető ki, hogy az *Spr* léte bizonyítja: létezett a *Fogságom naplója* szövegéről készített töredék-másolat, s ilyenformán lehetett akár olyan, számunkra már nem ismeretes verzió is, amely éppen az 1795. augusztus 20-i egységgel fejeződött be. Az persze ismét eldönthetetlen, hogy Pászthor Dániel mástól származó másolatot használt-e föl, vagy saját maga másolta az alapul vett szöveget. A jelenleg ismeretes kézirat-másolatok egyikét sem tudjuk – még csak feltételesen sem – azonosítani az *OE* közlésének forrásaként. A szövegközlés címe jól mutatja a *Fogságom naplója* egyik markáns értelmezését: eszerint ugyanis Kazinczy műve a nyilvánosság számára jóformán ismeretlen és még az 1840-es években is kényes témának bizonyuló Martinovics-per adalékaként fogható fel, s ezzel magyarázható, hogy az *OE* addig a pontig közli a szöveget, amíg az elítélteket elszállítják fogságuk helyszínére – hiszen innentől kezdve már nem a politikai per állna a középpontban, hanem Kazinczy személye. Márpedig ez a közlés nem erre volt kíváncsi.

Bár nem tekinthető szövegkiadásnak, mindenképpen említenünk kell Toldy Ferencnek a születés centenáriumára kiadott Kazinczy-

⁶⁴ KARDOS 1930, 366.

⁶⁵ Életrajzára lásd SZINNYEI X, 451–454.

életrajzát, hiszen miközben ekkor még csak az 1848-as csonka közlés volt hozzáférhető a *Fogságom naplójából*, Toldy nagy teret szentel a műnek, s nem elsősorban értelmezni kívánja, hanem szemelvényesen s átfogalmazva, de részletesen össze is foglalja.⁶⁶ Azzal, hogy Toldy könyve egész harmadik egységét, azaz az 1794-től 1801-ig terjedő időszakot a *Fogságom naplója* alapján ismerteti, nagyban hozzájárult az ekkor még teljes terjedelmében kiadatlan szöveg tartalmi megismertetéséhez.

Néhány évvel később azonban – Toldy demonstratív felhívó gesztusa ellenére – még mindig csak részletközlés jelent meg a *Fogságom naplójából*. A Vasárnapi Ujság 1869-es szövegközléséhez a következő jegyzet járult: „Kazinczy Ferencznek 1794–5. évi budai fogságában vezetett naplóját Milesz Béla tiszafüredi ref. lelkész ur szives közlése szerint adjuk, ki azt Kazinczy Gábor bánfalvi könyvtárából, az ott lévő eredeti kéziratból híven másolta le.”⁶⁷ Ez a közlés pontosan addig tartott, mint az *OE*: 1795. augusztus 20-a eseményeivel ér véget, s itt sem jelzi semmi a kihagyást, azaz 1848-hoz képest ez a vállalkozás textológiailag nem sok előrelépést jelentett. Egyébként a Vasárnapi Ujságnak a közlő személyére vonatkozó megjegyzése pontatlan volt: Milesz Béla (1844–1912) ugyanis nem református lelkészként működött Tiszafüreden, hanem tanítóként.⁶⁸ Sokrétű és szorgos irodalmi munkálkodásába minden további nélkül belefért a szöveg lemásolása – a fentebb elmondottak alapján azonban legföljebb egy másolathoz juthatott hozzá Bánfalván, azaz a Vasárnapi Ujság ezen a ponton is félrevezető állítást közölt.

A nem teljes közlés hiányát a Vasárnapi Ujság néhány évvel később pótolta. Ezt az újabb szövegközlést így vezették be:

Olvasóink közül sokan fognak még emlékezni a „Vasárnapi Ujság” 1869-diki évfolyamában adott közleményeinkre a Martinovics-féle összeesküvés történetéből és adattárából s azok közt Kazinczy Ferencz fogsági naplójára is. E naplónak tárgyán kívül írója egyénisége

⁶⁶ TOLDY 1859–1860, 139–192.

⁶⁷ VU₁ 78.

⁶⁸ Vö. SZINNYEI VIII, 1395–1398; GULYÁS–VICZIÁN XVIII, 1013.

is nagy érdeket kölcsönzött. A magyar irodalom nagy regeneratora abban mint hazafi tündökölt, bölcsészi lélekkel hordozott szenvedései fényében. Mint akkor is meg volt jegyezve, Kazinczy *budai* fogságának naplója nem először látott világot azon alkalommal, bár oly teljesen nem volt előbb közölve. A napló azonban ama közleménnyel, mely csak a foglyok elitéltetéseiig terjedt, nincs befejezve; s most alkalmunk van annak második fogását is, az eredetiből vett másolat után közölni.

E második részt az teszi különösen fontossá, hogy még eddig sehol sem jelent meg s mi közöljük most legelőször. Ez az oka, hogy kisebb érdekű részleteit sem hagytuk el; oly időkből s oly ember emlékirataiban semmi, a legmellékesebb részlet sem lehet érdektelen.

A szövegben, Kazinczy szokása szerint, előforduló számos idegen nyelvű (diák, német, francia) idézetet, hogy minden olvasónk megérthesse, ha ama nyelvek egyikét vagy másikat nem bírná is, magyar fordításban zárjelbe vetettük.⁶⁹

A Vasárnapi Ujság 1869-es közlése (VU₁) az 1795. augusztus 20-i bejegyzéssel zárult, s noha a lap itt a folytatást és a teljes szöveget ígérte, az 1873-as változat (VU₂) csak az 1795. szeptember 24-i résszel indult; ez azt jelenti, hogy jelzés nélkül kimaradt az augusztus 21-i, 22-i és 24-i bejegyzés. Eldönthetetlen, hogy ez véletlen-e vagy az alapul vett másolat sajátosságáról van-e szó. Ezúttal a lap a szövegközlés alapjáról már konkrét információt nem közölt, ám az 1869-es közlésre való visszautalás azt sejteti, ezúttal is a Milesz Béla készítette kópiát használták. Ha pedig ez igaz, akkor a Milesz Bélának alapul szolgáló, Bánfalván található másolatot is többé-kevésbé teljesnek kell tekintenünk – leszámítva persze az emlegetett szöveghiányt –, legalábbis a *Fogságom naplója* szövege vonatkozásában, mert itt semmi nyoma nincs annak, hogy a levelek részei lettek volna a másolatnak. Elgondolkodtató, hogy a Vasárnapi Ujság ezt a folytatást „második fogás”-nak nevezi – miközben az 1795. augusztus 20-ig terjedő egység közlését még nem nevezték „első fogás”-nak (vö. VU₁ 78.). Ez a megjegyzés – az alapul

⁶⁹ VU₂ 414.

szolgáló kézirat hiányában – nem értelmezhető egyértelműen, de akár azt is jelentheti, hogy a felhasznált másolat eleve két részre (fogásra) tagolódtott, s a két rész éppen 1795. augusztus 20-ával ért véget. E hipotézis mellett szól, hogy az *OE* és a *VU1* is ugyanott fejeződött be, miközben az *OE* esetében semmi nem szól amellett, hogy a *VU1*-hez alapul szolgáló, Milesz Béla készítette másolatot használták volna; ráadásul a jelenleg is ismeretes másolatok között is van két töredék-másolat. Igaz, egyik sem teljesen olyan, mint amely ez esetben feltételezhető lenne: az egyik 1795. augusztus 7-ével ér véget, a másik 1796 januárjával kezdődik, tehát egyik sem éppen addig tart, mint az első részletközlések. A *Fogságom naplója* hagyományozódásának és másolásának ez a feltételezhető sajátossága egyébként nem egyeztethető össze a *BáLm* szerkezetével: ott az 1795. augusztus 20-i és az ezt követő bejegyzések között semmilyen tagolás nem látszik, az írás folyamatos. Valószínűbbnek látszik, hogy a *Fogságom naplója* szövegét két részre szegmentáló szövegkezelés a másolás későbbi szakaszában alakulhatott ki, s összefüggésben lehetett a *Fogságom naplójának* azzal az olvasatával, amelyet fentebb az *OE* szövegközlése kapcsán próbáltunk meg körvonalazni: a Martinovics-összeesküvés dokumentumaként való értelmezés alakíthatta ki ezt a másolásban is megragadható szövegkezelést. Megjegyzendő persze, hogy olyan másolatot sem ismerünk, amely valóban két egységben őrizte volna meg a szöveget: ám a *Fogságom naplója* első felét (az 1795. augusztus 7-ig terjedő részt), valamint a második felét (1796 januárjától a kiszabadulásig terjedő egységét) megőrző sárospataki töredék-másolat és a *VU2* alapján már feltételezhető egy ilyen gyakorlat.

A Milesz Béla másolta szöveget éppúgy nem tudjuk azonosítani egyik, jelenleg ismeretes kézirattal sem, mint ahogy a csak a Vasárnapi Ujság megjegyzéséből ismeretes, Bánfalván őrzött másolatot sem. Ezeknek a szövegállapotára csak a nyomtatott közlésből tudunk visszakövetkeztetni, de a *BáLm* szövegétől való kisebb-nagyobb eltérések okát a többszörös áttétel miatt aligha lehet értelmezni: a legalább három fázison átment szöveg (bánfalvi másolat > Milesz Béla másolata > Vasárnapi Ujság közlése), amelyhez

ráadásul a bánfalvi másolat még csak hipotetikusan sem ismert alapszövegének a bizonytalan státusza is hozzászámítandó, olyan módosulásokat, szövegromlásokat őrizhet, amelyek felmérhetetlenek. Textológiai szempontból tehát aligha használható ez a közlés – különösen a *BáLm*-mel szemben, amelynél viszont tudjuk, hogy az eredeti kéziratról készült –, ám az vitathatatlan, hogy a Vasárnapi Ujságban volt először olvasható nyomtatásban a *Fogságom naplója* szövege (a már emlegetett kihagyással persze). Igaz, a mű egységként való olvasásának aligha tett jót, hogy az első részt csak három évvel később követte a folytatás, s azt sem szabad elfelejteni, hogy a Vasárnapi Ujság egyáltalán nem adta közre a *BáLm*-ből ismeretes, a *Fogságom naplójához* hozzacsatolt szövegegységeket.

Az Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez című havi folyóiratban 1899-ben jelent meg egy rövid részlet a *Fogságom naplójából*.⁷⁰ A közölt szöveg az 1794. december 14-i eseményekkel indul, s a december 19-én történetekkel ér véget, de úgy, hogy a sárospataki diákkal a Kerepes előtti találkozás az utolsó jelenete. A közlésről a szerkesztő mindössze annyit árul el: „K. F. fogsága naplójából közölte Várady Gábor a »Máramaros« ez évi negyedik számában.”⁷¹ Annyi bizonyos csupán: itt bevallottan egy nyomtatott változatot vettek alapul.

1900-ban a Pécsi Napló karácsonyi mellékletében jelent meg a *Fogságom naplója* legközelebb;⁷² kiadója Szmik Antal volt.⁷³ Ez ismét csak részletközlés volt: a *Fogságom naplója* szövegét az elejétől 1795. augusztus 20-ig tartalmazta, tehát pontosan addig, mint az *OE* és a *VU1*. A bevezető értekezésből a következőt lehet megtudni a közölt szöveg forrásáról:

⁷⁰ *AdZemp.*

⁷¹ Megjegyzendő, hogy az itt emlegetett Máramaros című lapnak ez a száma nem szerepel az OSZK gyűjteményében, s nem sikerült hozzájutnom máshol sem, így a kijelentés ellenőrzését sem tudtam elvégezni.

⁷² *PN.*

⁷³ Szmikről, aki mérnök volt, s egy szabadkőműves páholy tagja, kevés adatunk van: SZINNYEI XIII, 1025–1026.

A napló a Lugossy-család hagyatékából került az én kézirat-gyűjteményembe. Lugossy József a debreczeni református kollégium híres tanárának atyja s Kazinczy Ferencz kortársa, a felső-bányai református egyháznak a mult század első felében hosszú éveken át köztisztviselőként állott lelképásztora volt, aki az egyházi téren is széleskörű tevékenységet fejtett ki. Hire, neve, tekintélye Szatmármegyén túl messze eljutott. Sok adat szól a mellett, hogy Kazinczy és Lugossy személyes érintkezésben állottak egymással s mint két előkelő protestáns család tagjai bizonyára az évenkénti egyházi gyűléseken is többször találkoztak. Akkor nehéz idők jártak, a szabad szellem el volt fojtva s így a naplót is rejtegetni kellett s csak kipróbált, bizalmas barátok férközhettek hozzá. Nem volt alkalmam kipróbálni, hogy Kazinczynak ezen féltve őrzött naplója miként jutott a Lugossy-család birtokába, de tény az, hogy e napló Lugossy Ferencz kollégiumi tanárnak könyvtárából került testvéröccsre, Lugossy József felsőbányai magánzó és bánya-birtokos tulajdonába, ki bátyja halála után a hagyatékot örökölte s Debreczenből Felsőbányára szállította. Lugossy József 1899. telén halt meg s oldalági örököse az ingóságait nyilvános árverésen 1899. augusztus hónapban eladván, én e becses kéziratot más egyéb iratokkal együtt magamnak megszereztem s mint hazánk egyik kiváló nagy emberének irodalmi ereklyéjét nagy s hazafias kegyelettel őrzöm.⁷⁴

Szmik Antal viszonylag informatív módon foglalta össze az alapul vett kézirat jellemzőit, bár láthatólag számos információnak nem volt a birtokában. Természetes módon elsősorban a kézirat megszerzéséről tudott a legtöbbet, s noha erre nem tért ki, a kéziratot láthatólag Kazinczy Ferenc kezétől származónak tekintette (erre utal, hogy „ereklye”-ként emlegeti). Nem volt pontos tudomása a – nyilvánvalóan – másolatként azonosítható kézirat provenienciájáról, a másolat keletkezésének időpontjáról és körülményeiről sem. Meglepő módon nem reagált arra, hogy közlése nem tartalmazza a *Fogságom naplója* teljes szövegét: hiszen Toldy Kazinczy-monográfiája⁷⁵ és a *VU2* óta már a nyilvánosság számára is egyértelmű volt, hogy a *Fogságom naplója* szövege egészen Kazinczy

⁷⁴ A Pécsi Napló karácsonyi melléklete, 1900. december 25., 3.

⁷⁵ TOLDY 1859–1860.

kiszabadulásáig tart. Ennek a reflexiónak a teljes hiánya – amely nemcsak a bevezetőben, hanem a szövegközlésben is megmutatkozik – akár azzal is összefügghet, hogy a Szmik Antal tulajdonába került kézirat eleve töredék-másolat volt, s csupán 1795. augusztus 20-ig terjedt. Ezt azonban nem lehet egyértelműen eldönteni, sőt, a helyzetet még bizonytalanabbá teszi Szmik közlése, amely szerint a hozzá került kézirat Lugossy József (1812–1884) hagyatékából származik.⁷⁶ Mint láttuk, az *MTA*t possessora éppen Lugossy volt,⁷⁷ ám ez teljes másolat, s arról sem tudunk, hogy ez Szmik Antal tulajdonában is lett volna. Vagy arról van tehát szó, hogy Lugossy József tulajdonában két másolat is volt (egy teljes, amely az *MTA* Könyvtárának Kézirattárába került, s egy másik, amelyet Szmik Antal vásárolt meg), vagy pedig a *PN* azon a kéziraton alapul, amelyet jelenleg az *MTA* Könyvtárának Kézirattára őriz. Ez utóbbi esetben azonban nemcsak a kéziratnak az Akadémiára kerülése homályos, hanem az is, hogy Szmik miért közölte csak a szöveg első felét, illetve ha már ezt tette, miért pontosan ugyanaddig tart a közlése, mint az első részletközlések. Ilyenformán a *PN* alapjául szolgáló másolatot sem tudjuk azonosítani egyik, jelenleg ismeretes kézirattal sem.

Az első teljes, könyv alakban megjelent kiadásra Kazinczy halálának centenáriumiáig kellett várni.⁷⁸ A kötetet sajtó alá rendező Alszeghy Zsolt – az első hivatásos irodalomtörténész a szöveg addigi közlői között – utószavában így fogalmazott: „Kazinczy Ferenc itt közölt munkáját a M. Tud. Akadémia könyvtára őrizi Toldy Ferenc másolatában.” Utána idézte a kézirat 137. oldalán olvasható sorokat.

A másolat 139–141. lapja „töredék toldalékokat” csatol az elmondottakhoz. Elmondja B. Riedele András élete történetét, Chipault szabadulását (1801. febr. 24.), Szulyovszky születésének (1752. aug. 2.) és szabadulásának dátumát (1801. jun. 4.); közli, hogy Uza Pál 1763. márc. 15-én született, Hirgeist Ferenc 1802. szept. 19-én szabadult, Szmethanovics már 1801. jun. 28-án, Szlávy János 1803. jan.

⁷⁶ Lugossy életrajzára lásd SZINNYEI VIII, 82–87.

⁷⁷ Vö. GERGYE 1993, 136.

⁷⁸ KAZINCZY [1931].

15-én. A meghaltak közül megadja Szentjóni Szabó László halála dátumát (1795. okt. 10.), Aszalayét (1796. okt. 12.), Vrchovszky Sámuelét (Obroviczon, 1797. aug. 3.) és Tancsics Ignácét (1826. márc. 3. Nagymihályon).

A 145–176. lapokon a fogságra vonatkozó levelek vannak összegyűjtve.

Van a M. Tud. Akadémia könyvtárának még egy kéziratos másolata e műről; az Lugossy gyűjteményéből való, és csak másodlagos, mert nyilván a Toldy után készült.

Kiadásunk lehető híven követi Toldy kézírását, csak a jegyzetekben jelzett rajzokat hagytuk el, mivel azok itt nem Kazinczy tollából származnak, s a megértéshez sem nélkülözhetetlenek.⁷⁹

Alszeghy kiadása volt tehát az első, amelyik a *BáLm*-en alapult – s ilyenformán ez az első olyan edíció, amelynek a forrását egyértelműen azonosítani tudjuk az ismeretes kéziratok egyikével. Ugyanakkor viszont Alszeghy csak a *Fogságom naplója* szövegét közölte, a *Töredék toldalékok a' mondottakhoz* című résztől eltekintett, erről csak az utószóban tett említést, éppúgy, ahogyan a levélmásolatokról is. Sajátos eljárása volt, hogy mindenestül elhagyta az alapul vett kéziratban szereplő rajzokat; érvelésének volt ugyan logikája – hiszen ha az egész kézirat másolat, akkor nyilván a rajzok sem származhatnak Kazinczytól –, ám mindez mégiscsak megváltoztatta a szöveg lehetséges olvasatait, hiszen a *Fogságom naplóját* Kazinczy nyilvánvalóan a rajzokkal együtt képzelte el. Alszeghy megemlékezett ugyan a Lugossy Józseftől származó másolatról is (ez az *MTAt*), de ezt másodlagosnak minősítve, egyáltalán nem használta fel a kiadáshoz. Alszeghy jegyzeteket is csatolt a szöveggözléshez: ide iktatta be az idegen nyelvű részek fordítását – tehát nem azt az eljárást követte, mint a korábbi hírlapi publikációk, amelyek ezt a szövegbe integrálták, olykor az eredeti latin, illetve német mondatok helyett is csak a magyar fordítást közölvén (*VU1*, *VU2*, *PN*) –, s igyekezett megadni a Kazinczy-levelezésben vagy a *Pályám emlékezetében* előforduló párhuzamos helyeket is.

⁷⁹ KAZINCZY [1931], 140.

A *Fogságom naplója* következő kiadása 1946-ban látott napvilágot.⁸⁰ A sajtó alá rendező, Geréb László a kötetről a következőket írta:

A *Fogságom naplója* először Kazinczy Ferenc halálának centenáriuma alkalmából, 1931-ben jelent meg, százhárom évvel a mű keletkezése után. Kiadását Alszeghy Zsolt rendezte sajtó alá a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában fekvő Toldy Ferenc féle másolat alapján. Az Alszeghy által használt akadémiai kéziratra a továbbiak folyamán A. jelzéssel hivatkozunk. Jelen kiadásunknál ezt a kéziratot nem használhattuk fel, mert az Akadémia kéziratára a háború folyamán még ládába csomagolva, óvóhelyen fekszik s belátható időn belül hozzáférhetetlen. Csupán a hivatkozott kiadás állt rendelkezésünkre.

Mostani kiadásunk alapja Kazinczy kéziratának egy közel egykorú másolata, mely nemrégén Bihar megyében került elő. Tolnai Gábor, a Széchenyi [sic! – Sz. M.] Könyvtár főigazgatója hívta fel rá figyelmünket s Kertész Dániel volt szíves felhasználásra átengedni. Feltehető, hogy Kazinczy több kéziratot készített, az egyik biharmegyei atyafiságához került s ott másolták le. Szövege folyamatosabb, stílusa többnyire magyarosabb A.-nál, megvannak benne szavak, melyek hiánya A. mondatait gyakran értelmetlenné teszi. Más szavak viszont itt hiányoznak s ezeket A.-ból kellett pótolnunk; ezeket a pótlásokat szögletes zárójelben adjuk. Másolónk gyöngé német, a német szövegeket hibásan, többnyire hiányosan adja, igen gyakran teljesen elhagyja. Ezért a német szövegrészeket, egybevetés után, A. alapján közöljük. A két szöveg közti lényeges eltéréseket jegyzetben tüntetjük fel. Ahol alapszövegünk elírás folytán, nyilván hibás, A.-t követjük, de dőlt betűvel szedve. Következetes eltérés kéziratunk és A. közt, hogy a dátumokat magyarosan írja s míg A. túlnyomóan félmult időt használ, szövegünk a félmultat mult idővel variálja. [...] Kiegészítésképpen közöljük még Kazinczy megjegyzéseinek javát Szirmay Antal magyar jakobinus historiájáról és a Magyar Pantheon című kötetből két apróságot. Helyszűke miatt nem terjeszkedünk ki levelezésének vonatkozó részére és verseire. Fogsága társairól

⁸⁰ KAZINCZY [1946].

„Pandektáim” című kézírata tartalmaz egyet-mást. Ezt Tóth Béla közölte Magyar Anekdota-kincsében.⁸¹

Ez a kötet a II. világháborút követő helyzet miatt tehát egy olyan másolatot vett alapul, amely addig ismeretlen volt; sajnos, Geréb szavai nem alkalmasak arra, hogy a másolat provenienciájáról többet kiderítsünk. Megjegyzendő, hogy Benda Kálmán kísérletet tett ennek a másolatnak a megtekintésére, tehát az 1950-es évek elején még nem volt lehetetlen azonosítani az emlegetett Kertész Dánielt, de nem járt sikerrel: „Tekintve azonban, hogy a kéziratot nem láthattam (Geréb által említett tulajdonosa, Kertész Dániel, már továbbadta), a két másolat közti különbségről érdemben nem szólhatok: de azt így is biztosra veszem, hogy későbbi (nem egykorú!) átírással állunk szemben.”⁸² Ilyenformán az 1946-os kiadásnak az alapjául szolgáló másolatot sem tudjuk azonosítani a jelenleg ismeretes másolatok egyikével. Geréb egyébként igen sajátos szövegközlési módot választott. Ebben a kötetben – szemben az Alszeghy-kiadással⁸³ – benne van ugyan a *Töredék toldalékok a' mondottakhoz* szövege is, s nemcsak az Úzáig terjedő egységgel bezárólag,⁸⁴ ám Geréb leveleket egyáltalán nem közölt, s eldönthetetlen, hogy ezek az alapul vett másolatban benne voltak-e egyáltalán, vagy a sajtó alá rendező hagyta ki őket. A legkülönösebb azonban a kompilálás előzmény nélküli alkalmazása: Geréb – tipográfiaiailag elkülönített módon – beiktatta a *Fogságom naplója* szövegébe Kazinczy más-honnan ismert, a fogság időszakára vonatkozó feljegyzéseit (leveleit azonban nem), s ezzel egy olyan kötetet hozott létre, amely szándéka szerint Kazinczynak a fogságról szóló emlékezéseit egészében kívánta összefoglalni. Mindazonáltal úgy, hogy a Kazinczy kijelölte szöveghatárokat – azaz a *Fogságom naplója* önálló mű voltát – nem tartotta tiszteletben. Ehhez képest mértéktartó megoldása volt az, hogy a Szirmay Antal-féle latin nyelvű történeti munkához fűzött

⁸¹ KAZINCZY [1946], 15.

⁸² BENDA III, 10.

⁸³ KAZINCZY [1931].

⁸⁴ KAZINCZY [1946], 254–256.

magyar nyelvű megjegyzésekből külön közölt részleteket – ez 1946-ban még újdonságot jelentett ugyan, hiszen majd csak a Benda Kálmán gondozásában megjelent nagy forráskiadás tette közzé teljes egészében ezeket a Kazinczy-szövegeket,⁸⁵ ám így egy olyan kevert szöveg jött létre, amely filológiailag elfogadhatatlan. Geréb – Alszegehyvel szemben – közölte a másolathoz tartozó rajzokat, ám nem eredeti helyükön, hanem külön képtáblákon, a kötet végén; bár nem világos, hogy ez volt-e az összes rajz az alapul vett másolatban. Ha igen, akkor ez a másolat jóval kevesebb képet tartalmazott, mint a *BáLm*. Geréb lábjegyzetbe iktatta be az Alszegehy-kiadás eltérő szövegváltozatait, az idegen nyelvű részek fordítását, valamint időnként a Kazinczy-levelezésből vett idézeteket is. Mindent összevéve, Geréb László kiadása sok ponton gazdagította a *Fogságom naplójáról* megjelent addigi kiadásokat, ám ezt filológiai értelemben igen vegyes módszertannal tette.

A Geréb utáni kiadások immár egységesen a *BáLm*-et választották alapszövegnek; tudománytörténeti és filológiai jelentőségük tehát nem abban rejlik, hogy addig ismeretlen másolatot próbáltak volna meg kiadni.

Tolnai Gábor 1951-es kiadása utószavában igyekezett a kéziratok áttekintése mellett a kiadástörténetet is összefoglalni. Kiindulópontja az, hogy Kazinczy Toldy Ferencre bízta a *Fogságom naplója* kéziratát, ehhez az axiómának tekintett állításához azonban egy igen érdekes lábjegyzetet csatolt: „A Toldy-féle másolatot az eddigi irodalom Toldy Ferenc kezeírásának tekintette. Gergely Pál, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárnoka megállapította, hogy a másolat Ring Adorján akadémiai írnok írása. Ring Toldy számára igen sok kéziratot másolt a Magyar Tudományos Akadémia gyűjteménye számára.”⁸⁶ Ring Adorján neve mint lehetséges másolóé itt bukkan föl először a *Fogságom naplója* kiadástörténetében.⁸⁷ Tolnai

⁸⁵ BENDA III, 354–423.

⁸⁶ KAZINCZY 1951, 175.

⁸⁷ Ring Adorjánról, aki az Akadémia írnoka volt, lásd ABAFFY 2000, 343; SZINNYEI XI, 1012. Ring egyébként 1848-ig volt az Akadémia írnoka, ekkor nevezték ki felsőházi írnokká, kinevezéséről lásd OSZK Kt An. Lit. 10.503.

Gábor érvelése azonban túlságosan enigmatikus, s még csak az sem ítélni lehet meg, a számára forrásul szolgáló Gergely Pál mire alapozta ezt a felismerését. Az állítás azért is kevésbé meggyőző, mert egy lehetséges másoló föltételezése nehezen hangolható össze azokkal, a Kazinczyval való személyes ismeretséget hangsúlyozó megjegyzésekkel, amelyeket a *BáLm* tartalmaz, nem is beszélve arról, hogy egy hivatalos megbízásból másoló írnok aligha engedhetne meg magának olyan megjegyzéseket egy másolatban, hogy egy elébe tett kézirat bizonyos részeit időhiányból kihagyta. Ráadásul úgy tűnik, Tolnai számára alapvető logikai opció volt Toldy környezetében keresni egy lehetséges másolót, s erre bizonyult alkalmasnak Ring Adorján személye, ám ha – a korábban felsorolt érvek alapján – Bártfayban látjuk a kézirat őrzésével megbízott barátot, akkor már aligha lenne kézenfekvő Ringet feltételezni a másolat készítőjének. Tolnai a következőképpen veszi sorra a számára ismeretes másolatokat:

A Fogságom naplója eredeti kézírata nem maradt fenn, a Toldy Ferenc készítette másolatot a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára őrzi. Ugyancsak a Tudományos Akadémia Könyvtára őrzi még egy másolatot a *Fogságom naplójáról*. Az utóbbi másolat a Lugossy-gyűjteményből származik; minden valószínűség szerint nem az eredetiről, hanem a Toldy-féle szövegről írták le. Még egy teljes másolata ismeretes Kazinczy művének, a Toldy-féle másolatnál jóval későbbi, Bihar megyei eredetű, Kertész Dániel tulajdonában van. A három teljes másolaton kívül két részmásolatát ismerjük Kazinczy művének. Az egyiket az Akadémia, a másikat az Országos Széchenyi [sic! – Sz. M.] Könyvtár gyűjteménye őrzi. A két részmásolat azonban nem egy-egy részletéről készült az egész műnek, hanem egy-egy teljes másolatnak máig fennmaradt részletei.⁸⁸

Láttuk, jelenleg több másolat létezéséről van tudomásunk. Ez részben azzal magyarázható, hogy a *PIMt* valóban csak később került közgyűjteménybe; a sárospataki másolatokról azonban már Tolnainak is lehetett volna tudomása, hiszen az 1951-es kiadással szinte

⁸⁸ KAZINCZY 1951, 175.

egy időben készült forráskiadványában – az 1952-ben megjelent kötetben – Benda Kálmán ezeket már nemcsak regisztrálta, de pontosan le is írta.⁸⁹

A kiadástörténet kapcsán Tolnai leginkább csak a könyv alakban megjelent edícióknak szentelt figyelmet. Említette ugyan az *Országgyűlési emléket* mint részpublikációt, utána azonban csak Alszeghy kiadását hozta szóba – erős ideológiai elmarasztalásban részesítvén a Kazinczy helyes értelmezését elvétő előszót –, majd pedig a Geréb-féle kiadással foglalkozott; sajnos, az ennek alapjául szolgáló másolatról, amelyet pedig Geréb szerint ő ajánlott a sajtó alá rendező figyelmébe, itt sem mondott többet, mint a már idézett részletben, hogy tudniillik Kertész Dániel tulajdonában van. Saját vállalkozásának szövegközlési elveiről a következőket árulta el:

E kiadás a legrégebbi, a Toldy-féle szöveget vette alapul, figyelembe véve az egyéb másolatokat, ezek alapján kiigazítva a Toldy-féle másolat egynemely elírását. Kiadásunkban a másolat hosszú bekezdéseit felbontottuk, a dialógusokat külön sorokba szedettük. A latin, német és francia szövegrészek fordítását, hosszabb részekét ugyanúgy, mint egyes szavakét, szögletes zárójelben szöveg közben adjuk. Kiadásunkban kizárólag a Fogságom naplója szövegét közöljük. Nem adtuk ki a másolat végén olvasható »töredék-toldalékok a mondottakhoz« című háromoldalas anyagot, amelyben néhány szereplő személy születési, halálozási és más adatai olvashatók. Ugyancsak nem, annak a Kazinczy fogságával kapcsolatos, tizenkét Kazinczy-levélnek a szövegét, amely a Fogságom naplója másolata végén olvasható. Hasonlóan nem tartottuk szükségesnek a Pályám emlékezete Kazinczy fogságára vonatkozó részleteinek, s nem másként a Szirmay-kéziratra tett jegyzéseinek közreadását. Ha kapcsolatosak is ezek a Fogságom naplójá-*val*, nem részei a mű zárt, kerek egységének.

Jegyzetapparátust – miként az előző kiadások – mi sem tartottunk szükségesnek. A Fogságom naplója jegyzetapparátus nélkül is teljes egészében érthető; elevenül ható olvasmány.⁹⁰

⁸⁹ BENDA III, 9–11.

⁹⁰ KAZINCZY 1951, 176–177.

Tolnai tehát itt, az utószóban regisztrálta a *Bálm*-ben a *Fogságom naplójához* még csatlakozó szövegegységek létét, de ezeknek a közlését nem tartotta szükségesnek – azzal pedig, hogy a *Pályám emlékezete* és a Szirmay-műre tett jegyzetek publikálását is elhárította, el is határolódott attól a szövegkezelési eljárástól, amelyet Geréb László követett. Ez kétségtelenül sokkal mértéktartóbb és filológiai szempontból is méltányolható eljárás – bár azzal a kijelentéssel, hogy a *Fogságom naplójához* azért nem csatol a sajtó alá rendező jegyzetapparátust, merthogy az anélkül is teljesen érthető, igen nehéz egyetérteni; már csak azért sem egyébként, mert – Tolnai állításával szemben – mind Alszeghy Zsolt, mind Geréb László csatolt jegyzetapparátust a szövegkiadásához.

Az irodalomtörténészekről készített kiadástörténeti áttekintések hajlamosak elfeledkezni arról, hogy a *Fogságom naplója* nem csupán irodalomtörténeti kontextusban jelent meg: Benda Kálmán is kiadta forráskiadványában.⁹¹ Ennek a szövegközlésnek az a jellegzetessége, hogy Benda Kálmán forráskiadása kettéválasztotta a szöveget: az első felét a magyar jakobinusok pere kapcsán forrásként értékelve, beiktatta a nagy forráskiadásába – mindmáig a legjobb és leginformatívabb történeti jegyzetekkel látván el a részletet –, a másik részét azonban, nyilván mivel az már nem a perről és ítéletről informált, kihagyta onnan. Ennek a forráskiadványnak a logikája számára nem működött erős megfontolásként a mű integritásának az elve: a *Fogságom naplója* eszerint nem egészen olvasandó, világos és zárt kontúrú prózai szöveg volt, hanem történeti információk kinyerésére alkalmas forrás, amelyet a forráskritika szabályai szerint más, egykorú források közegében kell elhelyezni. Ezt a feladatot Benda Kálmán mintaszerűen végezte el: mindenki, aki Kazinczy szövegének értelmezésére kísérletet tesz, az ő munkáját stabil kiindulópontnak használhatja. Benda eljárása erősen hasonlít ahhoz a kiadástörténeti tradícióhoz, amelyet az első kötetbéli publikálás⁹² előtt regisztrálhattunk: az *OE*, a *VU1*, sőt a

⁹¹ BENDA III, 296–325.

⁹² KAZINCZY [1931].

PN is így járt el. Csakhogy Benda mindezt egész, háromkötetes forrásközlő vállalkozásának kontextusában értelmezte újra, s bár kiindulópontja nem filológiai volt, filológiai szempontból is nagyon igényesen járt el. Ő is – egyébként részletes érvelés után – a *BáLm*-et tekintette alapszövegnek, ám nem foglalkozott a *Töredék toldalékok a' mondottakhoz* című résszel és a levelekkel; mivel azonban a *Fogságom naplója* szövegét eleve nem teljes terjedelmében közölte, ezért ez a hiány nem is volt feltűnő.

Az 1960-as kiadás utószavában Szauder József így foglalta össze az addigi kiadástörténetet:

Kazinczy 1828-ban írta, fennmaradt papírszeleteiről s emlékezetből. Toldynak adta át, hogy ő bocsássa – a szerző halála után – a művet becsülni tudó gyermekei rendelkezésére.

Legelőször, kisebb részlete, az 1848-i Országgyűlési Emlényben jelent meg. Első teljes kiadását (1931-ben) Alszeghy Zsolt gondozta, az Akadémia könyvtárában őrzött Toldy-féle legrégebb, hiteles másolatot véve alapul. Geréb Lászlónak az Új Könyvtárban (é. n.) megjelent második teljes kiadása egy későbbi másolat után készült. A harmadik teljes kiadást, 1951-ben, Tolnai Gábor rendezte sajtó alá. Ez is, mint az első teljes kiadás, a Toldy-féle másolat szövegét teszi közzé. A mi kiadásunk is ezt veszi át, kijavítva az 1951-es kiadás számos zavaró sajtó és szöveghibáját.⁹³

Szauder – miközben nem is foglalta össze pontosan a kiadástörténetet – utolsó mondatában némileg szerencsétlenül fogalmazott: azt sugallta, hogy ezen edíció számára nem a kézirat volt az alap (a felhasznált másolat jelzetét nem is adta meg a szerző), hanem az 1951-es kiadás; noha a szöveghibák javításához mindenképpen vissza kellett nyúlni a *BáLm*-hoz. Ez a revízió azonban nem volt teljes körű: egy, már az 1951-es kiadásból kifelejtett rajz (Kazinczy első budai cellájának az alaprajza) itt sem szerepel; igaz viszont, hogy ez a kötet a rajzokat igyekszik oda tördelni, ahova azok az alapul vett kéziratban is szerepeltek. A kötet, amely egy Kazinczy műveiből készült válogatás keretében közölte a *Fogságom naplóját*, csak a mű

⁹³ KAZINCZY 1960, 470.

szövegét adta, már a *Töredék toldalékok a' mondottakhoz* sincsenek meg benne, mint ahogy a levelek sem – s erre az eljárására Szauder nem is reflektált. Fontos fejlemény viszont, hogy ehhez a kiadáshoz Szauder Józsefné részletes jegyzetapparátust készített, amely első-sorban az idegen nyelvű szövegrészek fordítását tartalmazta.

Szauder Józsefné (időnként: Szauder Mária) nevéhez fűződik a következő, 1976-os kiadás is,⁹⁴ amely az 1960-as kiadás szövegét vette át, s amely aztán a Magyar Remekírók sorozat 1979-es kötetébe is belekerült.⁹⁵ Ilyenformán mind a közölt szövegek, mind a felhasznált kiadások és kéziratok szempontjából alapvetően ugyanaz jellemzi ezeket az edíciókat, mint az 1960-as kiadást. Szauder Mária alapos, bár a tárgyi és történeti magyarázatokra ki nem terjeszkedő jegyzetei viszont hosszú időre meghatározták a *Fogságom naplója* befogadását.

Időközben a *Fogságom naplója* két kiadásban megjelent romániai könyvkiadóknál is. Az első edíció Jancsó Elemér terjedelmes előszavával látott napvilágot, de textológiai szempontból újdonságot nem hozott. Ahogyan ezt a köteten fel is tüntették, az 1960-as kiadást vették át.⁹⁶ A második kiadás ennél invenciózusabb vállalkozás volt: ez Rohonyi Zoltán nevéhez fűződik. Igaz, textológiai jellegű megjegyzés vagy észrevétel itt sincs (sejthetőleg itt is egyszerűen átvették a Szauder József vagy Szauder Józsefné nevéhez kapcsolódó magyarországi kiadások egyikét), viszont a kötethez nem csupán előszó járul, hanem a *Pályám emlékezete* néhány részlete, egy kisebb, szelektált Kazinczy-bibliográfia, egy rövid életrajzi áttekintés, valamint egy szövegválogatás a Kazinczyval foglalkozó irodalomtörténeti és szépírói szövegekből. A *Fogságom naplója* idegen nyelvű szövegrészleteit itt a szövegbe iktatták be (szögletes zárójelben és kurziválva), s a név- és szómagyarázatokat egy ábécérendes kislexikonban foglalták össze.⁹⁷

⁹⁴ KAZINCZY 1976.

⁹⁵ KAZINCZY 1979, I, 419–541; a jegyzetek: 878–893.

⁹⁶ KAZINCZY 1969.

⁹⁷ KAZINCZY 1978.

A *Fogságom naplójának* az utóbbi évtizedekben még két népszerű kiadása készült el.⁹⁸ Mindkettőben a szöveg gondozását és jegyzetelését Szilágyi Márton végezte. A két edíció nem teljesen azonos egymással: bár mindkét esetben a *BáLm* volt a kiadás alapja (még ha az első esetben, sajnos, sikerült is elírnom a pontos jelzetet...),⁹⁹ a szöveget a második kiadás alkalmával a sajtó alá rendező újra összevetette a kézirattal, s a jegyzeteket is bővítette és pontosította. A jegyzetelés során itt arra történt kísérlet, hogy a Benda-féle forráskiadás történeti jegyzeteinek és a Szauder Máriától elkészített, inkább szövegmagyarázó, fordítói jegyzeteknek a tanulságai egyaránt beépüljenek az apparátusba – amelyet egyébként a kiadás diákkönyvtári jellege erősen korlátozott. Mindkét kiadás csak a *Fogságom naplója* szövegét publikálta, a *Töredék toldalékok a mondottakhoz* című részt és a leveleket nem, s ezek tanulságaival sem igyekezett szembenézni.

A *Fogságom naplója* kiadásainak áttekintéséből azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a jelenleg ismeretes másolatokhoz képest több, jó ideje lappangó (nyilván egykor magántulajdonban lévő, s közgyűjteménybe soha nem került) kópia is létezett. Bizonyosan ismeretlen másolatként azonosíthatjuk az *OE* alapjául szolgáló másolatot, a *VU1* és *VU2* alapjának tételezhető, Milesz Béla-féle másolatot (mi több, még az ennek alapjául szolgáló, egykor Bánfalván, a Kazinczy Gábor könyvtárában lévő másolatot is), valamint a Geréb Lászlótól kiadott, Bihar megyeiként megnevezett, Kertész Dánielhez kötődő másolatot is; nagy valószínűséggel pedig a Szmik Antal tulajdonába került, Lugossy József megőrizte töredék-másolatot is. Ez azt jelenti, hogy a *BáLm* mint elsődleges, nyilván az eredeti kéziratról készült másolat mellett ismerünk három teljes (*PIMt*, *MTAt*, *Spt*) és két, egymástól tagolásában jelentősen eltérő töredék-másolatot (*MTAr*, *Spr*), egy hosszabb másolatból fennmaradt töredék-másolatot (*OSZKr*), s valószínűsíteni tudunk két teljes másolatot (a *VU1* és *VU2* háttérében álló két szöveg, a bánfalvi

⁹⁸ KAZINCZY 2000; KAZINCZY 2009.

⁹⁹ KAZINCZY 2000, 123.

mint közvetett, meg az erről készült Milesz-féle másolat mint közvetlen szövegelőzmény), valamint két rész-másolatot (az *OE* és a *PN* kapcsán). Ez összesen hat teljes és öt töredék-másolat létezését jelenti. A *Fogságom naplója* tehát a kései megjelenés ellenére is szert tehetett egyfajta ismertségre a kéziratos másolatok révén; a másolatok nagy száma azt mutatja, hogy számolnunk kell egy, sajnos pontosabban nem körvonalazható olvasóközönség erőteljes érdeklődésével a mű iránt. Párhuzamként talán érdemes utalni arra, hogy a *Fogságom naplójához* hasonlóan először szintén 1848-ban megjelenő Kölcsey-mű, az *Országgyűlési napló* – amelynek korábbi megjelenésére azért nem került sor, mert a szöveget ismerők elképzelhetetlennek tartották a cenzori engedély megszerzését – szintén több másolattal rendelkezhetett ugyan, ám ezekre csak következtetni tudunk, mert ezekből egy sem maradt fenn: az *Országgyűlési napló* kritikai kiadásához ilyenformán csak az 1848-ban nyomtatásban megjelent szöveget lehetett fölhasználni.¹⁰⁰ Ehhez képest különösen figyelemre méltó, hogy a *Fogságom naplója* esetében a fönmaradt másolatok száma is igen nagy, s az elkallódott másolatokból több eljutott a publikálásig.

¹⁰⁰ KÖLCSEY 2000, 238–256.

A FOGSÁGOM NAPLÓJA FORRÁSHASZNÁLATÁNAK RÉTEGEI

A *Fogságom naplója* elemzése során nem egyszerű feladat a szöveg dokumentumértékét meghatározni. Egy olyan műről van ugyanis szó, amely a benne leírt események után évtizedekkel nyerte el végső, számunkra ismeretes alakját – naplószerű formája sajátos feszültségben áll ezzel a visszatekintő pozícióval. Az a permanens törekvés, amely a fogság időszakának megörökítésére irányult, az egykorú feljegyzésektől úgy ível az 1828-ban lezárt, *Fogságom naplója* című kéziratig, hogy ezenközben szinte folyamatosan dokumentálható az események különböző részletességű feldolgozása. Csak néhány fázisra utalva: már voltaképpen 1802–1803-ra Kazinczy végez a fogság idejéhez kapcsolódó írásos dokumentumainak, fordításainak összegyűjtésével, s ezeket reprezentatív módon be is kötteti.¹ Ez után az archiváló gesztus után (illetve részben még előtte) következnek az emlékezet írásos rögzítésének a gyakorlatai. Kazinczynek a 19. század első évtizedében keletkezett naplófeljegyzéseiben nemcsak számos visszautalás található a fogságra,² hanem innen származik a letartóztatás és a Budára szállítás első összefüggő kidolgozása,³ Szirmay Antal latin nyelvű, *Jacobinorum Hungaricorum Historia* című művére Kazinczy 1811 elején teszi meg

¹ Ezt gondos filológiai munkával kimutatta: DEBRECZENI 2014.

² Jellemző módon *Az én naplóm* címen ismeretes szöveg (az 1801-től 1804. áprilisig terjedő eseményeket tartalmazza, Kazinczy 1812-ben tisztázta le) a fogság utolsó szakaszának és a szabadulásnak a megörökítésével kezdődik; lelőhelye: MTA KIK Kt K 614; vonatkozó részlete kiadva KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 34–42.

³ Lelőhelye: MTA KIK Kt K 610, 121a–130b; kiadva KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 22–28.

a megjegyzéseit,⁴ az 1820-as években pedig megszületik a *Fogságom naplója* szövege is.⁵ A végső kidolgozást jelentő *Fogságom naplója* esetében érdemes kísérletet tenni arra, hogy Kazinczy információ-szerzésének forrásait és formáit azonosítsuk, különösen, ha sikerül olyan, nem Kazinczytól származó, mi több, tőle esetleg nem is ismert leírásokat is találjunk, amelyek ütköztethetők a *Fogságom naplójában* leírt események némelyikével. Ennek a megközelítésnek viszonylag kevés használható előzményét találjuk meg a Kazinczy-szakirodalomban: a *Fogságom naplójára* vonatkozó irodalomtörténeti elemzések – tisztelet a kivételeknek – nem exponálták erősen a szöveg forrásértékének a kérdését, a hitelességet axiómaként kezelték.⁶ A mindenképpen szükséges filológiai munkához persze az is hozzátartozik, hogy magában a memoár szövegében is azonosítsuk a számos elemzésre méltó mozzanatot Kazinczy sajátos forráshasználatára.

Az információk megszerzésének két módját tudjuk többé-kevésbé dokumentálni. Kazinczy ugyanis saját, az eseményekkel egykorú feljegyzéseit fölhasználta a szöveg kidolgozásakor. Ezek a töredékes feljegyzések persze csak arra az időszakra vonatkoztak, amikor Kazinczy rendelkezett íróeszközökkel, s módja volt bizonyos rövid említéseket tenni. Ezeknek a naplójegyzeteknek a nyomai a szövegben is jól azonosíthatóak. A konkrét visszautalások egyik látványos esete az, amikor a *Fogságom naplójában* 1800. augusztus 21-ről a következő történetet olvashatjuk:

E' napra jegyzésemben e' két nevet lelem [sic! – Sz. M.]: Rékey, Barta; 's gyalázattal vallom meg vétkemet, hogy egy nagyon szép lelkű ember' nevét egészen elfelejtém. – Egy szegény sorsú Nemesember hozzám vonakodék. Uram, én szegény ember vagyok, 's neked nincs szükséged az én pénzemre. De ki tudja mely bajba jöhetsz; kérlek, ved e' két forintot, 's kezembe ada hat húszast. –

⁴ Szirmay művének szövegét s a Kazinczytól hozzáfűzött glosszáit közzétette: BENDA III, 354–423.

⁵ A keletkezési folyamat áttekintését lásd FRIED 1986.

⁶ Talán a legfontosabb kivétel, Fried István imént idézett tanulmánya mellett: MEZEI 2000.

Megcsókolám az embert. Uram, mondtam, ezt a' pénzt soha el nem költöm, Örömmel, sőt kevélykedve fogadom el az Úr alamizsnáját. Engedje Isten, hogy ha kiszabadúlok, megérdemelhessem. – Érdemtelen valék jóságára; nem tudom, Rékey vala e, vagy Barta; és neki a' szép tettet soha meg nem köszöntem. Most (August[us] 27d. 1828.) akadok régen nem illetett papirosaimban e' jegyzésemre.⁷

Az emlegetett forrás a szakirodalomban szokásos módon *Rövid jegyzések* címen szereplő egykori feljegyzés, amelyben az adott napra a következő beírást találjuk: „[Augusztus] 21. Orvossággal éltem. Rékey, Barta.”⁸

A *Fogságom naplója* önmaga keletkezésére visszautaló ezen megjegyzése jól láthatóvá teheti a szöveg kidolgozásakor működő emlékező mechanizmus logikáját. Kazinczy számára a másnak értelmezhetetlen, személyes bejegyzés elegendő arra, hogy novellisztikusan felidézzen egy olyan találkozást, amely neki igen emlékezetes lehetett – hiszen az emlékezés mechanizmusának törvényszerűségei miatt egy nagy időbeli távlatból felidézendő eseményből csak arra tudunk visszaemlékezni, aminek már akkor is valamiféle jelentőséget tulajdonítottunk. Kazinczynak nyilván az önzetlen emberi segítőkészség példázataként értelmeződött ez az eset, legalábbis a *Fogságom naplója* szövegébe ilyen módon illeszti bele, ráadásul úgy, hogy a dialogikus szerkesztés miatt a beszélgetőtárs jellemzése is markánsan megvalósuljon – miközben éppen a részvét emberi példáját adó személy neve válik számára felidézhetetlenné, s a bejegyzés sajátosságai, a két név egymás melletti szerepeltetése miatt, azonosíthatatlanná. Ez aligha véletlen. A *Fogságom naplójában* számos példa van arra, hogy a Kazinczy számára valamiféle jelentőséggel vagy ismertséggel rendelkező nevek nem merülnek feledésbe (például ha az illetővel valami rokonsági kapcsolat vagy közös ismeretségi kör mutatható ki, illetve ha az illető foglalkozása, tevékenysége révén

⁷ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 130.

⁸ MTA KIK Kt K 632. A két név egyébként utólagos betoldásnak látszik: egy korábbi felsor („Vásár Beregszászon”) áthúzása után, más tintával részben a sor fölé, részben az után van beírva. Kiadva: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 13.

markánsan meghatározható) – ám ez alkalommal egyik feljegyzett vezetéknev sem látszott Kazinczyban semmi ilyenféle asszociációt ébreszteni. A megírt szituáció mindazonáltal rendkívül elevennek látszik, noha a beszéltetés eszközét alkalmazó szövegrész hitelessége nyilván inkább tartalminak tekinthető, s nem szó szerintinek. Kazinczy azonban a memoár megalkotásának poétikai szándéka miatt nem mondott le arról, hogy ezt a megelevenítő írói eszközt alkalmazza – ebből a szempontból egyébként igen tanulságos, hogy miközben a *Fogságom naplója* számos helyen alkalmaz hasonló eljárást, s nemcsak magyar, hanem latin vagy német párbeszédet is beépítve, a *Rövid jegyzések* még sehol sem rögzítettek dialógusokat vagy egyéb kijelentéseket. Az egykori bejegyzések – nyilván szükségképpen rövid – egységei csupán az adatok (helységek és személyek nevei, ehhez kapcsolódó apróbb, a kívülálló számára nem egyértelműen felfejthető utalások) rögzítésére vállalkoztak, amelyek legfőbb felidéző funkciót tölthettek be. A többi, hasonló szöveghelyhez képest Kazinczynak ez a passzusa azért igen érdekes, mert az író ezen a ponton beismeri memóriája csődjét, azaz szinte színre viszi az emlékezés folyamatát és ennek a dokumentálás szándéka és a poétikai érdekű alakítás igénye közt feszülő dichotómiáját is.

Az egykori feljegyzések beépítésének másik, ám az előzőtől eltérő példája az, hogy a Brünnből Kufsteinbe vezető út leírásakor, az 1799. június 22-től július 6-ig terjedő időszak kapcsán a *Fogságom naplója* csak az érintett helységek nevét tartalmazza. Itt Kazinczy kifejezetten említi is, hogy mindez egykori feljegyzéseinek átvétele: „Mind ezt, úgy a’ mint itt áll, régi papirosaimbol. – Aubert csak azt sem engedé meg, hogy tudhassuk a’ helyek’ neveit. Így történt hogy jegyzéseimben hézagok vagynak.”⁹ Ha összevetjük ezt a részt a fennmaradt eredeti feljegyzésekkel,¹⁰ azt látjuk, hogy Kazinczy csupán a felsorolást megelőző részt bővítette kis mértékben, illetve

⁹ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 107.

¹⁰ A *Rövid jegyzések* címen ismeretes kézirat-együttes *Kufsteini út* című egysége: MTA KIK Kt K 632. Kiadva: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 10.

az azt követő, imént már idézett mondatokat toldotta bele. Az egykorú feljegyzések használata jól felismerhető azokon a helyeken is, ahol a szikár bejegyzések valamiféleképpen kibővültek; ezek jellemző módon a fogság különböző helyszínei közötti utak adataira vonatkoztak, így az elfogatás alkalmával Regmecről Budára, majd a Budáról Brünnbe, illetve a Kufsteinből Munkácsra szállításra. Ez nyilván nem volt független attól, hogy az utazás kissé szabadabb körülményei lehetővé tették a sietős feljegyzések elkészítését.¹¹

A *Rövid jegyzések* nem retorikai-poétikai igénnyel megfogalmazott szövegtörédei azonban önmagukban nem voltak alkalmasak arra, hogy a nyilvánvalóan esztétikai igénnyel kialakított *Fogságom naplója* egyedüli bázisai legyenek – annak ellenére, hogy a hitelességük, éppen az azonnali vagy inkább az eseményekhez közelebbi státuszuk miatt¹² talán nagyobb lenne, mint az emlékezetből megalkotott, nagyjából negyedszázaddal későbbi narrációé. Csakhogy az író kikövetkeztethető szándéka más volt, mint csupán krónikás hitelességű rögzítése az eseményeknek. Kazinczy láthatólag kettős mércének akart megfelelni: a számára ismeretes igazságot akarta elmondani egyfelől, másfelől azonban a morális példaadás szándéka is vezette annak bemutatásában, miképpen reagál a szellem embere, az európai kultúrán iskolázódott szuverén egyéniség a méltatlan és embertelen körülményekre. Ez utóbbi szándéktól egyébként aligha független, hogy Kazinczyt a témával való foglalkozás egyetlen fázisában sem az ellene indított per igazságos vagy igazságtalan mivolta, saját ártatlanságának bizonyítása érdekelte – ezért nem tudunk meg voltaképpen semmit Kazinczy különböző időszakokban keletkezett szövegeiből magáról az összeesküvésről. A pontosságra törekvés ilyenformán nem az önigazolás stratégiájának rendelődött alá, s ezért értékelődhetett fel a személyes emlékezetbe mélyen

¹¹ Ennek a sietősségnak sajátos szempontú, igen tanulságos vizsgálatát Fried István végezte el, aki azt kutatta, milyen íróeszközzel készítette Kazinczy a feljegyzéseit: vö. FRIED 1996, 133–137.

¹² Fried István Kazinczy egyik jegyzetfüzetének (lelőhelye: OSZK Kt, Duod. Hung. 53.) aprólékos elemzése kapcsán rögzíti: „Egészen bizonyos, hogy nem napról napra jegyzett, hanem viszonylag nagyobb időközökben.” FRIED 1996, 134.

beivódott eseményeknek a rögzítése, még akkor is, ha ezt egykorú feljegyzésekkel nem lehetett dokumentálni. Hiszen Kazinczy számára a *Fogságom naplójához* ebben az értelemben szervesen hozzátartozott az is, amivé ő a fogság révén vált, s az ilyenformán egységessé kiépülő személyiség reakciói visszamenőleg is hitelesítették az egykori magatartásforma rendületlennek láttatott, sztoikus erkölcsi alapelveit. Ehhez a szándékhoz pedig úgy vélt eljutni az író, hogy szinte párhuzamosan alkalmazta az előbb körvonalazott, két forráshasználati metódust: az egykori feljegyzésekben szereplő adatok változatlan beépítését egyfelől, a csak az emlékezetében megőrződött események tudatosan novellisztikussá formált megalakítását másfelől.

A *Fogságom naplójában* Kazinczy narratív formát választott, s visszatekintő, emlékező pozícióból, de a naplóforma kereteit imitálva alakított ki egy sajátos szerkezetet. Ráadásul a korábban rögzített élményeket nem egyszerűen szövegszerűen átemelte az előzőekben vázlatosan ismertetett kézírataiból, hanem koncepciózusan rendezte el az anyagot. Figyelemre méltó narratológiai megoldásai leginkább talán az 1795. május 25-i kivégzés megörökítésében mutatkoznak meg, hiszen ennek az eseménynek nem lehetett szemtanúja, ám – miközben félreérthetetlenül jelezte ezt a korlátozottságot is – voltaképpen egy poétikai értelemben vett narrátori pozícióhoz léte a szövegben. Kazinczy ugyanis nem csupán saját emlékeire támaszkodott, azokból önmagában ugyanis – nézőpontjának kényszerű korlátozottsága miatt – nem alakíthatott volna ki egy olyan, némely ponton szinte panoramatikusnak szánt narratív szerkezetet, amelyre például a kivégzések leírásakor nyilvánvalóan törekedett. Fölhasználta korábbi, a fogság idejéből származó írásos dokumentumait (akár saját, töredékes feljegyzéseiről volt szó, akár az akkor elküldött vagy megkapott levelekről), ismerte és gyűjtötte a perre vonatkozó nem túl nagyszámú, egykorú kiadványt is,¹³ de

¹³ Ennek egyik nyomát a Szirmay művére tett kommentárokból találhatjuk, ahol is Szirmaynak az ítéletre vonatkozó véleményét azzal igazítja ki, hogy a birtokában lévő példány mást is tartalmaz: „A sentenciáknak azon exemplárjokból, melyet Mélt. Szirmay Antal Úr bír, és ezen kézírása mellé köttetni hagyott, kimaradtak

támaszkodott szóbeli információkra is. Kazinczy tehát meglehetősen kiterjedt előzetes anyaggyűjtés után alakította ki a *Fogságom naplóját*. A dokumentálás érdekében ragaszkodott a kronológiához mint vezérelvhez, s ez magyarázza meg a *Fogságom naplója* szerkezetének néhány szembeötlő sajátosságát is.

A szöveg terjedelmileg erősen exponál néhány rövidebb időszakot, azaz erőteljes diszkrepancia van az ábrázolt időtartam hossza és a nekik szentelt terjedelem között. A Kufsteinből Munkácsra szállításnak szentelt rész például hosszabb, mint az egész munkácsi fogság leírása, pedig az előző nem egészen két hónap eseményeit foglalja össze (1800. június 30-tól augusztus 25-ig), míg az utóbbi, a munkácsi várfogság majdnem egy évig tartott (1800. augusztus 25-től 1801. június 28-ig). Ez az eljárás természetesen összefügg az alapul vehető források és információk bőségével vagy szűkösségével is, s az utazások, azaz a fogság két helyszíne közti szállítás időszaka jóval változatosabb lehetett, mint az egyszemélyes cellában töltött időszak. A várfogság monotóniája, az ismétlődő napi tevékenységek valójában nem nyújtottak elegendő témát, mindamellett Kazinczy nem mindig tarthatott írószereket, s így nem tudott rendszeresen napi feljegyzéseket sem vezetni. Jellemző ugyanakkor, hogy a fogságban töltött időszak arányos ábrázolásának az elmaradására Kazinczy egyszer sem reflektált, miközben az írószerek hiányát vagy a rövid feljegyzések készítésének megakadályozását nem hagyta említetlenül, s ezeket mint a hitelességet korlátozó körülményeket hozta szóba.¹⁴ Ez is arra mutat, hogy az emlékezet (s ezzel együtt természetesen a felejtés) működése határozza meg a szöveg tartalmát, s ennek következtében egy olyan mű jött létre,

ezeknek sententiájok, de melyek az én exempláromban találatnak...” BENDA III, 385.

¹⁴ Mint például az 1795. június 11-i bejegyzésben: „Ën papirost hozaték, és tintát, ’s reggeli három olta késő estig szüntelen dolgoztam. Bár mingyárt akkor írtam volna meg szenvedésünk historiáját. Mint örvendek most, hogy csak rövid jegyzéseimet is bírom.” Vagy az 1799. június 22-iben: „Mind ezt, úgy a’ mint itt áll, régi papirosaimbol. – Aubert csak azt sem engedé meg, hogy tudhassuk a’ helyek’ neveit. Így történt hogy jegyzéseimben hézagok vagynak.” KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 87, 107.

amely a szituációhoz kötött s már akkor jelentőséggel felruházott események kiemelése révén szelektálhatott az élmények között, majd pedig ezt egy tudatos és átgondolt retorikai stratégia mentén értelmezte át.¹⁵

Innen válik érthetővé az is, hogy Kazinczy miképpen tudja kezelni azokat az élményeket, amelyeknek a megörökítését fontosnak tartja ugyan, ám – nyilván az utólagos, emlékezetből történő felidézés miatt – nem tudja őket kellően pontosan meghatározni. Ezek az élménytöredékek anekdotává formálva épülnek be a szövegbe, azaz olyan kispikái formaként, amely Kazinczy számára egyébként sokkal fontosabb műfaj volt, mint azt az irodalomtörténeti szakirodalom számon tartja.¹⁶ A csupán helyszínhez, de időponthoz nem kötődő anekdoták az adott várbörtönről szóló szövegrész végére kerültek, hiszen az egyértelmű lokalizálás valamiféle elhatároló szerepű datálást is magába foglal – Kazinczy azt ugyanis pontosan tudja, mikortól s meddig volt fogsága különböző helyszínein. Ez a magyarázata annak, hogy a brünni időszak lezárásaképpen olvashatjuk a külön címmel is megjelölt *Filangieri munkája* című passzust, amelynek már első két mondata világossá teszi, hogy Kazinczy nem tudja pontosan datálni az eseményt.¹⁷ A történet anekdotikusságát különösen jól mutatja, hogy önállóan is fönmaradt

¹⁵ Persze erre a szerkesztésmódra találhatott szépirodalmi példát is: az általa fordított Sterne-mű, a *Sentimental Journey* hasonlóképpen kezeli az események, élmények kiemelését, azaz ott sincs arányosság a terjedelem és az időtartam között. Erre az összefüggésre Szegedy-Maszák Mihály figyelmeztetett; ezt ezúton is köszönöm. Sterne lehetséges hatását Fest Sándor elsősorban Kazinczy kései útleírásaiban vélte felfedezni (*Magyarországi utak, Erdélyi levelek*) lásd FEST 2000, 373–374. Vö. még HARTVIG 2000, 101. skk. Mindazonáltal a Kazinczytól már az 1790-es években – közvetítő nyelvből – megismert Sterne-re a *Fogságom naplójában* sehol sincs explicit utalás, mint ahogy más irodalmi előképre sem, s a mű hangneme és szerkesztésmódja is jelentősen eltér az útleírásokétól; a *Fogságom naplója* következetesen a dokumentálás illúzióját kelti a felhasznált írói eszközökkel.

¹⁶ Ezt jelzi, hogy az anekdotáról szóló, két fontos tanulmány egyike sem számol Kazinczyval, s nem is említi életművét: ALEXA 1983; THOMKA 1986.

¹⁷ „Gubern[alis] tanácsos Schröter Úr egyszersmind Könyvek Revisora volt. – 1799 hozzám jó.” KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 106.

Kazinczy hagyatékában, némileg más befejezéssel, mint a *Fogságom naplójában*. Itt a címben az 1798 vagy 1799 szerepel dátumként, ennél pontosabban itt sincs megjelölve, mikor is történt az esemény.¹⁸ Feltűnő azonban, hogy a *Fogságom naplójában* közvetlenül ez előtt szereplő másik, hasonló jellegű szövegegység, *A magyar ökor* című pontosan megjelöli az alapjául szolgáló esemény időpontját¹⁹ – ez esetben tehát feltehetőleg a retorikai, poétikai célhoz igazodott az élmény beillesztésének a szándéka, az imagológiai tartalmakat hordozó szembeállításra (milyenek a csehek s milyenek a magyarok?) épülő anekdota formaelve vezethetett oda, hogy ez a szövegrész a kronológiai elvű narrációtól elkülönítve lett része a *Fogságom naplójának*. Az anekdotikusságnak a naplószerű dokumentálást bizonyos pontokon átmetsző jelenléte – ahogy ennek a két kisebb szövegrésznek az egymás mellé kerülése is mutatja – nem elhanyagolható eleme a *Fogságom naplójának*. S ezt azért is érdemes hangsúlyozni, mert a mű befejezésének is itt ragadható meg a funkciója. A *Fogságom naplója* ugyanis nem azzal zárul, hogy a szabadulás heroizált emlékét az emlékező pozíció révén a jövőbe (azaz a szöveg létrehozásának jelen idejébe) is kivetíti, noha erre meglenne a lehetőség, ha a következő mondatot hagyná meg Kazinczy zárómondatnak: „– Kisasszony, mondám, két ezer háromszáz nyolczvan hét napig szenvedtem; érdemlem hogy valaha szerencsés legyek; emlékezni fogok a’ jövendőlérsről, ’s ohajtom, hogy Prófétámat áldhassam.”²⁰ Kazinczy még ezután is beilleszt azonban egy anekdotikus, hosszabb időtartamot láthatóvá tevő történetet arról, hogy miféleképpen szeretett bele egy munkácsi szépségbe, s miféleképpen udvarolt neki kicsempészett szerelmeslevelekkel. S bár ez a szövegegység nem mutat annyira lekerekített, zárt formát, mint

¹⁸ Lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 59.

¹⁹ „Director Schrámek 1798. Majus 14d. hozzám jöve.” KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 105.

²⁰ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 137. A fogság teljes időtartamának napra lebontott idejét Kazinczy nem csupán a *Fogságom naplójában* örökítette meg, hanem ugyanez a szám már egy 1807-ben elkészült jegyzetében is szerepel: [Név nélkül] 1869. Kiadva: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 29.

az előbb idézett két, Brünnhöz kapcsolódó anekdotája, a szerkezet ezen a ponton is hasonlóan mutatkozik. Mindez persze felfogható úgy is, mint egy, a szabadulás eufóriájának lehetséges patetizmusát ironizáló írói gesztus, ám talán helyesebb arányokhoz jutunk el, ha itt is az anekdotikus szerkesztés korábban már határozottan, s nem a zárlat szerepében felbukkanó mozzanatát azonosítjuk. Annál is inkább, mert Kazinczy végül is a *Fogságom naplójából* kihagyja azt a mozzanatot, amelyet a naplójában még megörökített, s amely a leginkább alkalmas lehetett volna deheroizáló tartalmakat hordozni; hiszen onnan megtudhatjuk azt, hogy Kazinczy szabad élete első napján a szintén ekkor szabaduló Szmethanovicssal együtt rögtön az emlegetett Trautelnál „hált”²¹ – pedig ez a mozzanat valóban jelentősen átértelmezi a *Fogságom naplója* végén szereplő utalást Trautel „hetéra” mivoltára,²² s nem mutatja a kapcsolatot oly mértékben plátóinak, mint onnan gondolható lenne.²³ Arról nem is beszélve, hogy a napló azon egysége, amely éppen ezen ott „hálást” megörökíti, a fogságból kiszabaduló egyik egykori álmfogoly, Laczkovics László, illetve a Kazinczyért odalátogató két férfirokon szexuális természetű kalandozásait foglalja össze, s ezzel igencsak gyanús kontextusba vonja az önmagában esetleg még ártatlannak is tűnő utalást. A vonatkozó szövegrész ugyanis így szól:

29dben elhagyám Munkácsot Szmethanovicsot elhozván. Laczkovics még ott maradt, Szuli után várakozván, ki ételeinket hordotta-fel, 's farsangban egy vén Kőműveshez ment férjhez. Szuli Máramarosba ment vala kevés nappal azelőtt hogy kiszabadulánk, 's L[aczkovics] méltónak tartá bevárni, 's érte küldött. Ezen vadságát azzal hozá helyre, hogy azt a' Molnárleányt, kit fogsága előtt háromszor teve anyává, gyermekei életben lévén, elvette. – Éjtszakára

²¹ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 40.

²² „Trautel egy gyönyörű húsos blondíne volt; de nem egyéb, mint egy férjhez menni nagyon vágyó hetérácska, a' hetérák' nemesb classisából.” KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 137.

²³ A *Fogságom naplójának* a szexuális deprivációról (azaz a szexualitásnak a büntetés alatti megvonásáról) szóló részleteiről, s többek között erről a passzusról is: DOBSZAY 2015, 363–365.

Pálócra értünk. Gr[óf] Barkóczy János nem vala ott, és így a' fogadóban háltunk. – Ungváron meglátogatánk a' Püspököt 's a' szép Kelcznét, Ibrányi Therézt, kinél a' két Öcsém egy német Tisztet az Asszonynak öszve nyalásai által halálra kinzott.²⁴

A *Fogságom naplója* és a korábbi napló szövegeinek egymásra vetítéséből kirajzolódó, imént vázolt szövegszerkesztési eljárás azért lehet sokatmondó, mert azt mutatja: Kazinczy a *Fogságom naplója* szerkezetének kialakításakor – a korábban, más célú szövegeiben esetleg még szereplő történetelemek kihagyásával vagy átszerkesztésével is – aligha egy ironikus távolságtartást akart megvalósítani, noha a hitelességre törekvés és a minél pontosabb dokumentálás szándéka mintha néha már ennek közelében mutatná. Ilyenformán az sem valószínű, hogy a *Fogságom naplója* zárómondataiban egy speciális esztétikai értékkel felruházható, pompás nyitott befejezést kell látnunk, hanem inkább egy, a mű egészében megragadható, a naplóformát az anekdotikus szerkesztéssel ötvöző írói eljárás aktuális alkalmazásáról van szó.

Kazinczy számára létezett egy, a fogsággal kapcsolatos, utólagosan felhasználható dokumentum-együttes is. Kazinczy a fogság alatt keletkezett leveleket – a tőle származókat éppúgy, mint a neki írottakat – külön gyűjteményként kezelte, s a *Fogságom naplója* kéziratához kívánta csatolni: s bár a memoár eredeti kézírata nincs meg, s így a levélköteg sem lelhető fel eredeti formájában, az Akadémia kézírattárában őrzött másolat mellett fönmaradt a levelek jegyzéke,²⁵ s ebből kiindulva rekonstruálható a *Fogságom naplójához* csatlakozó levélanyag.²⁶ Kazinczy ebben az esetben hasonló eljárást követett, mint amire Czifra Mariann hívta föl a figyelmet: levelezésének bizonyos egységeit mintegy önálló narratívaként kiemelte a levelezés folyamatából, s egymás mellé rendezve sajátos értelmezést adott nekik.²⁷ Ezúttal persze nem egy nyelvi-irodalmi

²⁴ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 40.

²⁵ Lelőhelye: MTA KIK Kt K 610, 99a–99b. Kiadva: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 200–202.

²⁶ A rekonstrukció eredményét lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 141–199.

²⁷ CZIFRA 2008; újabb, monografikus összefoglalás: CZIFRA 2013a.

vita sajátos szempontú történetét alkotta meg, hanem életének egy fontos eseményét dokumentálta ezzel az összeállítással. Igen érdekes megfigyelni azt is, hogy ez utóbbi, csupán rekonstruálható, de kézbe nem vehető levélregény nem olvad bele teljesen a *Fogságom naplója* szövegébe. Kazinczy számos esetben említést sem tesz arról, hogy levelet írt valakinek s ilyenformán persze a levelek tartalma sem gazdagítja a *Fogságom naplóját*.²⁸ Más esetben csak a levélírás szituációjára találunk utalást, mint amikor például a *Fogságom naplója* 1795. március 6-i bejegyzésében a szerző említést tesz arról, hogy március 11-én engedélyt kapott egy, az anyjának szóló levél megírására.²⁹ Van arra is példa, hogy beszámol az őt meglátogató két rokonával, öccsével, Dénessel és nagybátyjával, Kazinczy Andrással való találkozásról, de nem említi, hogy ekkor édesanyjának és unokahúgának, Kazinczy András lányának is írt egy-egy levelet, amelyeket – feltehetőleg – rokonaival juttatott el a címzett-hez.³⁰ Megfigyelhető az is, hogy Kazinczy a memoár szövegének

²⁸ Erre példa: Kazinczy – édesanyjának, Sátoraljaújhely, 1794. december 15. A levelet először közölte: JAKAB 1880. Lásd még KazLev II, 394; Kazinczy – édesanyjának, Buda, 1795. február 25. Lásd még KazLev II, 398–400; Kazinczy – édesanyjának, Buda, 1795. július 2. Lásd még KazLev II, 408–410; Kazinczy – édesanyjának, Buda, 1795. július 3. Lásd még KazLev II, 410–412; Kazinczy – édesanyjának, Buda, 1795. július 29. Lásd még KazLev II, 412–415; Kazinczy – édesanyjának, Buda, 1795. augusztus 29. Lásd még KazLev II, 417; Kazinczy – Barco tábornagnak, Buda, 1795. augusztus 31. A levelet csak magyar fordításban közölte: K. PAPP 1874, 79. Lásd még KazLev II, 417–418; Kazinczy – édesanyjának, Brünn, 1798. január 10. Lásd még KazLev II, 422–426; Kazinczy – Budai Andrásnak, Munkács, 1801. június 17. Lásd még KazLev II, 432. Ilyen az óbudai református lelkésznek a budai fogságból küldött levél is: Kazinczy – Dobos Istvánnak, Buda, 1795. június 15. = KazLev XXIV, 40.

²⁹ Az 1795. március 6-i bejegyzés: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 73. A levél: Kazinczy – édesanyjának, Buda, 1795. március 11. A levelet lásd KazLev II, 401–403.

³⁰ Az 1795. június 5-i bejegyzés: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 85. Kazinczy itt nem tesz említést arról, hogy ezen a napon levelet írt édesanyjának, valamint unokahúgának, Kazinczy Honorátának, utalva arra is, hogy Honoráta édesapja, Kazinczy András és Kazinczy Dénes meglátogatták. Az édesanyjának szóló, magyar nyelvű levelet lásd KazLev II, 404–407; a Honorátához szóló, eredetileg német nyelvű levelet csak magyar fordításban először közölte: JAKAB 1880, 70–72; eredetiben lásd KazLev II, 407–408.

egy korábbi kidolgozásába beépíti bizonyos levelek megírásának a szituációját, ám ezt a végleges változathól már kihagyja.³¹ Ám arra is van példa, hogy az édesanyjától kapott levél kézhezvétele igen hatásos jelenetkezéssel része lesz a *Fogságom naplója* narrációjának.³² Apróság, de ehhez hasonló eljárásra mutat az is, hogy a *Fogságom naplója* szövegében még csak utalás sincs arra: a brünni fogság alatt Úza Pálról profil-kép („árnyékrajzolat”) készülhetett, noha Kazinczy ezt a képet Úzáról megőrizte, sőt, magára a képre is följegyezte a készülés helyét és idejét, valamint azt is, hogy a kép Szmethanovics Károly munkája.³³

Vannak elszórt példák arra is, hogy maga Kazinczy utal bizonyos – feltehetőleg szóbeli – információkra, ám ezeket talán a legnehezebb azonosítani. Egyértelműen felismerhető azonban Martinovics kivégzése kapcsán az a részlet, hogy a Sigray lefejezése miatt elájuló Martinovics elé Pletz kapitány³⁴ odaáll, így takarván el a további véres látványt; Kazinczy ezt az eseményt ezzel a közbevetéssel kommentálja: „így beszélé ezt nekem maga Plecz”.³⁵ Ez egy olyan megjegyzés, amely bekerült a *Fogságom naplója* szövegébe is – ám ez az információ még némileg másként szerepelt a Szirmay művére írott kommentárokból, egyébként anélkül, hogy ott Pletzre mint forrásra utalást találjunk. Ott ugyanis a következő áll: „Ennek [ti. Sigraynak – Sz. M.] borzasztó halála nézője volt Martinovich,

³¹ Két esetben például a levél megírásáról az elfogását leíró, korábbi kidolgozásban említést tesz, de ez a *Fogságom naplójában* már nem kap helyet. Az 1794. december 16-i és december 19-i bejegyzést lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 25–28. A levelek: Kazinczy – édesanyjának, Liszka, 1794. december 16. Lásd még KazLev II, 395; Kazinczy – Péchy Sándorné, Kazinczy Zsuzsannának, Kerepes, 1794. december 19. Lásd még KazLev II, 395–397.

³² Édesanyja 1800. február 27-én, Regmecen kelt levelének (KazLev II, 431) kézhezvételéről a *Fogságom naplója* 1800. május 22-i bejegyzésében számol be: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 112.

³³ A képet lásd REXA 1928, XIX. tábla. Szmethanovics életrajzi adatait lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 456–457.

³⁴ Josef Pletz életrajzi adatait lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 446. A Pletzre és Novákra való utalások jelentőségére már felhívta a figyelmet: MEZEI 2000, 425.

³⁵ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 80.

kiis annyira meg-rémült, hogy ájulásából kenetekkel eszméltették, ennek utána félre vitetvén, utolsó áldozat lett.”³⁶

Más szóbeli információkat is inkább a Szirmayra tett megjegyzésekből azonosíthatunk, mert általában azért inkább az figyelhető meg, hogy az ott még szereplő, ilyen természetű utalások kimaradtak a *Fogságom naplójából* – a fenti példa, amely éppen fordított folyamatot mutat, egyedinek tekinthető. Az egyik megragadható példa Kazinczy szóbeli tájékozódására Sigray jellemzésével kapcsolatos: „Sigrayt soha nem láttam, de Rosti János Brünbe vitetésünk alatt s Budán már, hol szomszédom volt a’ garda kazermjében, annyit beszélt felőle, hogy neki it tökéletes képét festhetem.”³⁷ Megjegyzendő persze, hogy Sigray bemutatása csak a Szirmayra tett jegyzetekben valósult meg, a *Fogságom naplója* már alig említette Sigrayt. Egy másik helyen Kazinczy ugyancsak egy fogolytársától, ezúttal Laczkovics Lászlótól származó információkra utalt: „Fogoly társaitól (Laczkovics Lászlótól) hallottam, midőn 1795. együvé vittünk a gárda kaszárnnyába...”³⁸ Egy helyen kiderül az is, hogy a kivégzésről az egyik, őrizetére rendelt katonától is hallhatott híreket – hogy mikor és milyen körülmények között, az sem innen, sem a *Fogságom naplójából* nem derül ki: „Hajnóczy maga erejével ment. A’ szekerhez érvén egykik lábát feltette a’ ferhéczre. Egy katona segíteni akart, ’s-meg fogta a’ kezét. Ne fáraszsa kend magát, édes barátom, úgy mond, fel tudok én ülni magam-is; ’s-fel-ült. (Ezt nékem az a katona beszéllé, a’ kiről itt szó vagyon).”³⁹

Azt is a Szirmay-féle jegyzetekből rekonstruálhatjuk, hogy Kazinczy honnan szerezhetett tudomást a halálraítéltek utolsó napjairól. Ezen a ponton ugyanis egy rajzot is mellékelte Szirmaynak a celláik elhelyezkedéséről (ilyen rajz a *Fogságom naplójában* nem található), s a mellékelte szövegben azt is elárulja, ezt honnan is tudja: „Így írá hozzám Novák kapitány, jó barátom”. Ráadásul annál a – *Fogságom naplójában* is szereplő – jelenetnél, amikor Novák

³⁶ BENDA III, 414.

³⁷ *Uo.*, 375.

³⁸ *Uo.*, 400.

³⁹ *Uo.*, 413.

a pesti evangélikus papot, Molnár Jánost Hajnóczyhoz kíséri, még benne is hagyja a szövegben a forrásra tett nyilvánvaló utalást: „Én (kapitány Novák) hozzá hoztam a’ pesti lutheranos predikátort”.⁴⁰ A *Fogságom naplójában* ugyanez a mozzanat már a forrást elfedve, személytelenítve és novellisztikusan szerepel.

Másféle, esetleg másoktól származó, fennmaradt szövegekkel azonban igen nehezen tudjuk szembesíteni Kazinczy művét. Ebben persze az is szerepet játszik, hogy senki mást nem ismerünk, aki ilyenformán reagált volna a fogság szituációjára: még az irodalmárnak tekinthető, literátus foglyok sem kívánták dokumentálni az elszenvedett börtönéveket. Hogy csak a leglátványosabb példára utaljak: a Kazinczynál jóval rövidebb fogságot elviselő Batsányi János lírai élményanyaggá transzponálta a börtönélményt,⁴¹ s nem ismerünk krónikási szándékkal létrejött szövegeket sem a fogság alatt elhunyt Szentjóni Szabó Lászlótól,⁴² sem Verseghy Ferencről.⁴³ Nem áll tehát rendelkezésünkre hasonló, a fogság szubjektív oldalát felvillantó forrásanyag.

Hozzá kell persze ehhez tenni azt is, hogy Kazinczynál sem kizárólagos kezdetben a dokumentálás szándéka, s különösen nem az egyéb írói munkák rovására. A levelezés, illetve az egyéb önéletrajzi szövegek alapján egészen hosszú lista állítható össze azokról a művekről, amelyeknek a fordításához vagy átdolgozásához Kazinczy a budai időszak enyhébb körülményei között hozzájárult; ilyen *A vak lantos*, az *Ábel halála*, Goethe *A testvérek* és Wieland *A Gráciák* című műve is, valamint Klopstock *Messiása* vagy éppen az ossziáni dalok egyike.⁴⁴ Az a feltűnő azonban, hogy ez a jelentős irodalmi

⁴⁰ *Uo.*, 412. Nováknak Kazinczyhoz intézett levelei nem ismeretesek. Vö. CZIFRA 2014. Novák Ignác életrajzát lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 444–445.

⁴¹ Batsányi Kufsteinben született verseit lásd BJÖM I, 67–79.

⁴² Szentjóni Szabónak a kufsteini fogság alatt keletkezett versei egyébként Kazinczy másolatában maradtak fenn; szövegüket lásd SZENTJÓNI SZABÓ 2001, 146–148. A hozzá tartozó jegyzet: *uo.* 200–201.

⁴³ Verseghy és Batsányi fogság alatti irodalmi tevékenységének jellemzésére lásd TARNAI 1993. Verseghy fogság alatti irodalmi és tudományos tevékenységéről lásd még CSÁSZÁR 1903, 162–165.

⁴⁴ Ezekről lásd VÁCZY 2012, 331–332.

aktivitás nem csapódott le a *Fogságom naplójában*, azaz onnan csak közvetve lehet megtudni ezekről a fordításokról valamit. A *Fogságom naplójának* a budai időszakot tárgyaló részében találjuk például a következő részletet:

Még mindig a' Director Németh kékjéül függénk, de már itt [ti. a gárdaházban – Sz. M.] vendégek eresztetének hozzánk, 's elnézék hogy késünk volt, bár titokban. Én papirost hozaték, és tintát, 's reggeli három olta késő estig szüntelen dolgoztam. Bár mingyárt akkor írtam volna meg szenvedésünk historiáját. Mint örvendek most, hogy csak rövid jegyzéseimet is bírom.⁴⁵

Az itt emlegetett munka pedig egy szépirodalmi fordítás volt, Gessner műveinek az átültetése, ahogyan ezt a kéziratához jóval később hozzátoldott jegyzet elárulja:

Széphalom, január 16. 1807. Két ezer háromszáz nyolczvan hét napig tartott fogságom alatt, – 14d. Decemb[ris] 1794 ólta 1801 28k Juniusáig – nem volt soha szabad író szerszámot tartanunk. Egyedül Budán nézték el azt hogy ínségünknek ezt az enyhülést adjuk, midőn hét rabtársaink' fejek' vétele után, azok, a' kiktől függünk, az emberiség' mozdulásait kezdeték érzeni. Már akkor tudtuk, hogy a' külföldre visznek bennünket. Én tehát azon könnyebben tölthetett időt Junius 11ke olta 27 Septemberig – ezen munkára fordítottam, 's hogy ki ne kopjak az időből, három orakor reggel mindég fenn voltam és dolgoztam.⁴⁶

A másik nyom egy teljes egészében elkészült, de meg nem jelent filozófiai műhöz kapcsolódik. Samuel Christian Hollmann *Die Oekonomie der Natur* művének már korábban elkezdett fordítását Kazinczy letartóztatása után ugyan Regmecen lefoglalták, de még budai fogsága alatt visszakapta, s immár az eredeti szöveg híján, letisztázta – ahogyan ezt a kéziratához írott, „Budán, júl. 10d. 1795.” dátummal ellátott előszavában elmondta. Ilyenformán ez a kéziratban

⁴⁵ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 87.

⁴⁶ Kiadva: *Uo.*, 29.

maradt mű is a budai fogság terméséhez számítható.⁴⁷ Kazinczy még a fogság alatt, Budán Metastasio egyik darabját is átültette, *A' Titus' kegyelmessége* címmel.⁴⁸ 1795. augusztus 31-én levelet is írt Barco tábornagynak,⁴⁹ neki ajánlván a lefordított darabot, kérve, hogy ezt a börtönben készített fordítását adja át a magyar színtársulatnak.⁵⁰ Ez a gesztus talán még világosabban mutatja a fogság léthelyzetére való reagálást, hiszen a darab az ellene összeesküvőknek megkegyelmező császár nagylelkűségét tárgyazza, s ilyenformán mintegy sugallni kívánt példaképet állít közvetlenül a közismerten színházbarát magyarországi főparancsnok, közvetve pedig az uralkodó elé. Ezt az applikálhatóságot egyébként Kazinczy a későbbiekben is meg akarta őrizni. Amikor már szabadulása után azt tervezte, hogy a fordítást kiadatja, olyasvalakinek akarta ajánlani, aki az ő perében is részt vett: „A Titus kegyelmessége vagy Somogyi Staats Rath,⁵¹ vagy Almási Pál ő Excellentiájának⁵² lesz inscribálva. Ez praesese volt Budai Verhörjeinknek, Somogyi

⁴⁷ Az előszó vonatkozó része a következő:

„Elfogattatásom órájában (Regmecen Abaúj vármegyében december 14dikén 1794.) egyéb papirosaim közt ez a fordításom is elfoglaltott, és Ő Kir. Hercegségének, a Palatinusnak általnyújtott. Végre az elmúlt hónap közepe táján (minekutánna az 1ső júniusban felolvasott királyi kegyelemlevél, nemcsak a felimbe májusnak 8dikán, és 16dikán felolvasott halálos ítélet alól felszabadíta, hanem rabságom ínségein tetemesen enyhíte is; élni engedvén az életnek némely örömeivel, amilyetén az írószerek, melyektől hat hónap óta megfosztatva valék) egyéb ártatlanoknak talált papirosommal együtt kezemhez visszaküldetett.

Fordításom le sem vala tisztázva, midőn elfogattattam; a visszakapott kézíráson tehát már alig tudott volna elmenni másvalaki. E szerint nékiállék letisztázásához, s imhol van, amit az originál nélkül a sietve dolgozott regmeci maculatumból csinálni tudtam.” KAZINCZY 1989, 3. A kéziratot Kazinczy védőügyvédjének Szabó-Sároi (Kazinczy írásmódja szerint: Sáróy Szabó) Sámuelnek ajánlotta; erre már felhívta a figyelmet: VÁCZY 2012, 324.

⁴⁸ Szövegét lásd KAZINCZY: *Külföldi játszószín* 2009, 9–40.

⁴⁹ Vincent Barco báró életrajzát lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 420.

⁵⁰ A levelet csak magyar fordításban közölte: K. PAPP 1874, 79. Németül lásd KazLev II, 417–418.

⁵¹ Megyesi Somogyi János életrajzát lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 451.

⁵² Almásy Pál életrajzát lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 418. Kazinczy a budai fogság alatt tőle kapott könyveket: Kazinczy – anyjának, Buda, 1795. február 25. = KazLev II, 398; erre visszaül még: Kazinczy – Majláth Györgynek, Regmec,

úr a pennát vitte. [...] Tisztelt két ember, s a darab [...] Budai dolgaimat példázza.”⁵³ Úgy tűnik azonban, hogy a budai fogság viszonylag szabadabb viszonyai között megkezdett fordítói munka a későbbiekben, talán csak kényszerűségből, megszakadt, s a fogság dokumentálásának korábban is meglévő szándéka erősödött föl. Sajátos módon azonban Kazinczynál egyáltalán nem vált lírai élményanyaggá a fogság. A fogság ideje alatt született élmények közül egyből lett a későbbiekben szonett: a Hirgeist Ferenc húgával, Annával (Kazinczy szóhasználatában: Ninivel) történt 1800-as, margitszigeti találkozásból (*A Margit-szigetén. 1800. július' 30d.*): ez a vers azonban 1811-ben készült el, s 1815-ben, az Erdélyi Múzeumban jelent meg. Ilyenformán a fogság időszaka csupán mint az emlékezetben felidézhető élményanyag rendelhető hozzá, annál is inkább, mert erre a háttérre a költemény egyáltalán nem is utal, kizárólag Kazinczy keletkezéstörténeti magyarázatából fejthető föl az összefüggés.⁵⁴ A fogság időszaka tehát ebben az esetben sem minősíthető azonnali lírai reakciót kiváltó élményanyagnak. Ez pedig igencsak egyedi pozíciót jelent a fogolytársaihoz képest. Párhuzamot ezért eddig nem is igen sikerült találni hozzá.⁵⁵

1802. december 8. = KazLev II, 520. Ugyanezt megemlíti Szirmay munkájához írott jegyzeteiben is: BENDA III, 402.

⁵³ Kazinczy Szentgyörgyi Józsefhez írott, Érsemjénben, 1803. február 23-án kelt levelének részletét idézi: K. PAPP 1874, 80. Lásd még KazLev III, 27–31.

⁵⁴ A verset lásd KAZINCZY 1998, 47. A vershez kapcsolódó jegyzetet lásd uo. 232.

⁵⁵ Az egyetlen, némileg hasonló törekvésnek tekinthető szöveg, Andreas Riedel *Tagebuch (Mémoire)* című kézírata is egészen más karakterű, nem jellemzi a fogság egészéről beszámolni akaró célzat, s formáját tekintve sem napló- és adatszerű. Kiadta: DEÁK 1993, 29–63.

A FOGSÁGOM NAPLÓJA MŰFAJI ELŐZMÉNYEIRŐL ÉS KÖRNYEZETÉRŐL

Kazinczy Ferenc műve kapcsán érdemes megfontolnunk egy lehetséges hatástörténeti összefüggést: lehetett-e köze a *Fogságom naplója* koncipiálásában a kora újkori börtönirodalomnak? Ezt a kérdést a szakirodalom eddig nem is tette fel, pedig bizonyos tényezők miatt nem tűnik éppen légből kapottnak. Gondoljunk csak arra, hogy Kazinczy milyen szerepet töltött be Bethlen Miklós utóéletében és hagyománytörténetében. Bethlen, az egyik legérdekesebb kora újkori börtönmemoár szerzője ugyanis nyilvánvalóan fontos volt a számára. Egy 1824-es útirajzában például beszámolt arról, hogyan jutott hozzá az egykori kancellár autográf névaláírásához egy utazási albumban.¹ Az *Erdélyi levelek* című művében – amely nem egyszerűen utazási élmények foglalata, hanem komoly kultúrtörténeti tájékozódást is bizonyító szöveg – pedig több helyen megemlékezett Bethlenről. A számos átdolgozás kínálta változat közül, ha kiválogatjuk a leginkább releváns információkat, akkor Bethlen Miklósról Kazinczy számára a következők voltak a legfontosabbak; idézem a legkorábbi, 1816-ból származó megjegyzését:

Bethlen Miklós, ismét Cancellarius. Ez készíté a' Leopoldinum Diplomát, melyre az Erdély' Urai megeskünni szoktak, és a' mellyért ő Gróffá tétetett. Máramarosi örökös Fő-Ispánná neveztetett; de József fia azt, atyjának megbukása miatt, elvesztette. Magyar nyelven írta Autobiographiáját, 's francia nyelven azt, a' mi a Histoire de Troubles de Hongrie utolsó kötetében áll. Noé galambja nevet viselő

¹ KAZINCZY: *Magyarországi utak* 2015, 39. A pontosság kedvéért persze meg kell jegyezni, hogy Kazinczy itt Bethlen bejegyzésének lemásolásáról beszélt.

munkája miatt megfogattatott, 's tizenkét esztendő tölte Bécsi és Bécs-újhelyi rabságában, hol meg is holt.²

Kazinczy láthatólag tudott Bethlen – ekkor még publikálatlan – önéletírásáról is, s arról, hogy ez miképpen függött össze Bethlen fogságával. Hogy olvasta-e, ezt egyértelműen nem lehet megállapítani. Bár talán erre is van egy nyom, amelyet persze körültekintően kell értékelni: Kazinczy ugyanis megemlíti az *Erdélyi levelek* 1827-től 1829-ig írott változatában, hogy Bethlen jelen volt Zrínyi utolsó, végzetesnek bizonyuló vadászatán: „Kedvelve vala Zrínyitől is, 's jelen volt a' vadászaton, 1664. novemb. 18d., mellyben ez a' hazánk' és nyelvünk' hőse olly siralmas halállal elvesze.”³ Márpedig ezt a leginkább mégiscsak az önéletírásából lehetett megtudni – igaz, szóba jöhet a nyomtatásban már régen olvasható, s 1804-től magyar fordításban hozzáférhető fiktív Bethlen-memoár is, amely Dominique Révérend nevéhez köthető, s amelyből akár erről a tényről is értesülni lehetett.⁴ Tóth Zsombor figyelmeztetett arra, hogy Bethlen és Zrínyi kapcsolatának erről a fázisáról Cserei Mihály művéből is értesülni lehetett – csak itt Kazinczy láthatólag Zrínyi halálának az idejét pontosan adta meg, s nem a Csereinél található, téves dátumot örökítette tovább.⁵ Mindazonáltal az a feltételezés, hogy Kazinczy tudhatott Bethlen kéziratban maradt műveiről, illetve kifejezetten önéletírásáról, nem tűnik képtelenségnek: ahhoz a kéziratossághoz, amelyet a kora újkori szövegek használatának egyik létmódjaként azonosíthatunk,⁶ Kazinczy még erősen kapcsolódott, sőt, használta is ennek lehetőségeit, ahogyan ezt – elsősorban Kazinczy levelezése és irodalmi vitái alapján – Czifra Mariann meggyőzően be is mutatta.⁷ A hagyaték feltárása és feldolgozása kapcsán persze

² KAZINCZY: *Erdélyi levelek* 2013, 167.

³ KAZINCZY: *Erdélyi levelek* 2013, 352.

⁴ A részlet elemzésére lásd BENE–BORIÁN 1988, 39–70. Révérend művére: KÖPECZI 1955.

⁵ Vö. TÓTH Zs. 2015, 634. Erre a tanulmányára Tóth Zsombor figyelmeztetett, köszönet érte.

⁶ Erről részletesen: TÓTH Zs. 2015.

⁷ CZIFRA 2013a.

Bethlen Miklósig elvezető nyom egyelőre nem bukkant elő. Mégsem lehet teljesen kizárni Kazinczy ilyen természetű szövegismeretét. Annál is kevésbé, mert Kazinczy számára a bethleni személyiségnek egy másik vonatkozása is fontosnak bizonyult: az, hogy az egykori kancellár megkeseredett fogsága miatt. Ahogyan ezt az előbb már idézett kidolgozásban megfogalmazta:

A' mit itt, kivált Cancellárius Gróf Bethlen Miklós felől értettem; azt valóban nyereség gyanánt nézem. A' valóban nagy ember annyira el vala keseredve hálátalan földije eránt, hogy még fogsága után is Bécsben marada inkább mint hogy Erdélybe visszatérjen, sőt meghagyá, hogy tetemei se vitessenek-le oda. Irtóztató, iszonyu gondolat, 's Bethlentől annál váratlanabb, mert neki mind feje mind szíve olyan vala, a' millyenek lenni kellett; de a' környülményekkel a' jók és nagyok sem parancsolhatnak mindég, 's a' rossz időkben a' hibás lépés és a' jó véteteknek, a' vétkes jónak vétetik.⁸

Az utolsó mondat ismerős lehet: visszhangzik a nagyjából ebben az időben véglegesített *Fogságom naplója* szövegében, a Munkácsra vonatkozó részben is:

Én Angiolíninak egyszer Justinusomat küldém le olvasni, 's kértem, hogy a' pergamen táblába kötött könyv' oda ragasztott papírosát felbontván, a' pergamen és a' tábla közé dugjon egy szelet papírosat Emlékkönyvem' számára. Ő is csinála tintát rozsdából. – Ezt írta a' papírosra, mellyet bírok, francia nyelven: A' zavaros időkben a' gondolatlan tett vétkes tettnek vétetik.”⁹

Ez az összefüggés, amely ilyenformán Bethlen fogsága és a Kazinczy saját börtönélményei között látens módon megteremtődik, aligha véletlen. Ráadásul a kéziratos terjedésben létező Bethlen Miklós-i életműből egy ugyancsak kéziratos formában létező szöveghez, a *Fogságom naplójához* vezet el bennünket. Persze itt óvatosan kell bánni a magabiztos kijelentésekkel. Legfőljebb kérdezni tudunk. Lehet-e egyáltalán valamiféle választ remélni arra, hogy Kazinczy

⁸ KAZINCZY: *Erdélyi levelek* 2013, 313–314.

⁹ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 132.

miért reagált úgy 1794-ben kezdődő fogságára, hogy egy memoár alapjait vetette meg? Tudjuk persze, hogy műve nem szabályos börtönmemoár: kezdetben, a fogság hét éve alatt Kazinczy csupán feljegyzéseket hozott létre (ezek közül néhány darab fenn is maradt, eredetiben vagy utólagos másolatban, s ezeket aztán beépítette a későbbi szövegbe), s a mű kidolgozása csak jóval később, már szabadulása után kezdődött meg. Olyannyira, hogy legfölbbebb a szöveg lezárásának legutolsó időpontját tudjuk megjelölni: 1828 második felében, azaz halála előtt alig valamivel adta ki kezéből a szöveget, s bízta rá Bártfay Lászlóra, ahogy ezt már érintettük.¹⁰ Az egyes részek készülésének a kronológiáját nem ismerjük – mint ahogy a felhasznált (nyomtatott, szóbeli és személyes élményen nyugvó) források kérdése is igen bonyolult filológiai probléma, erről is esett már szó. Természetesen a szöveg alakulástörténete – amelynek érzékeltetését a kritikai kiadás tudatosan vállalta magára – ad arra nézvést némi támpontot, hogy miképpen koncipiálta Kazinczy ezt a művét. Úgy tűnik, a börtönbe kerülés idején az írásnak mint műveletnek elsősorban olyan funkciója volt, amely a rendszeres szellemi munka lehetőségét és az idő kitöltését célozta, s Kazinczy ekkor ezzel az eszközzel élén, elsősorban egyéb irodalmi tervei- nek akart megfelelni: kezdetben fordításokon dolgozott, s korábban elkezdett munkáit szerette volna befejezni. Azaz Kazinczynak a börtönbe kerülése utáni első reakciója még nem a számára új helyzet dokumentálásának a szándéka volt, noha ez már az első fennmaradt, helyszíni megjegyzések szerint igen korán fölöttlött benne.¹¹ S egészében igencsak érdekes alkotáslélektani jelenség, s a többi, börtönbe került literátorhoz képest is egyedi helyzet, hogy valaki a fogság dokumentálására használja föl az idejét és az írásra igénybe vett, lopott lehetőségeket, s nem tekinti ezt a szituációt például lírai élményanyagának, mint ahogyan tette ezt a börtön-

¹⁰ Vö. KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 212–213.

¹¹ A legkorábbi fennmaradt feljegyzés az elfogásról, majd a Brünnbe szállításról és a Kufsteinbe való utazásról szól, s nyilván folyamatosan készült; a legvégén az 1798. március 4-i dátum található, noha korábban már az 1801. június 28-i szabadulásról is szó van benne. A szöveget lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 9–14.

ben verseket (és csak azt) író Batsányi János. De utalhatnánk arra is, hogy Verseghy Ferenc nyelvészeti munkálkodásának folytatását végezte a budai fogság alatt („grammatikázott”, ahogy Kazinczy mondja), s említhetnénk Andreas Riedelt, Kazinczy munkácsi cellaszomszédját, aki a bécsi jakobinusok köréhez tartozott, s akinek brünni „börtönnaplója” inkább szertelen gondolatfüzér lett, mint igazi eseménykrónika.¹²

Egyáltalán lehetett-e a Kazinczy családban valamiféle élő tradíciója a fogság elviselésének? Vannak megfontolandó összefüggések, bár teljes bizonyosság ez ügyben sem remélhető. Tudjuk, hogy Kazinczy egyik egyenesági őse (ükapja), Kazinczy Péter belekeveredett a Wesselényi-féle összeesküvésbe, letartóztatták, s csak katolizálása mentette meg a kivégzéstől. Ezt a mozzanatot Kazinczy bizonyíthatóan ismerte.¹³ A feljegyzéseknek az erre utaló, a kritikai kiadásban már szereplő részletei ugyan időben későbbinek látszanak a fogságba kerülésnél, de mivel a *Fogságom naplója* készülése, ahogy láttuk, időben elhúzódó folyamat, még ezek is beletartozhatnak a mű genezisébe. Arról nem is beszélve, hogy sejthető: a Kazinczy Péterre vonatkozó tudás már igen korán beletartozhatott Kazinczy Ferenc ismereteibe. Maga Kazinczy a hivatalos iratokkal és feljegyzésekkel nyilván tisztában volt, folyamatosan gyűjtötte az erre vonatkozó levéltári dokumentumokat. Mindazok az ismeretek azonban, amelyek Kazinczy tudásához hozzátartozhattak, semmi olyan személyes dokumentumra nem támaszkodhattak, amelyek az elítélt őstől származhattak, s amelyek az elítéltetés és a börtön elviselésének folyamatáról árulkodnak. A családi emlékezetnek a múltra vonatkozó dimenziói persze eleve másféle tagolásnak és időtapasztalatnak engedelmességek a nemesi családok esetében, s ez alapvetően még a 18. században is az emlé-

¹² Riedel szövegeit lásd DEÁK 1993. Róla és Kazinczyval való kapcsolatáról a későbbiekben még lesz szó.

¹³ PAULER 1876, 409. Az esetről részletesen beszél Váczy János monográfiája is, amely már önmagában jelzésértékű. Váczy ugyanis eszerint úgy gondolta, hogy egy Kazinczy Ferencről szóló életrajzi monográfiához hozzátartozik Kazinczy ükapjának a története is: VÁCZY 2012, 15–28.

kezet révén és nem az írásbeliségben mutatkozhatott meg – így aztán erről csak nagyon kevés ismeretünk van, s ritkán jut a kutató olyan adatokhoz, amelyek ezt egyértelműen bizonyítanák.¹⁴ Mindenesetre feltételezhetjük: a mögött a jelenség mögött, hogy Kazinczy láthatólag tudott valamit arról, milyen megpróbáltatást jelenthet a fogság, ott húzódnak ez a családi hagyomány is. Van annak ugyanis nyoma, hogy Kazinczy családja ismerte a fogság lehetséges pszichológiai hatásának súlyos következményeit, s erről Kazinczynak is lehettek pontosabb ismeretei. Hozzáteendő ehhez: a fogság állapota – megfelelően a korabeli büntetés-végrehajtási gyakorlatnak¹⁵ – egyértelműen a magányosan elviselendő elzárást jelentette, így amitől ilyen esetben tartani lehetett, az a magány elviselésének a terhe volt.¹⁶ Erről igencsak sokatmondóan árulkodik Kazinczynak egy, a budai fogság időszakából származó, anyjának írott levele, amelyben a következőket olvashatjuk: „Uram Bátyám és az Öcsém, úgy látszik, nagyon féltek attól, hogy magánosságom egész organiszmatizmat öszvebontja. Minek előtte ide értem én sem féltem semmitől inkább, mint attól hogy elmém megháborodik. De túl vagyok rajta!”¹⁷ Ezekből a sorokból az derül ki, hogy a fogságnak az emberi pszichét megroppantó hatásáról a családtagoknak is voltak ismereteik, vagy legalább jól artikulált aggodalmaik. Ez utóbbiakról nincsenek forrásaink, ezen az egy levélbeli említésen kívül, de könnyen lehet, hogy ezek eleve szóban megfogalmazott félelmek lehettek. Ebből a szempontból érdekes, hogy Kazinczy itt két olyan rokonára (nagybátyjára, Kazinczy Andrásra és öccsére, Dienesre) hivatkozik, akik személyesen látogatták őt a budai fogságban. Sőt, Kazinczynak egy másik, a budai fogság alatti leveléből az is kiténik, hogy még ő adott tanácsokat a szintén elfogott öccsének,

¹⁴ A jelenség középkori rétegei kapcsán mindmáig kezdeményező erejű a következő tanulmány: FÜGEDI 1984.

¹⁵ Erről alapvetően MEZEY 1995, 7–15.

¹⁶ Erről a problémáról – a börtönpszichózisra vonatkozó, újabb börtönszociológiai szakirodalom bevonásával – lásd DOBSZAY 2010; DOBSZAY 2015.

¹⁷ Kazinczy Ferenc anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához, 1795. június 5. = KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 172.

Miklósnak, miként tudja ellensúlyozni a fogság pszichés hatásait: „Méltós[ágos] Consil[arius] Director Úr megengedte hogy neki egy levelet írjak; abban tanácsokat adtam neki, hogy magánosságát mint enyhítse.”¹⁸

Ehhez hozzám számítandó egy időben közelebbi eset, amely Kazinczy ismeretségi köreiben történt meg. Annak a Péchy Istvánnak az ügyéről van szó, aki Kazinczy távoli rokona is volt.¹⁹ Róla Kazinczy életrajzi feljegyzéseiben számol be: benne van a *Pályám emlékezete* egy korai kidolgozásában is, részletesebben és sokatmondó kontextusba illesztve pedig *Az én életem* című, 1826-ra datálható művében is. Ez utóbbi helyen a következőket olvashatjuk:

Végre 1768ban Kézsmárkra viteténk-fel, 's szüléink velünk jöttek. Az atyám Rozgonyban Kapitány Soos József Úrhoz szálla-be, kinél minden falak tele voltak aggatva olajban festett portrékkal, 's az atyám akarta hogy azokon kedvetem töltsem; onnan Péchy Istvánhoz menénk Lapis-Patakra, egy nagy tudományú komor emberhez, ki egy két tiszteletlen 's gondolatlan írása által magát a ' Felségsértés' vétkébe ejté, Kassán halálra ítéltetett, de a ' kegyes Asszony a ' Gróf Döry Ferencz' előlülése alatt tartott Itélő-szék' végzését Grézi fogságra változatá, a ' nagylelkű József pedig, meglátván ötet itt, 's értvén hogy ő nem egy sereget, de tíz embert sem állíthat a ' lázasztásra, mint eszelőst, szabadon ereszté. Eperjestt az atyám elvive azon helyre, hol Caraffa alatt vér folyt, mutatta a ' Sárosi várat, hol Rákóczy elfogattatott, 's beszéllte a ' mit atyjától sokszor hallott, hogy a ' Kalocsai Érsek Széchényi Pál mint kívánta hogy az áldott tölgyfa sok olly gyümölcsöket teremjen.²⁰

A Sáros vármegyei birtokost ugyanis 1770-ben egy kéziratot műve miatt fogták el és ítélték halálra, majd azonnal meg is kegyelmezték neki. Kazinczy a vele való találkozást korábbi, az elítélését és a

¹⁸ Kazinczy anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához, 1795. március 11. = KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 158.

¹⁹ KAZINCZY: *Pályám emlékezete* 2009, 902. A rokonsági fokra lásd a családfát: uo. 879–880.

²⁰ KAZINCZY: *Pályám emlékezete* 2009, 409.

fogságát megelőző eseményként említi ugyan, ám egy olyan utazáshoz kapcsolja hozzá, amelyben korán elhunyt apja a központi hatalom önkényét bizonyító emlékhelyeket mutatott meg neki (úgy tűnik, célzatosan), s emellett – ráadásul – családi emlékekre hivatkozva mesélt neki a korábbi nemzedékek ellenállásának eseményeiről és következményeiről. Ez azt is mutatja, hogy a korábbi családi tapasztalatok eleven emlékként élhettek Kazinczy ifjúkorában is, s mindaz, amit ő erről tudhatott, része volt a família emlékezetének. Jellemző módon egyébként Kazinczy úgy írja le Péchynek ezt az ügyét egy 1812-es levelében, hogy párhuzamba állítja a Martinovics-összeesküvés utáni megtorlással, így – kimondatlanul is – a saját sorsával.

Péchy István Sáros V[árme]gyei Úr, Lapis-Patakán lakott. Egy írást írt a 'Nemzet' szorongatásai alatt, mellyben az is áll: A' Magyaroknak még nem rozsdásodott hüvelyébe a' kardja. M. Th. elfogattatá, 's Kassán halálra sentenciáztatott. Elájúlt ezt hallván. De a' halálos sententia felolvasását nyomban követte a' Grationális felolvasása. A Gréczi várban tartatott néhány esztendőig. Jósef, ki senkitől nem félt, meglátván ott Péchy-t, azt tudakozta megvető nevetéssel: Ez az ember hány százezer embert állíthat ki ellenem. Azt felelték hogy tíz embert sem. Lasset also den Narren laufen. Bár 1795ben is ezt mondták volna!²¹

A párhuzam egyébként nem volt légből kapott: az 1794-es letartóztatások és az utána kezdődő perek Péchy ügyének mintájára indultak el, s nyilvánvalóan ezt a precedenst követték.²²

Mindezek alapján rendszerezhetjük azokat az adatokat, amelyek ebben a nagy hagyományú, zempléni református családban a kora újkori magyarországi börtöntapasztalatokról árulkodnak, s amelyek Kazinczy Ferenc ismereteihez is hozzátartozhattak: ilyen módon ugyanis talán lehetséges megragadni mindazokat a rejtett szálatokat is, amelyek a kora újkori börtönelménytől a 18. század végi,

²¹ Kazinczy Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1812. április 8. = KAZINCZY: *Pályám emlékezete* 2009, 902. (a levél megtalálható még: KazLev IX, 386–391.). Az idézett helyen a kézirat alapján javították a KazLev szövegét.

²² BENDA II, 7–8. Vö. még Soós 2005.

újabb típusú tapasztalatokig elérnek. Ennek révén pedig talán eljuthatunk a *Fogságom naplója* genezisének legalább egyik megragadható pontjához is. Kazinczy műve ugyanis legalább annyira megtör egy hagyományt, mint amennyire folytatja azt: nem egy börtönben keletkezett emlékiratról van szó, hanem egy utólag írott szövegről (azaz hiába ígér a cím naplót, ez voltaképpen emlékirat), amelynek a koncepciója is fokozatosan alakult ki. S amely ugyanakkor erősen magán viseli az elmondott történetek első feljegyzésének körülményeit is (hiszen belekerülnek szó szerint a korabeli, kényszerűen hevenyészett feljegyzések is, érdemi változtatás nélkül) – noha a tudatos írói alakításnak a koncepcionális elemei is kimutathatók benne. Erről még a továbbiakban lesz szó. Kazinczyt alapvetően és szinte kizárólag a börtönben való létezés morális dimenziói érdeklik – természetesen nem elvont formában, hanem a konkrét szituációk összefüggésében.

A *Fogságom naplóját* egy, az ötvenes években lezajlott vitában Kazinczy egyik főműveként említették, s erre Barta János igen érdekes módon reagált: arra hívta föl a figyelmet, hogy a szöveg számos ponton nem „irodalmi igényű”, nyersnek mutakozó szerkezete igen távol van Kazinczy egyébként máshol megmutakozó, artistikus szövegépítkezésétől.²³ Bartának persze több szempontból is van igazsága, ám ez a főmű-státusz az újabb kutatások alapján is helyénvaló állításnak bizonyul: mai nézetből úgy látszik, ez elsősorban a szöveg spontánnak ható (noha hosszas alakítás utáni) kidolgozottságában mutatkozik meg, s még inkább abban a gondosságban, ahogyan Kazinczy ezzel a nagyon hosszú ideig formálódó szövegével bánt, s ahogyan igyekezett fennmaradását elősegíteni. Hiszen azzal tökéletesen tisztában volt, hogy a *Fogságom naplója* nem jelenhet meg egykorúan, emiatt a méltó megőrzéséről kellett gondoskodnia, s ezért bízta rá Bártfay Lászlóra.²⁴ Vagyis bizonyosan nagyon fontos volt számára ez a mű. Meglehet persze, hogy azért is, mert fontos-

²³ BARTA 1966, 53–60.

²⁴ Erről a kérdéstről lásd a kritikai kiadás kísérőtanulmányát: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 212–213.

nak tartotta a mű példaadó, mondhatni, nevelő funkcióját: 1821-ből fönmaradt ugyanis egy olyan feljegyzése, amely a fogságról szóló írását a következő nemzedék, konkrétan a saját gyermekei számára, okulásul kívánja hátrahagyni. S persze az sem közömbös, hogy itt a családi hagyományban helyezi el önmagát, ükapja esete után másodikként – mintegy újabb bizonyítékot szolgáltatva arra, hogy a família emlékezetének milyen erős szerepe van a magyar nemességben a történelem megőrzésében:

Kérem gyermekeimet, hogy ezt szerencsétlenségem' emlékezetére tegyék-be Familiai Leveleink' ládájába. Én második Kazinczy vagyok, a' ki lánczot viseltem; de Péter, a' Nagyatyám' Nagyatya nem hallá magára kimondatni a' halálos ítéletet, mint én; 's én kétszer, tudniillik a' Királyi Tábla' Deputatiojáét 1795. Május 8dikán, a' Septemvirátusét Május' 16dikán, mellyet osztán a' Grationális' felolvasása Június' első napján követett. A' háborgás' idejében a' nem-félénk, a' maga ártatlanságába bízó könnyen tesz olly lépést, a' mi más időben véteknek nem vétettet volna.²⁵

S ezt az 1821-ben feljegyzett gondolatot látjuk viszont a *Fogságom naplója* Bártfay készítette másolatának végén is, Kazinczynak tulajdonított szándékként: „Leíráom Pesten, September' 17kén 1831. délbén végezve az utolsó sorokat, Kazinczy' saját kéziratából; mellyet még 1828d. eszt. tett le nálam, azt nyilatkozván, hogy tartsam meg, 's ha az ő halála után úgy találom, hogy gyermekei ezen irományt meg tudják becsülni, adjam azoknak által.”²⁶ Vagyis ezt a funkciót semmi okunk lebecsülni a szerzői akarat szempontjából, sőt, tán még lényegesebb megfontolásnak tűnik a mű egésze szempontjából.

Azt is érdemes számon tartanunk, hogy ez a hétéves fogságról beszámoló, egyszerre dokumentum értékű és igen komoly poétikai értékkel is rendelkező alkotás a maga nemében páratlan szöveg: ezeknek az évtizedeknek a Habsburg-birodalmon belüli börtönviszonyairól nincs más irodalmi értékű leírás, de még fogságnapló

²⁵ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 46.

²⁶ *Uo.*, 137.

sem,²⁷ ilyenformán Kazinczy szövege komparatív aspektusból is kiemelkedő jelentőségű vállalkozás, mondhatni, lappangó módon világirodalmi jelentőségű.²⁸ A magyar irodalmon belüli magányossága pedig azt sejteti, hogy a mű felfogható a kora újkori börtönmemoárok egyik olyan kései leágazásának is, amely éppen jelentős megkésettsége miatt maradt társtalan – miközben számos ponton jelentősen átértelmezte a tradíciót, új értelmet adott a moralitás ábrázolásának, s nem kívánt a teljes életpályát értelmezni kívánó, lezáró jellegű gesztust megvalósítani, hanem éppen a fogság utáni újrakezdés lehetőségét villantotta föl. Úgy tűnik, hogy az azonos élethelyzet (az elzártság, a fogság ingerszegény környezete) a 18. század végén is ugyanazokat a válaszokat hívja elő, mint a korábbi században, a mű exemplumként kezelése is hasonló szándékokat működtet – miközben az irodalom időközben végbement értékáthelyeződései óhatatlanul másféle kompozíciót és hősköltést kívántak meg. S az igen kiterjedt műveltségű Kazinczy jól érzékeltte ezt a módosulást is. Nem lehetetlen tehát Kazinczy *Fogságom naplója* című művét egy korábbi hagyomány szerves részének végpontjaként olvasni, annál is inkább, mert Kazinczy számára valamilyen mértékben ismerős volt a korábbi periódusok börtöntapasztalatainak egy része is (családi hagyományként vagy igen nehezen rekonstruálható szóbeli elbeszélések alapján). Mégis az tűnik valószínűbbnek, hogy ennek a tradíciónak és a *Fogságom naplójának* az érintkezési pontjai alapvetően a börtönviszonyok és a büntetés-végrehajtás lényegében azonos struktúráiból következtek, s nem abból, hogy Kazinczy tudatosan csatlakozott volna egy irodalmi műfaj hagyományához.

²⁷ Ennek kapcsán lásd a következő, a Habsburg Birodalom egészére kitekintő monográfia irodalomjegyzékét és forrásbázisát: REINALTER 1980.

²⁸ Ezért is igen sajátos, hogy mennyire nincsenek fordításai. Nem teljes cseh átültetése elkészült: KAZINCZY 2000a. A német fordítás – bármennyire kézenfekvő lenne is az elkészítése – még várat magára.

HOGYAN ÍRHATÓ LE EGY KIVÉGGZÉS?

A *Fogságom naplója* sajátos kiadástörténeti hagyományának¹ – ahogyan ezt a korábbi fejezetekben már nyomon követtük – egyik érdekes eleme, ahogyan Benda Kálmán forráskiadása² közölte a szöveget: megbontva az egységét, azaz nem irodalmi alkotásként, hanem történeti forrásként értelmezte a művet. Persze éppen arra érdemes rákérdeznünk: mihez is tekinthető tehát forrásnak Kazinczy szövege? A *Fogságom naplója* értelmezéstörténete erre a kérdésre meglehetősen egysíkú választ ad: leszámítva a természetesen folyamatosan jelen lévő irodalomtörténeti kiindulású, esztétikai szempontokat is érvényesítő értelmezéseket,³ Kazinczy művét nemigen értelmezték másként, mint fontos köztörténeti forrásként, olyan szöveggként, amely a Martinovics és társai ellen folytatott per megismeréséhez vihet közelebb bennünket.

Csakhogy a szöveg – Benda forráskiadása óta egyébként nem is vizsgált – forrásértékének a kérdései sem érthetők meg anélkül, hogy eltekintenénk a szöveg retorikai céltételezésétől s esztétikai megformáltságától.⁴ Irodalmi értékelés és a történeti hitelesség ezért erősen összefügg: egyik sem mellőzhető a szöveg elemzésekor. Sőt, már a Kazinczy-szöveg textológiai feldolgozása sem nélkülözhetette ezeket a belátásokat. Ez a kettős mérce a szöveggkiadás készítésekor fokozott nehézségeket jelentett: a Benda Kálmántól

¹ Erről a hagyományozódási és kiadástörténeti folyamatról lásd még FRIED 1986.

² BENDA I–III.

³ Mint például: BARTA 1952; MEZEI 2000.

⁴ Korábban történeti forrásoknak tekintett szövegek retorikai értelmezésére az utóbbi időben több tanulmány is vállalkozott, s ezek a műveket új fénybe is állították: SZÖRÉNYI 2002; TÓTH Zs. 2006.

készített kommentárok egyrészt igencsak magas követelményeket szabtak a történeti kontextusba való beágyazás mikéntjére, hiszen a Bendától ki nem adott második rész jegyzeteinek úgy kellett megteremteniük a forrásként való értékelés alapjait, hogy ehhez alig álltak rendelkezésre előzetes történeti feldolgozások – másrészt viszont ezenközben a sajtó alá rendező nem tekinthetett el a szöveg retorikusságától és az ezáltal megvalósított céltételezéstől. Azaz nem volt elegendő feltárni azokat a kontrollforrásokat, amelyekkel szembesíthetők Kazinczy állításai, s az eltérések precíz regisztrálása is kevés volt önmagában: tudatában kellett lennünk annak is, hogy a részleteiben eltérő információk egyike sem az igazság státuszában lévőként értelmezendő – ami persze magában foglalná az ezzel nem egyező kijelentések tévedésként vagy hazugságként való értékelését is –, hanem komoly erőfeszítéseket kellett tennünk a divergáló szöveghelyek esetleges retorikai vagy esztétikai indokoltságának a megértésére is.

Ennek a bonyolultságnak az érzékeltetésére kiválóan alkalmas a *Fogságom naplója* Martinovicsék kivégzéséről szóló passzusa. Viszonylag rövid szövegegységről van ugyan itt szó, ám magának az eseménynek a jelentősége miatt is kiemelten fontos és igen gyakran idézett részlet ez a néhány bekezdés. Kazinczy szövege annak ellenére is a kivégzés bemutatásakor tán legtöbbször felhasznált dokumentum,⁵ hogy a kivégzésről egyébként több beszámoló is ránk maradt. Ismerjük a hivatalos iratokat: Nyéki Németh János jogügyi igazgató utasítását a kivégzés elrendeléséről, valamint a Pest vármegyei főszolgabíró jelentését a lezajlott eseményről.⁶ Rendelkezésünkre állnak az egykorú sajtótudósítások is, amelyeket természetesen utólag maga Kazinczy is elolvashatott: a kivégzésről tudósítást közölt a bécsi Magyar Hírmondó 1795. május 26-i száma, ehhez a június 2-i számban kiegészítés is járult; megemlékezett róla

⁵ Erre csupán apró, de sokatmondó példa, hogy a Martinovics-összeesküvésről írott, legutóbbi színvonalas népszerűsítő összefoglalás is Kazinczy művének parafrázálásával oldotta meg a kivégzés leírását: BARTA 1981, 5–15.

⁶ A jogügyi igazgató rendelkezése a kivégzés menetéről: BENDA II, 784–785. Szabó János főszolgabíró jelentése Pest megye alispánjához a kivégzésről: uo. 785–787.

a Magyar Merkurius 1795. május 26-án és a Pressburger Zeitung is ugyanezen a napon.⁷ Másrészt vannak levélbéli magántudósítások is. Ezek esetében egyáltalán nem lehetünk biztosak abban, hogy a Benda számára ismert anyag a teljes, szóba jöhető forrásanyagot lefedi. Ezek a szövegek természetesen aligha voltak általánosan ismertek, s a bennük rögzített nézőpont is nagyban függött az információkhoz való hozzáférés speciális körülményeitől, valamint a levélíró és a címzett egyedi viszonyaitól is. Fönmaradt egy gróf Illésházy Istvánnak szóló levélbéli beszámoló, Sághy Ferenc Kresznerics Ferenchez írott, május 21-i levele,⁸ Gecse Dániel Teleki Józsefhez szóló levele, egy, a Mednyánszky-gyűjteményben lévő anonim levél, valamint Kardos János jurátus följegyzése.⁹ Egykorú tudósításként ismerjük még Alexovics Vazul Eszterházy Károly püspökhöz intézett, 1795. május 21-i, Pesten kelt levelét,¹⁰ Aigner Károly 1795. május 22-én, Pestről gróf Forgách Lászlóhoz írott levelét, Kavanagh tábornagnak május 24-én a Hofkriegsrathoz küldött jelentését, valamint Torkos Kristóf naplóföljegyzéseit, s egy ismeretlen írását.¹¹ Láthatólag meglehetősen sok és sokszínű forrásanyaggal van módunk tehát ütköztetni Kazinczy leírását. Ez azonban mégsem jelenti azt, hogy helyesbíteni tudnók a szöveg leírásait, illetve hogy helyesen járnánk el, ha helyesbíteni akarnók.

Maga az esemény is méltó a figyelemre: a kora újkorban még szokásos, nyilvános kivégzések egy, Magyarországon késeinek szá-

⁷ Ezeket összefoglalja: BENDA II, 790–791. A Magyar Merkuriusnak a bécsi jakobinusok elítéléséről szóló, 1795. január 6-i, január 9-i, január 13-i számait például Kazinczy külön lapra felragasztva őrizte: MTA KIK Kt K 632, 5a–7b.

⁸ MÁRKI 1914, 18–20.

⁹ SZÖLLŐSY 1882.

¹⁰ LÓKÖS 1968.

¹¹ Ezekről a forrásokról összefoglalóan, idézetekkel: BENDA II, 791–794. Benda Kálmán az Elek Judit irodalmi forgatókönyvéhez készített dokumentumválogatásban ezekből a forrásokból több részletet is közölt, a latin szövegeket immáron magyar fordításban; itt olvasható Szabó János főszolgabíró Pest vármegye alispánjához intézett levele, W. E. gróf Illésházy Istvánhoz írott levelének részlete, egy ismeretlen levele ismeretlenhez (részlet), Gecse Dániel gróf Teleki Józsefhez intézett levele (részlet), Sághy Ferenc Kresznerics Ferenchez írott levele (részlet), valamint a Magyar Hírmondó tudósítása: BENDA-ELEK 1983, 401–415.

mító esetéről van szó.¹² Martinovicsék kivégzése (s utána majd Szolárcsiké és Őzé is) nemcsak az elrettentés eszköze volt, hanem népszórakoztatás is.¹³ Ehhez hozzátartozott az is, hogy nagyon sokan – s nyilván sokféle társadalmi rétegből – voltak kíváncsiak az eseményre, s a résztvevők aktívan igyekeztek reagálni a látványelemekre. A halálraítéltek is alkalmazkodtak ezekhez az igényekhez, megpróbáltak kommunikálni a nézőkkel, illetve igyekeztek olyan kapcsolatba lépni velük, ahogyan az egy többnyelvű tömeg esetében sikerre vezethet. A kora újkori kivégzések ceremóniájáról joggal írta Richard van Dülmen: „Egy-egy elítéltnak ez volt a nagy alkalom arra, hogy ország-világ színe elé lépve, legalább élete utolsó órájában egyszer végre kiléphessen a névtelenségből.”¹⁴ Erről a jelenségről a későbbiekben még lesz szó. Mindenesetre erre az eseményre is voltaképpen érvényes volt ez a megállapítás. Az elítéltek ugyanis tisztában voltak azzal, hogy az 1795-ben Budán már igen ritkának számító nyilvános kivégzés megadja az utolsó lehetőséget arra, hogy a halál elfogadásához való viszonyukkal komoly benyomást tegyenek az emberekre, ezért – aki csak erre képes volt – igyekezett megkomponálni saját halálba vonulását. Aki ezt lelkileg nem bírta, mint például Sigray Jakab, az igen kevés emléket hagyott hátra a kivégzésről szóló beszámolók szerint, illetve csak annyit, ami nem rajta múlt: a hóhér ügyetlensége Sigray lefejezésekor nyilván nagyon mély benyomást tett sokakra. A látványossághoz egyébként az is hozzátartozott, hogy a bécsi Magyar Hírmondó nyomtatásban megjelent beszámolója szerint a nézők megtapsolták az ügyetlennek bizonyuló, öreg budai hóhér helyére beálló fiatal hóhért, amikor az egy csapásra le tudta vágni az elítéltek fejét. Ennek kapcsán igencsak sokatmondó, hogy az első tudósítást ho-

¹² A kivégzések középkori és kora újkori hagyományairól (Párizs példáján): NovÁK 2015.

¹³ Mivel itt már nem egy ismétlődő, rendszeres gyakorlatról volt szó, hanem egy igen ritka és kivételes alkalomról, ezért összességében nagyon nehéz megragadni a 18. század végi, magyarországi nyilvános kivégzések szórakoztató mechanizmusait és tömeghatását. Más természetű, a korszakhoz tartozó szabadidős és szórakozási formák alapján elvégzett alapos elemzés: TANZER 1992.

¹⁴ DÜLMEN 1990, 141.

gyan helyesbítette ezen a ponton egy második. Először ugyanis azt olvashatjuk: „Az exekúció [kivégzés] mintegy hetedfél óraker kezdődött, amidőn Martinovics írásait égette el a hóhér. A jelen volt temérdek sokaságnak nagy része tapsollással nyilatkoztatta ezen történettel való megelégedését.” A nyilván mástól származó helyesbítés ugyanis ezen a ponton arra akarta felhívni a figyelmet, hogy a tetszésnyilvánítás a második hóhér ügyességének szólt:

Az itt 20. májusban végbe ment exekúció leírását olvasván a Hírmondóból, meg nem állhattam, hogy némelly jegyzéseket ne közöljek, úgymint aki tudhatom a dolog valóságát, mivel a négyszegű kerítésen belül állottam, mellyet a végző-hely körül formált a katonaság. [...] A néző sokaság közül egynehányan arra kiáltottak bravót, hogy az egri hóhér nem oly hibásan teljesítette kötelességét, mint a budai.¹⁵

A kiigazítás tehát úgy módosítja a beszámoló hangsúlyait, hogy a jelenlévők nem a kivégzésnek általában vagy a tiltott írások nyilvános elégetésének örültek, azaz nem a politikai rokonszenv megnyilvánulásáról volt szó, hanem a második hóhér szakmai alkalmasságát ismerték el. A második cikk éppen ezért mindennél jobban árulkodik a nyilvános kivégzés színházias jellegéről, arról a sajátos interaktivitásról, amely a lefejezés választott formájában sugallatként eleve benne volt. Ez egyébként abban csúcsozott ki, hogy az Első Magyar Játékszíni Társulat aznap este felléphetett a Várszínházban, s eljátszhatta a *Gróf Valtron, avagy a' szubordináció* című érzékenyjátékot.¹⁶

Kazinczy szövegének összetettséget mutatja az, hogy miközben az egység nem teszi kétségtelenné és explicitté: alapvetően má-

¹⁵ BENDA-ELEK 1983, 414–415.

¹⁶ KERÉNYI 1990, 80. A vonatkozó rész Kerényi Ferenc munkája. Heinrich Ferdinand Möller drámáját Kónyi János fordította magyarra, s a darab azért számított nehéznek, mert sokszereplős szomorújátékról van szó, amely ráadásul katonai környezetben játszódik (ez a jelmezek és a statisztéria szempontjából jelentett különleges feladatot). A darab kiválasztása tehát a kivételes alkalomnak szólt. Erről lásd még az 1792. július 13-i előadásról szóló egykorú kritikát: KERÉNYI 2000, 17.

soktól származó információkra épül, ennek nyomait sem rejti el. A *Fogságom naplója* egészének kontextusából is nyilvánvaló lenne ugyan,¹⁷ de itt még külön hangsúlyt is kap az a tény, hogy Kazinczy szemtanúként csak igen korlátozott ismeretekkel rendelkezhetett, s éppen a kivégzésen nem lehetett jelen nézőként. Ebben a szövegegységben a határozott perspektívaváltást világosan jelzi a következő mondat: „De minekelőtte elbeszelném, mint vesztek el, elő kell adnom mit mivele Hajnóczi, visszavitetvén szobájába.”¹⁸ Ezelőtt a narrátor a számára belátható tér eseményeit rögzíti: a cellájába belépő tót katonát, illetve a hozzá intézett kérdésben azt, amit az ablakából láthat, hogy tudniillik „az ablakommal által el- lent álló házak cserepeit egy ölnyire leszedték, és hogy ott egy órával ezelőtt annyi ember gyűlt vala össze”.¹⁹ A mondat belső összefüggéséből valószínűsíthető egyébként, hogy Kazinczy ezt a két észleletet egymással összefüggőnek szánta, s ilyenformán aligha arról van szó, hogy – miként Benda vélte – „a cserép leszedése nyilván biztonsági okokból történt: a padlásra lőfegyvereket állíthattak”.²⁰ A kivégzésről készített, egykorú vízfestményen szintén ábrázolt jelenség, amennyire ez a fekete-fehér reprodukción kivehető,²¹ sem erősíti meg Benda feltételezését. Ott csak a padláson álló emberi alakokat láthatunk, s ilyenformán a mondat értelmét inkább a szöveg kontextuális jelentésében kell keresnünk: Kazinczy itt a kivégzést megtekinteni akaró embereket észlelhette az ablakából, s ezzel az összetett mondattal ezt jelezte. Persze úgy, hogy maga a látvány itt és ekkor még értelmezetlen maradt a narrátor számára: a kivégzés megtörténtét a tót katona közlése erősítette meg. Ebben az értelemben ez a szövegegység előreutaló funkciót is kap, hiszen

¹⁷ Ezt persze a történeti szakirodalom is magától értetődőnek tartja; a már idézett népszerű összefoglalás például így rögzíti: „A fogva tartott Kazinczy nem lehetett jelen a kivégzéseknél. Környezetétől azonban igyekezett minden lényeges dolgot megtudni, s évtizedekkel később – jóval szabadulása után – *Fogságom naplója* című művében számolt be értesüléseiről.” BARTA 1981, 6–7.

¹⁸ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 79.

¹⁹ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 79.

²⁰ BENDA III, 314.

²¹ A képét közölte: BENDA II, a 792. és 793. lapok közötti képtábla.

eszerint a kivégzés leírása már utólagos konstrukció, időbeliségét tekintve is. S éppen ezt a konstrukció-jelleget tárja fel a két egységet átkötő, már idézett mondat, amely után Kazinczy olyan eseményekről számol be, amelyeknek szemtanúja bizonyosan nem lehetett. Mindezt azonban úgy teszi meg, hogy erre a bizonytalanságra vagy az értesülések mástól (másoktól) származó módjára nem hívja fel a figyelmet, azaz novellisztikusan komponál. A töretlen, panorámaszerű szerkesztés, amely a narrátort – ha omnipotensnek nem is, de – minden lényeges eseményt nyomon követőnek mutatja, éppen ezért nem egyszerűen a dokumentálást végzi el, hanem megjelenít egy víziót is: a halálra, ráadásul a méltatlan, erőszakos halálra való morális reagálás különböző változatait. Kazinczynak a kivégzésről adott leírását ennek a figyelembe vétele nélkül csak korlátozott érvényességgel értelmezhetjük. A halálos ítéletek kihirdetéséről adott leírás és a kivégzés megjelenítése ebben az értelemben egységet alkot, egymás mellé kerülésük nem kizárólag a logikai és időrendi összefüggésekkel indokolható: mindkét eseménynek a morális következményei lesznek hangsúlyosak. Ezt Kazinczy szövegének alakulása jól mutatja. Sággy Ferenc levelében például a következőkről értesülünk a kivégzés menete kapcsán: „A két utolsó [ti. halálraítélt, azaz Hajnóczy József és Martinovics Ignác – Sz. M.] megköszönte szépen a *causarum regalium director* úrnak, hogy halálra ítéltettek, mert ők, úgymond, szívesebben halnak meg, mintsem csak egy esztendei börtönt szenvednének.” Ehhez Benda Kálmán azt a jegyzetet fűzte hozzá, hogy „Kazinczy szerint ezt Hajnóczy mondotta volna az ítélet kihirdetése után”.²² Valóban, Kazinczynál a következő formában találjuk meg: „Levétetvén, a’ szokás szerint, rólok a’ láncz, Hajnóczy felfogta azt, ’s megcsörtetvén ajtajában, ezt kiáltá: *Amici, malo mori quam hoc vel tribus annis gestare.*”²³ A különbség a két állítás között egyértelmű: először is Sággy szerint ez a kivégzés előtt, a lefejezés helyszínén, tehát nyilvánosan hangzott el, míg Ka-

²² MÁRKI 1914; az idézetet és a jegyzetet hozzá lásd BENDA II, 793.

²³ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 79. A latin szöveg fordítása: Barátaim, inkább meghalok, mint hogy ezt három évig hordozzam.

zinczy szerint az ítélethirdetés alkalmával, s bármennyire is teátrális formában, mégiscsak kevesek jelenlétében. Ám sokkal lényegesebb a másik eltérés: Sághy tudósítása szerint ezt Martinovics és Hajnóczy együtt mondták, míg Kazinczy csak Hajnóczynak tulajdonítja. Egyfelől persze nem lehet eldönteni, melyik állítás tekinthető a történeti valósággal megegyezőnek, másfelől természetesen az sem valószínű, hogy bármelyik beállítás a másik ismeretében keletkezett volna. Ilyenformán az sem állítható, hogy Kazinczy saját koncepciójának megfelelően alakította volna át az események menetét. Ám az bizonyos, hogy amennyiben Kazóczynak a foglyok celláinak elhelyezkedéséről készített vázlatait is megtekintjük, Kazinczy ezt saját maga nem hallhatta és láthatta, hiszen nem egy helyen őrizték Hajnóczyval. Ettől persze ez a kijelentés még rendelkezhetne információs értékkel, hiszen demonstrálja azt, milyen volt a híráramlás a fogság viszonyai között – a *Fogságom naplója* bizonyos passzusaiban, elsősorban a munkácsi időszakra vonatkozó bejegyzésekben jó példákat lehetne találni ennek a szemléltetésére is. Ezúttal azonban mégsem állíthatnánk teljes meggyőződéssel, hogy Kazinczy mondatának biztosan ilyen referenciája van. A leginkább azért nem, mert ennek a megjegyzésnek olyannyira erőteljes kapcsolata van a szöveg egészének morális céltételezésével, hogy egyáltalán nem tűnik egy dokumentatív szándék megnyilvánulásának a megjegyzés Hajnóczyhoz kötése. Érdemes tehát Kazinczy változatának retorikai státuszára is rákérdezni. Azzal ugyanis, hogy ezt a mondatot a szerző Hajnóczy szájába adja, fölerősíti a halálra szántság elfogadásának példaképszerű elemeit: Hajnóczy annak lesz a mintája, miképpen képes a szellem embere nyugodtan fogadni a halált. Kazinczy ezt a magatartást az antik előképekre való nyílt utalással fogalmazza meg. Már a Szirmay munkájára tett megjegyzéseiben felbukkan a hasonlítás: „...mert Haynocy socratesi nyugalommal [ti. halt meg – Sz. M.]!”²⁴ Ez a beállítás határozza meg aztán a *Fogságom naplója* egész Hajnóczy-képét: a február 4-i bejegyzésben Kazinczy saját, írásbeli vallomását is

²⁴ BENDA III, 410.

ügy összegzi, hogy „Haynóczyt úgy festettem mint egy újabb idők’ Socratesét”.²⁵ Majd Hajnóczynak a kegyelmi kérvény elutasítása-kor tanúsított magatartását is így jellemzi (ismét megjegyezném, Kazinczy ennek sem lehetett tanúja, mert ő ezen az eseményen biztosan nem volt jelen): „Hajnóczy Socrateszi nyugalomban hallgatá felolvastatni a’ Parancsot. – Possum abire? kérdé. – Potest felele a’ Director, elméülvén nyugalmán.”²⁶ Megjegyzendő egyébként, hogy Kazinczy korábban, a Szirmay-műre tett jegyzéseiben hasonló elemekkel írta ugyan le az esetet, ám a „szókratészi” jelző akkor még nem bukkant fel.²⁷ Talán annak is jelentőség tulajdonítható, hogy ez a melléknév a *Fogságom naplója* kontextusában kerül majd elő, egy következetes belső utalásrendszer elemeként, a gondos retorikai szerkesztés példájaként. Ebbe a sorba illik bele következő elemként a méltatlan fogság helyett örömmel vállalt halál kijelentése, s ezzel Hajnóczy szókratészi karakterének teljessé tétele: Kazinczy ilyen módon teremti meg az eszményi fogoly ideálképét – szemben például a negatív pólusként ábrázolt, rettegő és gyáva Verseghyvel –, s ez a beállítás nem is elsősorban Hajnóczyról akar szólni, hanem arról az antik előképekhez igazodó viselkedési morálról, amelyet Kazinczy saját magára tekint érvényesnek. Erősen önarc képszerű ideáalteremtésről van tehát itt szó, amelyet a narrátor azzal is elmélyít, hogy Hajnóczy és saját maga között a párhuzamosságokat hangsúlyozza: „kevélykedik” vele, hogy Hajnóczy őt kérte meg egy üzenetében mátkája feleségül vételére,²⁸ valamint beszámol arról, hogy Hajnóczy egykori cellájában megcsókolja a falon azt a foltot, amelyet Hajnóczy kék gubája hagyott hátra, s elfoglalja Hajnóczy egykori ágyát is.²⁹ Mindkét mozzanatban a narrátor Hajnóczy helyettesítőjeként, örökösöként mutatkozhatik meg. A *Fogságom*

²⁵ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 71.

²⁶ *Uo.*, 77. A latin szövegrész fordítása: Mehetek? – kérdé. – Mehet.

²⁷ Vö. BENDA III, 407.

²⁸ „Felejthetetlen nap vala a’ tegnapi, mert hogy engem Hajnóczy óhajta mátkájának férjül, annak becsét egész mértékében érzem, ’s kevélykedem vele...” KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 82.

²⁹ *Uo.*, 86.

naplója belső, morális értékhierarchiájában tehát világosan kijelölhető helye van Hajnóczynak – s ez a retorikai pozíció legalábbis óvatosságra kell hogy intsen a Hajnóczyra vonatkozó említések dokumentatív hitele kapcsán.

A Hajnóczyval kapcsolatos említéseknek van egy olyan, nehezebben előbányászható eleme is, amely a *Fogságom naplója* szövegének alakulástörténetét nyomon követve tűnhet a szemünkbe. Ez már a kivégzés leírásába illeszkedik bele, s ezen a ponton érdemes számot vetnünk azzal is, hogy itt találjuk a szövegegység egyetlen olyan elemét, amely explicit módon utal egy informátorra: „A’ megöregedett hóhér háromszor vága Zsigrayba, ’s ezt látván Martinovics, kit azért állítanak Kapitány Plecz mellé (így beszélt ezt nekem maga Plecz), ájúlva dőlt el, ’s Plecz elébe álla, hogy többé semmit se láthasson.”³⁰ Nem tudjuk, Kazinczy mikor szerezte be az információkat Pletztől (vajon rögtön a kivégzés után?),³¹ de egyfelől tudjuk, hogy ők ketten a fogságból való kiszabadulás után is találkoztak,³² másfelől pedig Kazinczy utólag, már szabadulása után tudatosan igyekezett pontosítani saját emlékeit más szemtanúk ismereteivel. Ez a kapcsolat tehát feltehetőleg beleillik abba a sorba, amely Kazinczy tudatos adatgyűjtéseiből összeállítható. Persze ebből az egyetlen utalásból nem lehet megítélni, az információk mindegyike ugyanattól az egyetlen szemtanútól származik-e, vagy a megjegyzést kizárólag erre az egyetlen mozzanatra kell-e értenünk. A kivégzésre vonatkozó többi leírás áttekintéséből azonban kitűnik, hogy a Kazinczytól rögzített változat egyáltalán nem a

³⁰ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 80.

³¹ Pletz életrajzát lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 446.

³² Kazinczy 1803. május 17-i naplófeljegyzésében rögzítette, hogy találkozott Pletzcél egy pesti útja során: „Ezekben a napokban kapitány Pletzet, ki engem Szlávny Györggyel egy kocsin vive Brünnig, meglátám egy kalmárbolt ajtajából. Mely változás! Nyolcz esztendő alatt úgy elfonnyadt az ember, mint húsz alatt kelle volna.” Plecz ekkor egy fiatal nővel volt, akivel – saját bevallása szerint – együtt élt. „Meglátogattam Pleczet, ’s egy pár butell. Tokajit ’s Ménesit vittem neki. Elbeszélte, hogy ezt a’ leányt egy kisebb leány testvérevel ellopta szülőjítől. Megborzadtam. Mind kettőt sokat kínzotta, de kivált a’ kisebbiket, kinek valóságos tirannja volt.” KAZINCZY: *Pályám emlékezete* 2009, 286.

mindenki által megőrzött jelenetek közé tartozik. Van ugyan ilyen karakterű része is a *Fogságom naplójának*: az összes fönnmaradt leírásnak része az, hogy a hóhér az elsőnek kivégzett Sigray fejét csak a harmadik csapásra tudta levágni – ez az esemény tehát akár egy hagyományos forráskritikai összevetés számára is kétségtelenül igazolható esemény marad. S ez Kazinczy változatában is hangsúlyosan benne van, mint láttuk. Mi több, ehhez hozzákapcsolódik egy másik epizód is. Az ugyanis teljesen világos és egyértelmű, hogy Martinovics büntetésének súlyosbítását jelentette a társak kivégzésének a végignézése. Ez kifejezetten szerepel Nyéki Németh János királyi jogügyigazgatónak a kivégzésre vonatkozó utasításában: „Először Martinovicsot kell felvezetni; a vesztőhelyre szekéren kell vinni, és ott olyan helyre kell őt állítani, az ítéletben előírt súlyosbításnak megfelelően, ahonnan végignézheti a többiek kivégzését.”³³ Csakhogy az elsőként kivégzett Sigray lefejezése nem sikerült azonnal. Arról azonban már nincsenek egybevágó részletek, hogy erre a nyilván borzalmas jelenetre Martinovics hogyan reagált: egyedül Kazinczy rögzít ájulást. A Magyar Hírmondó nyomtatásban is megjelent tudósítása csak komoly felindultságról beszélt: „A budai öreg hóhér ti. harmadik vágásra csapta le az első főt, melly látásra szinte magán kívül kezdett lenni egy kevés ideig Martinovics.”³⁴ Az ezt helyesbíteni akaró újabb közlemény a folyóiratban egy másik verziót mond el, de eszméletvesztésről itt sincs szó: „A budai hóhér szerencsétlen csapásainak szemlélésére úgy elrévült, hogy két hajdúnak kellett megfogni kétfelől. Aztán leült a földre, s szüntelen könyörgött.”³⁵ Ezek miatt a némileg divergáló elemek miatt nem tudjuk, hogy Kazinczy verziója, amely egy szemtanúra hivatkozik, vajon hitelesebbnek tekinthető-e, mint a többi.

A kivégzés leírásának azonban van egy olyan apró részlete, amely jelentős eltéréssel szerepel a Szirmay-jegyzetekben. Ott ugyanis azt

³³ A részletet magyar fordításban közli: BENDA–ELEK 1983, 399.

³⁴ *Uo.*, 412.

³⁵ *Uo.*, 415.

olvashatjuk Kazinczytól: „Az úttzára érvén meg látta [ti. Hajnóczy – Sz. M.] Bükkesy Károlyt, ki Révainak a’ munkácsi districtusban commissariusi secretariusus vólt, ’s-akkor még Heimbucher nevet viselt, ’s-butstut (vale) kiálta néki. Ez nagy gorombasággal megvetvén őtet, el fordult tőle, mellyre Hajnóczy: ’Lám! ez az ember még szégyelli, hogy ismér engem!’ –”³⁶ Ez a megjegyzés Szirmay azon, Kratucsek Antal ex-jezsuita páter levelére alapozott leírására kíván reagálni, amely a megjegyzést Laczkovicsnak tulajdonította, mi több, a megszólított személyt is másban látta: „Viso primo cataphracto ait ad me: ’Ez az én eskadronomba vólt.’ Postea: ’amott van Latinovich, servus Latinovich!’”³⁷ A *Fogságom naplójában* a jelenet szüzséje változatlan marad ugyan, de két döntő eleme megváltozik: „Elnyelte [ti. Laczkovics János a pirulákat – Sz. M.], ment, felült a’ szekérre, maga erejével, bátran, de nem csendesen. – Servus Latinovics! kiálta erre, meglátván a’ sokaságban. Latinovics elfordult. – Nézzétek, ez még szégyenli, hogy ismert engem!”³⁸ A két változat léte meglehetősen zavarba ejtő. Pontosan persze nem tudjuk, mi indokolta a változtatást (s ezt feltehetőleg soha nem is tudhatjuk meg). Mezei Márta ezen a ponton úgy vélte, hogy Kazinczyt a különböző forrásai közötti szelektálás vezethette: „Jegyzéseiben ugyanis (valószínűleg Novák tudósítása szerint) az áll, hogy Hajnóczy köszöntötte Bükkesy Károlyt, aki elfordult, s ezt vette tudomásul keserűen. Kazinczy azonban a *Fogságom naplójában* Szirmay közlését vette át – úgy látszik, inkább Laczkovicshoz illőnek tartotta az epizódot, mint a »socratesi nyugalmú« Hajnóczyhoz.”³⁹ Ezzel a vélekedéssel azonban aligha oldottuk meg a kérdést. Hiszen az esemény mindkét módon egyaránt megtörténhetett (azaz mindkét verzió lehet igaz egyszerre is), s ezt akár a szokásnak megfelelő viselkedés, akár a statisztikai valószínűség (a sok néző között bizonyosan voltak mindenkinek ismerősei) is

³⁶ BENDA III, 413.

³⁷ Uo., 410. A fordítás: Megpillantván az első vérttest, így szól hozzám: ’Ez az én lovasszázadomba volt. Később: ’amott van Latinovich, szervusz, Latinovich!’

³⁸ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 80.

³⁹ MEZEI 2000, 426.

indokolhatja. Így a tanulság nem a változtatás (hitelesség), hanem válogatás (retorika) mentén ragadható meg, és az azonos szavak különböző személyekhez kötésére szintén a cselekmény poétikai hitelessége adhat magyarázatot.

A *Fogságom naplójának* a kivégzésre vonatkozó részletéből nem tudjuk pontosan kielemezni az esetleg Nováktól származó információkat – ha valamit egyáltalán, akkor legfőljebb, ahogyan már idéztük, a Pletzre vonatkozó utalást vehetnők alapul –, ilyenformán aligha lehet egyszerűen Kazinczytól származó forráskritikai mérlegelésként értelmezni a módosítást. Annál is inkább, mert hiszen Kazinczy az első variációt, a Hajnóczyt és Bükkesyt emlegetőt, éppen Szirmayt pontosítva, azaz az ő szövegét kétségtelenül ismerve hozta föl – majd pedig a *Fogságom naplójában* úgy tér vissza a Szirmaynál olvasható verzióhoz, hogy semmiféle bizonytalanságot nem érzékeltet, hanem azt a hézagatlan novellisztikus szerkesztést alkalmazza, amely az egész részlet megkomponálásában megfigyelhető. Ennek a részletnek tehát nem igazságértéke van, hiszen természetesen nem dönthető el, valójában ki kit is látott meg 1795. május 20-án. Mindkét személy, Bikkessy és Latinovics is létező és azonosítható személy,⁴⁰ mindkettejükéről elképzelhető – kapcsolatrendszerük alapján – egy ilyesféle eset, hiszen nevük felbukkant a vizsgálat során, bár perbe nem fogták őket, bármelyikükre ráköszönhetett volna Hajnóczy éppúgy, mint Laczkovics. A jelenetnek a *Fogságom naplója* egészében azonban van egy világos retorikai státusza: azzal, hogy nem Hajnóczyhoz van hozzákötve az eset, töretlenül érvényesülhet a szókratészi magatartás Hajnóczyn keresztüli szemléltetése, s ezzel párhuzamosan a halálból gúnyt űző Laczkovics viselkedésének egyik novellisztikus elemévé avatódhat a vonakodó ismerős köszöntésének jelenete. Mezei Márta idézett

⁴⁰ Bikkessy (Heimbucher) András helytartótanácsi fogalmazóról lásd EMBER 1940, 211, 213; BIKKESSY 1794. augusztus 19-én a katonai főparancsnokságon feljelentést nyújtott be Szentmarjay Ferencről: BENDA II, 62–68. Latinovics Jánosra, aki korábban Bács megye alispánja volt, lásd EMBER 1940, 203, 216. Őt 1794. augusztus 13-i vallomásában Martinovics emlegette ismerőseként, s erről a kapcsolatról Laczkovics is említést tett augusztus 25-i vallomásában: BENDA II, 47, 87.

mondatainak ezen a ponton komoly igazsága van – csupán azt érdemes hozzátenni, hogy mindez aligha a hitelességre törekvő jellemrajz egységesítő szándékából következik, azaz nem arról van szó: Kazinczy ezt így tartotta autentikusabbnak. Jellemzőbbnek persze gondolhatta. Mindehhez még azt is érdemes hozzászámítani, hogy nem is csak Laczkovics és Hajnóczy között kellett választani, amikor a nézőkkel való ilyen kommunikáció példájáról volt szó: egy beszámoló szerint, amelyet persze Kazinczy feltehetőleg nem ismerhetett, Szolártsik Sándor is üdvözölte az ismerőseit a vesztőhely felé menvén.⁴¹ Ez egyébként Richard van Dülmen elemzése szerint teljesen beleillett a kivégzések kora újkori szokásrendjébe. Nem szokatlanságról van szó, legföljebb Kazinczy leírása kezeli kuriozitásként az esetet. Inkább a *Fogságom naplója* retorikai-esztétikai céltételezésének tudatos, eszközként alkalmazott elemét láthatjuk benne: részben ez által a módosítás által jöhet létre az a belső viszonyrend, amely a morális tartás módozatait akarja rögzíteni. Hiszen igencsak feltűnő, hogy Kazinczy általában is mennyire nem az összeesküvés történetét akarta dokumentálni, hanem a fogság embertelen körülményei elviselésének példázatszerű felmutatására törekedett. Ez a szándék azonban – talán nem árt erre sem felhívni a figyelmet – nem a manipuláció szándékát hordozta: a szubjektív és a saját nézőpontot érvényesítő memoár ezen a ponton az antik, plutarkhoszi portré-hagyománnyal vegyült össze, s ebből adódott különös karaktere.⁴²

Laczkovicsnak a kivégzésen tanúsított hetyke és néha kifejezetten nemtörődömnök minősíthető viselkedése ráadásul más forrásokból is megerősíthető elem, még ha mások olyan kijelentéseit is jegyezték fel, amelyek eltérnek a Kazinczytól megőrzöttektől

⁴¹ „Az ismerősöket, akiket meglátott, mindkét részen örömmel üdvözölte.” Kardos János joggyakornok levele ismeretlennek, Buda, 1795. június 4. = BENDA-ELEK 1983, 418.

⁴² Párhuzamként érdekes Kovács András tanulmánya, amelyik az emlékezés mechanizmusát vizsgálta az oral history segítségével, s arra jutott, hogy egy fordulópont jellegű, s időben nem is túl távoli eseménysor megismerése sem lehetséges ellentmondások nélkül: Kovács 1992.

(amelyekről persze nem tudjuk, hogyan jutottak Kazinczy tudomására). A több forrásban is meglévő érdeklődés Laczkovics iránt azzal is összefügghetett, hogy ő tudatosan igyekezett szokatlanul viselkedni. A szokásnak megfelelő viselkedést Dülmen a kora újkori példák alapján úgy jellemezte, hogy ilyenkor alapvetően bűnbánó kereszténynek illett mutatkozni, ezzel mélyíthette el egy halálra szánt elítélt a tömegre gyakorolt hatást.⁴³ Márpedig Laczkovics lépten-nyomon megtörte ezt a hagyományt. Egy ismeretlen szerzőségű levélben azt olvashatjuk: „Laczkovics ráförmedt a hóherra, amikor az le akarta mezteleníteni a nyakát; saját maga vetkőzött le; majd pedig káromló módon megbiztatta a hóhért, hogy csapjon már; előbb azonban, hogysem ez megtörtént volna, körülnézett a vesztőhelyen, és ezt mondta: És hol vannak az excellenciások? – nem tudhatjuk, hogy nem volt-e megalapozott ez a kérdés.”⁴⁴ Kazinczy erről a kijelentésről nem tudósított. Sághy Ferenc levelében a következő, máshonnan nem ismerős adalék szerepel: „Minekutána a vasat levették róla, úgy sietett a karéba, hogy a kísérő katonák alig értek vele. Sentenciájának elolvasása alatt intett, hogy hamarabb végezzék; ez meglévén, mondja a páterjének: adieu, Pater!”⁴⁵ Az azonban, amit Gecse Dániel orvostanhallgató jegyzett fel Teleki József koronaőrnek, némely pontján ismerős lehet a *Fogságom naplójából*:

...következett Laczkovics, ez régen haragudott Martinovicsra, azt az okát adván, hogy ő soha papnak nem hitt, s most mégis amiatt kell néki meghalni, ez sem azután, sem az helyen legkisebbet sem imádkozott, hanem vakmerő bátorsággal elhallgatta sentenciáját, és midőn a pap által intetett volna utolsó órájában az imádságra a véghetetlen sok népnek jó példa adására, akkor bajuszát sodorta és körülnézte a sokaságot, s azt mondotta: Sok nép! Még a koronációkor [koronázáskor] se volt ennyi; azonban ő jelen vagyon, igaz, hogy

⁴³ Vö. DÜLMEN 1990, 140–141.

⁴⁴ A részletet magyar fordításban lásd BENDA–ELEK 1983, 408. Latin eredetijét: BENDA II, 794.

⁴⁵ BENDA II, 792.

a halál különös dolog; továbbá azt mondta, hogy Martinovicznak meg kell mondani, hogy kurvannya, ő már nem haragszik reá.⁴⁶

Innen néhány dolog érthetőbbé válik. Ezen forrás szerint Laczkovics hosszasan, legalább több mondatnyi beszédben kommunikált a kivégzése előtt a nézőkkel, s ekkor hangozhatott el az a megjegyzése is, amelyet Kazinczy még a börtönben elhangzott mondatként rögzített arról, hogy ő (mármint Laczkovics) papnak soha nem hitt. Kazinczynál ugyanis feloldhatatlan feszültséget lát-szik okozni, hogy ő ezt mint a gyónás során elhangzott kijelentést adja vissza, csak hogy a gyónásnak ő értelemszerűen nem lehetett a tanúja; ám ha ez nyilvánosan elhangzó mondat volt, akkor eljuthatott hozzá tartalmilag – s akkor a módosítás annyival érdekesebb, hogy Laczkovicsnak a *Fogságom naplójában* megrajzolt jellemére vetne fényt: a szövegben jelen lévő Laczkovics még a gyónás szentségi szituációjában is formabontó és nyegle, illetve magatartásával hangsúlyozottan egy szélsőségesen valláskritikai attitűdöt akar megjeleníteni (egyébként nem következetesen, hiszen a papi közreműködést nem hárítja el teljesen). Legalábbis Kazinczy ábrázolásában ez látszik belőle. Egyébként a Szirmay művére tett megjegyzések azt valószínűsítik, hogy Laczkovicsnak a gyónás előtti és utáni viselkedéséről az ott biztosan jelen lévő Novák Ignác kapitány informálhatta Kazinczyt⁴⁷ – s aztán ezek az értesülések úgy kerültek be a *Fogságom naplójába*, mintha a gyónás alatt hangoztak volna el. Ismerős lehet Gecse leveléből a sokaságra és a koronázásra tett utalás is, amelyet Kazinczy is Laczkovics szájába ad. Ez rendkívül éles célzás, hiszen az emlegetett koronázás csak a legutóbbi, 1792-es, budai ünnepség lehetett, amelyen éppen azt a Ferencet koronázták magyar királlyá, aki többek között Laczkovics halálos ítéletét is jóváhagyta. Laczkovicsnak a Martinoviccsal

⁴⁶ A részlet: BENDA–ELEK 1983, 410. A koronázással való összevetés egyébként egy magánlevélben is felbukkant, a perben bíróként részt vevő Boronkay Imre a primáshoz küldött levelében ugyanezzel a hasonlattal fejezte ki, milyen sokan voltak jelen a kivégzésen: BENDA II, 793.

⁴⁷ Vö. BENDA III, 411.

való különös, s stílárisan kissé talán disszonáns megbékélését a *Fogságom naplója* már nem tartalmazza. Az, hogy ez megtörtént-e egyáltalán, amúgy is kérdéses: Alexovics Vazulnak a kivégzés másnapján kelt, latin nyelvű levélbeli beszámolója ugyanis azt állítja, hogy Laczkovics nem bocsátott meg Martinovicsnak.⁴⁸ Kazinczy a *Fogságom naplójában* ugyan már nem, de a Szirmay művére tett kommentárjaiban még megírt egy másik, Gecsénél szereplő mozzanatot is: „Laczkovich, ki leg álhatatosabban viselte élete fonalának szegését, ’s-még utollyára fel-pedrette bajúszát, feje vétele után-is még a’ földön-is sokáig mozgott.”⁴⁹ Ami pedig a leginkább feltűnik Gecse leveléhez képest: hogy miközben ez a beszámoló kellően nagy terjedelemben rögzítette a külső szemlélő számára alighanem a legemlékezetesebben halálra készülő Laczkovics reakcióit, mindezt nyelvileg homogén módon, magyarul tette – miközben Kazinczy egy többnyelvű kommunikációt teremtett meg a számára rendelkezésre álló történetelemekből. A *Fogságom naplójában* Laczkovics magyarul, németül és franciául nyilatkozik meg, igazodva a kivégzést megszemlélő tömeg feltehető többnyelvűségéhez, ezzel elmélyítve azt a lehetséges hatást, amelyet a halálra való elszánás emberi példajaként, nyomként maga után akart hagyni – márpedig ez ismételtelen olyan retorikai-poétikai eszköz, amelyet a *Fogságom naplója* egyik fontos kompozíciós eszközeként azonosíthatunk.⁵⁰

A *Fogságom naplója* verziójában vannak azért olyan elemek is, amelyek más forrásokban is fennmaradtak, feltehetőleg azért is, mert impresszív elemei lehettek a nyilvános halálnak. Ilyen volt Hajnóczy halálának a leírása: ez ugyanis mindenhol azokkal a hangsúlyokkal őrződött meg, ahogyan Kazinczy is megörökítette. A bátor és istenfélő halál példajaként jegyezte föl az Illésházy Istvánnak beszámoló W. E.,⁵¹ Sághy Ferenc szerint is így viselkedett,⁵² sőt, a Magyar Hírmondó tudósítása is ilyen jellegű visel-

⁴⁸ LŐKÖS 1968, 217–218.

⁴⁹ BENDA III, 414.

⁵⁰ Erről bővebben SZILÁGYI 2012.

⁵¹ BENDA–ELEK 1983, 407.

⁵² *Uo.*, 411.

kedést őrzött meg tőle.⁵³ Ez arra látszik mutatni, hogy Kazinczy nem önkényesen formált Hajnóczy alakjából eszményi példaképet, hanem csak azokat az elemeket hangsúlyozta és rendezte célzatosan egymás mellé, amelyek mások számára is emlékezetesek voltak.

Más a helyzet némileg Martinovics halálának a körülményeivel. Az ő haláláról szóló leírások megegyeznek abban, hogy Martinovics is szépen halt meg, pontosabban úgy, ahogyan a közzélekedés – a kikövetkeztethető társadalmi norma – szerint kell: bátran és az Istennel látványosan megbékélve.⁵⁴ Ahogyan W. E. levelében olvashatjuk: „Az elítéltek sorát Martinovics zárta, akit utolsóként vezettek a székhez, annyira bűnbánó lélekkel s vétkeit nyilvánvalóan kárhóztató viselkedéssel ment oda, hogy a körülállók közül sokakban részvétet ébresztett és sokakat könnyekre fakasztott; egyetlen sikeres csapástól meghalt; az Istennel megbékélt bűnös jeles példáját tanúsította és hagyta maga után.”⁵⁵ Gecse Dániel tömörebben fogalmazott, de ettől nem teljesen eltérő szellemben: „Utolsó volt Martinovics, aki felette nagy kétségbeesésben és imádkozásban szüntelen csókolta a kezében lévő feszületet.”⁵⁶ Alexovics Vazul szintén ezt hangsúlyozza levelében.⁵⁷ Sághy Ferenc pedig a következő mondattal vezeti be a Martinovics haláláról szóló leírását: „Következett végre Martinovics, kinek ájtatosságát, szép magaviseletét csodálták.”⁵⁸ Kazinczy mindezt a már szinte általánosnak tekinthető megítélést nem veszi át saját Martinovics-ábrázolásába. Miközben megörökítette azt a történetet is, amely a kivégzésről adott leírásokban rendre felbukkan – s most talán érdemes erről az egyik hivatalosnak szánt beszámolót, Szabó János Pest megyei főszolgabírónak az alispánhoz intézett jelentését idézni:

...de itt is történt valami, Martinovics Ignác József ítéletének végrehajtásánál: az tudniillik, hogy a hóhérsegéd nem jól kötötte be

⁵³ BENDA–ELEK 1983, 413–414.

⁵⁴ Erről a normáról bővebben: DÜLMEN 1990, 140–141.

⁵⁵ A részletet magyar fordításban lásd BENDA–ELEK 1983, 407.

⁵⁶ BENDA–ELEK 1983, 410.

⁵⁷ LŐKÖS 1968, 217–218.

⁵⁸ BENDA–ELEK 1983, 411.

a kivégzendő szemét, így aztán akkor, amikor a hóhér egyenesen a nyakához irányozta az ütést, gorombán meghúzva azt a kendőt, mellyel az elítélt szeme be volt kötve, ezzel megzavarta a hóhér a csapásban, sőt ezáltal az elítélt szeme elé is táruult a nyaka felé tartó pallos, és ezzel még e fokozattal is tovább súlyosította azt az ítéletet, melyet a nagyméltóságú Hétszemélyes Tábla már amúgy is súlyosított.⁵⁹

A kivégzés közben lecsúszó kendő esetét Kazinczy nem egyszerűen fönntartotta a *Fogságom naplójában*, hanem olyan nyelvi-retorikai változatban illesztette be az ítélet-végrehajtás ábrázolásába, hogy az egyértelműen Martinovics viselkedésének gyávaságát sugallja. Erre pedig egyik, eddig idézett beszámoló sem következtetett az esetből. Kazinczy változata így szól: „Martinovicsot bajjal vonták a' székhez. Ott beköték szemeit, 's a' hóhérlegény tartotta a' kendő végét. A' kopasz koponyáról lesiklott a' kendő, 's Martinovics az öröm mosolyával pillanta körül. Grátziát reményle. De szemeit ismét beköték, 's feje repült.”⁶⁰ Kazinczy számára láthatólag fontos volt Martinovics kapcsán is egy következetes személyiség-szerkezet megrajzolása, s ehhez ezen a ponton jól illett egy olyan, a halállal szembenező magatartás ábrázolása, amely végső soron megvonja hősetől mind a bátorság, mind az állhatatosság jegyeit. Ezt igazán nyíltan a Szirmay művére írott kommentárjaiban fogalmazta meg, ahol is egyértelműen összefoglalta azokat a tendenciákat, amelyeket a *Fogságom naplója* ábrázolásában is azonosíthatunk, anélkül, hogy ott ilyen tömörséggel megtalálhatnánk:

Ez [ti. Őz Pál – Sz. M.] csendes és philosophicus lélekkel tűrte a mit tűrnie kellett. Azt mondotta minden a ki ítélni tudott, hogy a hét között egyedül Haynóczky és Őz hóltak meg igazán csendesen. Szent Marjai is eszes ember módjára hólt meg. A Szolarcsik bátorsága affectalt szép tűz, a Laczkovicsé vadság volt. Sigray és Martinovics gyáva emberek módjára vesztek el.⁶¹

⁵⁹ A részletet magyar fordításban lásd BENDA–ELEK 1983, 404.

⁶⁰ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 81.

⁶¹ BENDA III, 416.

Ezért nem volt helye a *Fogságom naplójában* annak a szánalmat és tiszteletet egyaránt ébresztő viselkedés felidézésének, amely pedig más, egykorú leírásokban helyet kapott, s amelyről akár az is feltehető, hogy eljuthatott Kazinczyhoz is valamilyen formában. Pedig hogy ez utóbbi milyen erős és impresszív beállítást jelenthetett, arra Kossuth Lajos egy kései emlékezése lehet a bizonyíték. Az öreg Kossuth azt idézte föl, hogy apja tanúja volt Martinovics degradációjának (papi felszentelésétől való megfosztásának), s ezt ő mint rendkívül bátor tettet őrizte meg az emlékezetében; Kossuth így összegezte apja emlékének tanulságait: „Jellemtelen, komisz emberek nem tudnak így meghalni.”⁶² Kazinczy számára azonban ettől jelentősen eltért a Martinovicsról kialakított jellemrajz, s ennek egységessége érdekében alapvetően máshogy ábrázolta a halálhoz való viszonyát is. Hiszen Kazinczynak egy egységes jellemrajz megalkotása volt a célja, s nem a látványosságként és ceremóniáisan felfogott nyilvános kivégzés hagyományos ábrázolása, ahol a lelki épülés érdekében a méltó halál iskolapéldáit kellett felmutatni úgy, ahogyan ezt a kora újkori kivégzésekről fönmaradt leírások tradíciója megtette. Kazinczy elbeszélésének eltérő hangsúlyai arról a poétikai igényről tanúskodnak, amely memoárjának egészében kimutathatók.

Kazinczy *Fogságom naplója* című műve tehát igencsak óvatosan kezelhető történeti forrásként. Nem azért, mintha hiteltelen lenne, hanem inkább azért, mert sajátos hitelesség jellemzi, s nem egyszerűen a reflektálatlan dokumentálás szándéka. Azzal a gesztussal, hogy Kazinczy évtizedek távolából, egykori feljegyzéseinek fölhasználásával és utólagosan beszerzett információk birtokában, memoárként fogalmaz meg egy formailag naplószerű szöveget, eleve a többszörös reflektáltság pozícióját teremti meg. Ha ettől a nem egyszerűen formai, hanem mélyen szemléleti jellegű sajátosságtól eltekintünk, s csupán adatok tárházának tekintjük a szöveget, óhatatlanul leegyszerűsítjük hatásmechanizmusát. Kazinczy már a Szirmay Antal könyvére tett megjegyzéseit is a személyes érin-

⁶² KOSSUTH 1902, 235.

tettség és az efelől szubjektíve belátható nézőpont oldaláról indokolta meg. Igaz, ezt a pozíciót nem egyszerűen az emlékezés és felejtés természetes folyamatára alapozta, hanem igyekezett ebbe beleépíteni számos egyéb információt is. Az események leírásának így létrejövő perspektívája tehát egyszerre bizonyulhat hitelesnek és egy tudatosan megteremtett stilizálás eredményének. Ennek a kétarcúságnak a tanulságai pedig arra figyelmeztethetnek, hogy a nem-fikcionális karakterű 19. századi szövegek vizsgálatánál az irodalomtörténet interpretációs lehetőségeit feltétlenül érdemes bővítenünk a mikrotörténet elméleti-módszertani javaslatai alapján, hiszen a vizsgálat léptékváltása révén jóval gazdagabban kiaknázhatóvá válik a szöveg, mert ilyenformán tárulhatnak föl a szöveg belső értékvilágának azok a rejtett tényezői is, amelyek a retorikai felépítésben megragadhatók.

RENDISÉG, MENTALITÁS, NYELVHASZNÁLAT

A *Fogságom naplója* kiválóan tükrözi a különböző kommunikációs szintek közti átjárásokat, illetve azt, hogy miképpen működik a szituációkhoz kötött, szociolingvisztikailag megragadható nyelvvalasztás folyamata. Persze számon kell tartanunk: itt egy utólagosan létrehozott szövegről van szó, egy naplóformát imitáló emlékiratról, amely a leírt események után évtizedekkel nyerte el a formáját – igaz, úgy, hogy Kazinczy saját egykorú feljegyzéseit felhasználva, s számos egyéb tanú emlékeire is támaszkodva igyekezett megfelelni saját hitelesség-igényének.

Kazinczy művének egyik, első pillantásra is feltűnő jellegzetesége az, hogy tükrözni akarja a többnyelvű kommunikációt. Persze éppen az események megtörténtének és a szöveg létrehozásának igen nagy időbeli távolsága miatt a dialógusok dokumentatív pontosságát aligha lehet feltételezni. Némely esetben ezért Kazinczy sajátos módját is választja annak, hogy érzékeltesse: egy beszélgetés milyen nyelven zajlott le. Például a közvetlenül szabadulása utáni események rögzítésekor az őt és két testvérét meghívó commendánsnál¹ folytatott eszmecsereát alapvetően németül adja vissza, az ebbe beékelte magyar nyelvű mondatok ilyenformán inkább tartalmi idézetnek tekinthetők, s nem annak jeleként, hogy több nyelven zajlott volna a társalgás. A jelenetben az ott jelen lévő „hatvan esztendőös félszemű Kisasszony”, Fanny a narrátort a műben így szólítja meg: „Mondja meg nekem az Úr, ha megszalasztanák, le merne e

¹ Joseph Fritschner életrajzát lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 429. Kazinczy munkácsi raboskodása idején Fritschner volt a börtönparancsnok.

itt ugrani?” Erre azonban a narrátor németül reagál, majd Fanny kisasszony második megszólalása már németül végződik: „Nem, Uram – mondá Fanny Kisasszony; ich habe Sie selber gesehn.”² Tanulságos, ha ehhez a részlethez ugyanennek az esetnek a Kazinczy naplójában 1812-ben feljegyzett változatát is hozzászámítjuk, ahol is a beszélgetés egésze németül van rögzítve:

A' Commend[áns] nőtelen, öreg ember volt. Gazdasszonya képében vele lakott egy öreg Tisztne, kinek lyánya is öreg vala és félszemű. Felkelvén az asztaltól, a' Kisassz[ony] az ablakhoz vitt, melly alatt 2 ölnyire egy kertecske volt. H[er]r v[on] K[azinczy] monda; wären Sie im Stande hier hinauszuspringen, aber so, daß wenn man sie schreckte, Sie in einem tempo wieder im Zimmer wären? A' Com-mandantra pillantottam. Az nevetett teljes lélekből. Én is tehát. A' Kisassz[ony] megvallotta, hogy közel 4 holnap olta nézte minden nap a' deszkából öszve rakott tyúkol' repedései között mint táplálom társaimat. O wie oft habe ich Sie wegen der edlen That gesehnet.³

A változtatás okát aligha lehet egyértelműen megmagyarázni, hiszen a *Fogságom naplója* egészében az a ritkább eset, ha egy egy-nyelvű kommunikációs helyzet többnyelvűvé stilizálva jelenik meg. Ekkor a keveredés éppen azt akarja kifejezni, hogy a társalgás nem magyarul zajlott, annak ellenére, hogy a dialógus többségében még-iscsak magyarul van megfogalmazva. A fentebbi példa éppen ezt mutatja.

Ennek az eljárásnak egy sajátos, másik funkciója akkor ragadható meg, amikor Kazinczy így érzékelteti egy tőle megértett és beszélt nyelv státuszának alacsony mivoltát. A *Fogságom naplója* egyik rövidke szlovák (pontosabban: „tót”) szövegrészét ugyanis Kazinczy lefordítja, azaz nem várja el az olvasótól, hogy ezt is magától értetődően megértse (míg a latin, német és francia szövegrészek

² KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 137. A német részlet fordítása: én magam láttam.

³ Az 1801. június 28-i bejegyzés: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 39. A német részletek fordítása: Kazinczy úr... nem találna Ön itt módot arra, hogy kiugorjon, de úgy, hogyha megijesztek, hirtelen ismét a szobában legyen? ; Ó, milyen gyakran áldottam Önt ezért a nemes tettéért.

esetében nyoma nincs annak, hogy ezt a szerző fordítás útján értelmezni kívánná). A szituáció ebben az esetben azt is magába foglalja, hogy a narrátor képes kommunikálni ezen a nyelven (hiszen valamivel később a narrátor az őrzésére berendelt, ismeretlen nemzetiségű katonát egymás után három nyelven, magyarul, németül és szlovákul is megszólítja, fölkinálván neki mindhárom nyelvet mint kommunikációs eszközt)⁴ – miközben azonban az egész rögzített dialógust, amely logikailag nem képzelhető el másként, mint tótul elhangzónak, magyarul adja vissza.⁵ Az itt rögzített, rövid szlovák nyelvű szöveg egyébként azért is tanulságos, mert azt bizonyítja: Kazinczy a beszélt nyelv alapján rögzítette, s nem az ekkortájt formálódó szlovák irodalmi nyelv normái vagy az egyházi szláv írásbeliség szabályai alapján – ugyanakkor viszont az is kétségtelen, hogy nagyon pontosan értette és fordította a szlovákat.⁶

Ez azonban éppen kivételessége miatt beszédes példa. Kazinczy többnyire nem is ezt a megoldást választja, s ilyenformán a feltáruló kommunikációs szituációk rendre társadalmi csoportok közötti érintkezési lehetőségeket tesznek láthatóvá. Ezt példázza a Martinovicsék kivégzéséről szóló passzus, amely a mű bizonyosan legismertebb, s legtöbbit idézett része. Kazinczy – aki természetesen nem személyes benyomásait rögzítette a kivégzés leírásakor, hiszen az ott elmondottak többségének nem lehetett tanúja, ahogyan erről már a korábbi fejezetben volt szó – nem a kopár leírást választja,⁷ hanem jelenetезve ábrázolja az eseménysort, dialógusokat is alkotva.⁸ Ezekből igen sokrétű kommunikációs szituáció

⁴ „Magyar Ked? Nem, felele. Ist er ein deutscher? Nem felelt. Slowak szce? Nem felelt.” KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 82.

⁵ A „tót katona” szavait a narrátor így idézi: „Us su precs, mondá a’ katona. (Már oda vannak.)” KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 79.

⁶ Ezeket a megállapításokat a Demmel Józseffel folytatott konzultációnak köszönhetem.

⁷ Az egykorú, leíró jellegű tudósításra példa a *Hazai és úti új és ó kalendárium Krisztus urunk születése után 1796-ik esztendőre* (Győr) című kiadvány szövege; újraközölve lásd VÁLI 1885.

⁸ Erről a problémáról, illetve a *Fogságom naplója* ezen jelenetének forrásértékéről lásd SZILÁGYI 2008, 99–100.

bontakozik ki. Ebből most csak néhány jellegzetes elemet emelnék ki. Szentmarjay – Kazinczy beszámolója szerint – úgy igazodik a kivégzés nézőközönségének nyelvi-etnikai sokszínűségéhez, hogy egyértelmű, de nem nyelvhez kötött közlésformát választ: „hangosan füttyölé el a’ Marseilli Marsot, ’s annyiszor, a’ mennyi strófája az éneknek volt”.⁹ Laczkovics másként tesz: Kazinczy szerint legalábbis ő eleve több nyelven kommunikál a kivégzésre összegyűlt tömeggel. Kazinczy magyar, német és francia megszólalását rögzíti.¹⁰ Hajnóczy József németül beszél az őrzésére rendelt Novák kapitánnyal s az őt kivégzése előtt felkereső lutheránus pappal, Molnár Jánossal, de amikor visszatér az ítélethirdetésből, a levetett láncot megcsörgetvén, latinul kiált fel.¹¹ Mint ahogy kivégzése előtt nyilvánosan latinul fordul Nyéki Németh János királyi jogügyi igazgatóhoz is – miközben az őt kísérő katonának magyarul szól oda.¹²

A latinitásnak ebben a helyzetben láthatólag sajátos kettős jelentése van.¹³ Egyfelől a per folytatásának, a kihallgatásoknak a nyelve (ezért szólítja meg Hajnóczy latinul utolsó, hivatalosnak szánt kérése alkalmával a magyarul és németül is tudó Nyéki Némethet), másfelől pedig a fogolytársakhoz, a humanista iskolázottságú, művelt emberekhez való szólás lehetőségét hordozza, s ezzel az elkülönülés lehetőségét teremti meg. Hajnóczy szavai – Kazinczy beállítása szerint – a méltatlan rabságból megszabadító halál elfogadásáról („Amici, malo mori quam hoc vel tribus annis gestare.”)¹⁴ éppen ennek a csoportnak szóltak. Annak előzetes, hallgatólagos feltételezésével egyébként, hogy az örök ebből a latin nyelvű kommunikációból eleve ki vannak rekesztve, ha hallják is, úgysem értik

⁹ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 80.

¹⁰ *Uo.*

¹¹ Az itt Hajnóczy szájába adott szavakat Sághy Ferenc levélbéli beszámolója Martynovics Ignácnak és Hajnóczynak együtt tulajdonítja; az eltérés értelmezésére lásd SZILÁGYI 2008, 100.

¹² KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 80.

¹³ A latinitás funkcióiról a 18. századi Magyarországon lásd a következő tanulmánykötetet: BÍRÓ 2005.

¹⁴ A latin mondat fordítása: Barátaim, inkább meghalok, mint hogy ezt három évig hordozzam. KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 79.

– aki pedig érti, az érzelmileg úgyis a beszélő oldalán áll. Ennek korábbi példája az, amikor a narrátor egyik fogolytársát, Verseghyt akarja megnyugtatni: „Éjjel az ajtó zárához tartám számat, ’s ezt sugám neki bátorítására: Pejusque leto flagitium timet,¹⁵ ’s ezt hangoosan énekelve, hogy ha megszólítanak is, azt hazudhassam, hogy én Horátról énekelgeték, ’s csak unalmam’ elverésére.”¹⁶ Ez utóbbi esetben a latin használatának újabb, exkluzív rétege is láthatóvá válik: annak, akinek az üzenet szól, nemcsak nyelvi kompetenciával kell rendelkeznie, hanem képesnek kell lennie azonosítani a horatiusi szöveghelyet is.

Ennek az azonosításnak a legszebb a példája az a történet, amelyben a Kufsteinből Munkácsra szállított Kazinczy 1800. július 6-án Linzben egy fogadóban találkozik a számára korábban személyesen ismeretlen Marcus Anton Gotschcsal.¹⁷ Megismerkedésüket a *Fogságom naplója* így adja vissza:

Marcus Antonius Gotsch azon fogadóban tarta szállást. Jött, ’s engem kihivata fogolytársaim közül, ’s ajánlotta szolgálatját mindenre a’ mit kívánhatok. A’ gonosz idő a’ jó embereket is gyanússá teszi, ’s nekünk magunkra kelle vigyáznunk; soha sem tudtam, barátom e az ember vagy geheime Polizey’ embere. – Professor Úr, mondtam, nekem könyvek kellenének: a’ Cicero’ Leveli, és más Classicusok, de kivált egy jó görög Lexicon. Ment, ’s hozta a’ Schneider’ nagy Lexiconát,¹⁸ ’s azt meg is vettem; de nem Cicerót; az nem vala meg. Nekem adá a’ magáét, de annak címlapja sem volt. Gotsch jó ember lehet. Bele írta nevét, ’s ezt veté alá: *Magnis tamen excidit ausis*. – Hic situs est Phaëton, currus auriga paterni, quem si non tenuit, magnis

¹⁵ „a bűn ijesztvén csak s nem a földi vég” Az idézet helye: Horatius, *Ódák*, 4. könyv, 9, 50 (Horváth István Károly fordítása).

¹⁶ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 75.

¹⁷ Marcus Anton Gotsch életrajzát lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 429.

¹⁸ Valószínűleg a következő szótárról van szó: Johann Gottlob SCHNEIDER, *Kritisches Griechisch-Teutsches Handwörterbuch, bey dem Lesen der Griechischen profanen Scribenten zu gebrauchen*, I–II, Züllichau, 1797–98.

tamen excidit ausis,¹⁹ mondám neki az ő négy szavaira. – Gotsch indúlatosan csókola meg erre.²⁰

Ez esetben – az egyébként nyilván németül folytatott beszélgetésben – a latin idézet azonosítása a lelki rokonság és az azonos műveltségszerkezet feltárulásával lesz azonos, hiszen itt már nem egyszerűen az a kérdés, hogy a beszélgetőtárs tud-e latinul (a Kazinczytól kért könyvek ezt egyébként is egyértelművé tették), hanem a megismerkedés központi mozzanatává a négy szóból álló idézet fejből történő folytatása lép elő. Gotsch ugyanis nem véletlenül választotta ki ezt a kis Ovidius-idézetet: ezen keresztül, pontosabban ennek applikálásával Kazinczy helyzetére kívánt reflektálni. Azzal, hogy Kazinczy azonnal fel tudta idézni ezeknek a szavaknak a pontos szöveggörnyezetét, világossá vált: Kazinczy értette ezt a szándékot és nyugtázta is. Gotsch reakcióját, a csókot (amely persze lehetett a szabadkőműves összetartozás jele is, bár Gotsch szabadkőművességéről nincs adat), maga a szöveg is tartalmazza – Kazinczy pedig a történet felidézéséhez kapcsolt kommentárjában vallja meg, hogy a linzi professzort „most gondolkozásaim társának tekintem”.²¹ A latinitás korabeli használatának szociolingvisztikai státusza azzal a sajátos szereppel is összefüggött, amelyet éppen ez a történet szemléltet igen látványosan.²²

A nyelvhasználat vizsgálata pedig ezen a ponton már át is vezet a társadalom rendi tagoltságának érzékeltetéséhez. Nyelvhasználat és társadalmi érintkezés összefüggéséhez tartozik ugyanis az, hogy a mű igen látványosan bizonyítja: a rendi társadalom szerkezetével összefüggő hierarchikusság nem került alárendelt szerepbe a fogság és a per extrém szituációjában sem. A rendi státuszt a per során is tiszteletben tartották. Erre szolgáltató látványos példát az a jelenet, amikor a budai fogságban lévő, a kihallgatásokra postavasban kísért

¹⁹ „Itt nyugszik Phaethon, kocsis apjának szekerében, nem lehetett ura bár, de merész volt hősi bukása.” Az idézet helye: Ovidius, *Metamorphoses*, II, 328–329. (Devecseri Gábor fordítása)

²⁰ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 120.

²¹ *Uo.*

²² A problémáról lásd még BALOGH 2015, 204–230.

Kazinczy Ferencet cellájában felkeresi Aradi István jurátus, s hivatalosan átadja neki a „certificatoriáját”, azaz az idézést,²³ majd latinul, Kazinczyt „tekintetes úrnak” szólítva elnézést kér azért, mert az irat címezésében rosszul adták meg Kazinczy titulusát.²⁴ A szituáció persze nemcsak a rendi státusz nyelvi vetületei miatt sokatmondó, hanem általánosabb tendenciái miatt is: a de facto tagadhatatlan kiszolgáltatottságot – hiszen Kazinczy már vasban van és fogságban – de jure még mindig átértelmezi a rendiség logikája, amely alapján tisztességesen és a formák kötelező betartásával kell megidézni a nemesembert. S mivel ez mégsem sikerül, meg kell szervezni a bocsánatkérést, amely nyelvi értelemben mintha nem is a jelen szituációhoz lenne szabva. A helyzet iróniáját itt Kazinczy nem kívánja érzékeltetni, noha alighanem tisztában volt vele. Legalábbis erre utal a *Fogságom naplója* egy másik szöveghelye, ahol viszont már a szerző egyértelműen önmagán ironizál. A Brünnebe (Spielbergbe) érkező Kazinczy úgy írja le első börtöncellájának elfoglalását, hogy éppen a sértetlenül megőrzött nyelvi formulák rendies udvariasságát szembesíti a szituáció borzalmas valóságával.

Fél óra múlva azután jó a' kancsal Profósz, 's ismét két gyertyával.
E[ue]r Gnaden, folgen Sie mir.

Soha nekem az E[ue]r Gnaden titulus kedvesebben nem hangzott.
Jól megyen a' fogoly dolga, a' ki E[ue]r Gnadennek tituláztatik,
mondám.

S amikor Kazinczy szembesül a neki szánt föld alatti cella borzalmas körülményeivel, azzal kommentálja korábbi várakozásának megghiúsulását: „Ekkor látám én mit ér az E[ue]r Gnaden titulus.”²⁵

²³ A peres eljárás során ugyanis a vádlottat a bíróság perbehívó levéllel idézte meg, s ez nemes embernek akkor is járt, ha – amint ez felségésértési perekben történt – már előzetesen letartóztatták, s a perbehívás bilincsen érte. A per során követett eljárási szabályokról bővebben lásd BENDA II, 9–11. Arady István tanúsítványát Kazinczy február 23-ra szóló, törvényes megidézéséről lásd MOL NL Vert. A. 44. Fasc. Kazinczy periratai. 2. szám. Lásd még KazLev XXIV, 38–40.

²⁴ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 72.

²⁵ *Uo.*, 93–94. Érdekes, hogy Kazinczynak, ahogyan ez az egyik 1808-as leveléből kiderül (Kazinczy Cserey Farkasnak, Széphalom, 1808. április 9. = KazLev V, 386–

Kazinczy fogságának változatos helyszíneit, illetve saját, némileg eszményre emelt magatartását úgy mutatja be, hogy ő éppen nem törődött a rendi normák rá vonatkozó szabályaival. Ez a magatartás, amely eltekintett a státusszal összefüggő viselkedés íratlan szabályaitól, a *Fogságom naplója* belső összefüggései szerint a túlélés egyik lehetőségének minősült. Árulkodó jelét ennek a Brünn melletti Obrovicz kapcsán írja le Kazinczy, jelezvén azt, hogy a magánzárka megroppantó egyedüllétét éppen azzal lehet ellensúlyozni, ha a fogoly a börtönszemélyzet minden tagjával kommunikációra készen érintkezik, s nem zárkózik be saját rendi státuszának sáncai mögé:

Director és Controlór nem szenvedheték egymást; az egy kövér, ripacsos, pisze orrú német, ez egy kis németecske, érezvén, hogy nemes-ember, a' mi amaz nem volt; de azt is érezvén, hogy amaz gazdagabb mint ő, 's feleségében, ki a' Gouvernőrnél szobaleány vala, amannak patrociniuma van, a' mi neki nincs. Irigykedének egymással, mellyikét fogjuk inkább szeretni. Mind ketteje eljárt hozzánk, 's minthogy én szerencsének tartottam, ha szólhaték valakivel, én mindkettőjüket örömmel fogadtam, míg a' két Szlávy érezteté velek, hogy ő Mihályfalván (Várad mellett) Úr volt, 's ezeknek nincs Mihályfalvájok. Így mindketteje engem szerete leginkább és Pater Makkot, a' többi eránt alkalmasan elhidegedett.²⁶

A viselkedéssel kapcsolatos különbség itt már személyekre lebontva is megmutatkozik: a két Szlávy folyamatosan és többször is példája lesz a fogságban a szolidaritást nélkülöző magatartásnak, szembeállítva Kazinczy saját viselkedésével.

A rendi logika mutatkozik meg abban is, hogy a per során Madách Sándor ügyvéd Batsányi Jánost a vádlottakról készített feljegyzésében „auctor et poeta”-ként határozta meg, míg Kazinczyt „plurimum comitatum tabulae assessor”-ként (több megye táb-

388.) a prófós nevééről (Sturm) és pályafutásáról is elég részletes információk voltak, ezeket mégsem akarta beilleszteni a *Fogságom naplója*ba.

²⁶ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 97.

labírájaként), Verseglyt pedig „ex-Paulinus”-ként.²⁷ Madách Sándor listája egy általánosabb felfogást tükröz. Azt mutatja, hogy a társadalmi státusz szempontjából Kazinczy és Versegly ilyen módon volt leírható, míg a rendi kategóriákon kívülnek minősülő Batsányit csak egy – ha szabad ilyen szójátékkal élnem – „rendkívüli” minősítés keretébe lehetett beilleszteni. A nyelvválasztásban és a különböző megszólító formulák használatában ennek a rendi kategóriarendszernek a nyelvi vetületei mutatkoznak meg. S ezzel részben összefügg a kérdésnek egy másik oldala is, nevezetesen a társadalmi érintkezés normáinak a fönntartása a felségsértési perben elítélt Kazinczy Ferencsel – immár nem a *Fogságom naplójából*, hanem Kazinczy egyéb feljegyzéseiből tudjuk, hogy nem sokkal szabadulása után, 1803-ban több egykori bírójánál is tisztelgő látogatást tett. Ezek a találkozások pedig a feljegyzések retorikájának tanúsága szerint sem neki, sem vendéglátóinak nem voltak mások, mint társadalmilag normálisnak tekintett érintkezési formák, amelyekért sem Kazinczy nem kíván magyarázkodni, sem arról nem számol be, hogy ezeknek a viziteknek az ötletét a felkeresni kívánt személyek elhárították volna. Ez esetben Kazinczy feljegyzéseinek magától értetődő, kurta és rövid dokumentatív jellege a legfontosabb információ: az író természetesnek veszi a látogatások létrejövetelét, semmi magyaráznivalót nem érzékel ezzel kapcsolatban – noha naplójának megfogalmazásai számos ponton megengedik azt a feltételezést, hogy számított majdani olvasókra, amikor ezeket a szövegeket megírta.

Az még talán önmagában nem meglepő, hogy Kazinczy 1803-ban fölkereste a bírái közé tartozó Bay Ferencet („Ez a’ nagylelkű és jólelkű ember igen szívesen fogad. [...] Bayval sokat beszélgeték fogságom felől...”),²⁸ hiszen Bay a per során sem viselkedett vele ellenségesen.²⁹ A perben bíróként részt vevő Mailáth György³⁰

²⁷ Erre a jelenségre felhívta a figyelmet: LABÁDI 2003, 271. A tőle hivatkozott lista: BENDA II, 814–818.

²⁸ Az 1803. május 10-i bejegyzés: KAZINCZY: *Pályám emlékezete* 2009, 284.

²⁹ Ludányi Bay Ferenc életrajzát lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 422.

³⁰ Székhelyi Mailáth György életrajzát lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 441.

meglátogatása is érthető néhány nap múlva, különösen ha Mailáth feleségének a Kazinczytól számon is tartott rokonai kapcsolatairól sem felejtkezünk el: Kazinczy őket 1803. május 13-án, pesti útja alkalmával kereste fel személyesen: „Visittek Generalis Beleznayné-nál, Personális Semseynél ’s Causar. Regg. Director Majláth György Úrnál, kinek fogságom’ ideje alatt Szlávy György és János rabtársaimnak testvérek, Özvegy Baranyi Péterné, hitvese leve. Az Asszony régi ismeretségünk szerént igen kegyesen fogad, a’ Causar. Regg. Director maga is úgy.”³¹

Jóval tanulságosabb a per során a vádat képviselő Nyéki Németh János felkeresése.³² Némethről ugyanis Kazinczy semmi jót nem mond a *Fogságom naplójában*.³³ Kazinczy 1803. október 4-én Nagykállóban mégis találkozott vele, amikor Németh királyi komisszáriusként, a vármegyei tisztújítással kapcsolatos panaszok kivizsgálására odaérkezett. Kazinczy naplójában a találkozásról a következőképpen emlékezett meg:

Kilenczkor mentem Referend. Némethhez. Béjelentő cselédje nyitva hagyá maga után az ajtót. Még nem volt magánál, midőn beléptem. Szörnyű monosyllabú vala. »Meg nem ismertem az Urat.« Nem csuda; olly sok esztendők és olly irtóztató szenvedések megváltoztathattak, mondám. Hallgatott. Ő is megváltozott; elhízott a’ mi

³¹ Az 1803. május 13-i bejegyzés: KAZINCZY: *Pályám emlékezete* 2009, 284–285.

³² Nyéki Németh János életrajzát lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 444.

³³ Kazinczy egy korábbi, alkalmi feljegyzésében ezt rögzítette Németh halálakor („Széphalom, ipsis idibus Martii, 1807.”): „Nyéki Német János, 1794ben Királyi Ügyek’ Directora, azután a’ Bécsi Finanz Directoriumnál, majd a’ Magyar Cancellariánál Consiliárius, 1803ban Szabolcs V[árme]gyébe küldött Királyi Com[m]issárius, végre Septemvir, megholt Pesten Januar. 24dikén, 1807. – Mirabok Budán 1794nek Decembere oltá 1795nek Júliusáig tőle függöttünk, ’s ő volt Processusunkban az ellenünk dolgozó Prókátor. Gyűlöltetett általunk ’s neve örök átokban van azoknak emlékezetekben, a’ kik szenvedtek. Velem, meg nem tudnám mondani miért, sokszor igen szépen bánt mind Budán még, mind azolta. – 26d. Januáriusban temettetvén el, (Lássd a’ Kultsár István hazai Tudósításainak IX. számát) Rosti az ifjú Sárközi levele szerint 25dben temettetett el a’ Pesti Ispotály temetőjében.” Kazinczy saját kezű feljegyzése a következő levél után: Sárközi István – Kazinczynak, [Nagybajom], [1807. febr.] – MTA KIK Kt M. Ir. Lev. 4-r. 30. sz. Kiadva: KazLev IV, 490. A feljegyzésre Czifra Mariann hívta fel a figyelmemet.

vérünkön, 's képét a' bor-ital a' Hajnóczy, Szentmarjay és Őz vére-
nek színére festette. Kiki kiismerheté rajta a' vért és bort 's pénzt
szomjúzót. Dienes felől tudakozódott, ha testvérem e? az aratás
felől? Kért hogy ebédeljek ott. Nagy contestatiókkal [kérlelésekkel
– Sz. M.] eresztett-el.³⁴

Ezekből a sorokból egyrészt az látszik, hogy Kazinczy – saját sza-
vainak tanúsága szerint – önként kereste fel Némethet, másrészt
a találkozás a nemesemberek közötti tisztelgő látogatások koreog-
ráfiáját követte, s noha mindketten számontartották, hol és milyen
körülmények között találkoztak korábban, a bejegyzés nem ügyész
és egykori halálraítelt találkozásaként rögzíti az eseményt, noha a
formák mögött megbúvó feszültségek azért a leírásból is jól kitűn-
nek. S ez még akkor is igen figyelemre méltó, ha nyilván több mint
véletlen, hogy Kazinczy 1803-ban dokumentálható módon egymás
után három olyan embert is fölkeres, akik részesei voltak az el-
lene indított vizsgálatnak és az ítéletnek – mindez összefügghet
a fogság időszakát dokumentálni kívánó szándékkal is, amelynek
végső eredménye az 1828-ban lezárt *Fogságom naplója*. Még ha
Kazinczy feljegyzéseiből nem tudjuk is megítélni, hogy ezeket a
találkozásokat az író fölhasználta-e a fogság időszakára vonatkozó
információszerzésre.

Kazinczynek a per és a fogság időszakát megörökítő szövegei
(a *Fogságom naplója* mellett még meglehetősen sok, különmemű és
szétszórt feljegyzés naplóban, levélben) azért érdemelnek különle-
ges figyelmet, mert jóval többről informálnak, mint egy politikai per
szubjektív vetülete. Ez a hallatlanul izgalmas és sokrétű elemzést
lehetővé tevő forrásanyag a rendi társadalom működésébe és az
ebben a keretben természetesnek ható köznemesi mentalitásnak a
ritkán feltáruló mélységeibe enged bepillantást.

³⁴ Az 1803. október 4-i bejegyzés: KAZINCZY: *Pályám emlékezete* 2009, 310.

KAZINCZY FERENC ÉS ANDREAS RIEDEL

Kazinczy fogságának utolsó stációja, a munkácsi várbörtön kapcsán létezik olyan, a foglyokat felügyelő Udvari Haditanácstól (Hofkriegsrat) származó iratanyag, amely szerencsés módon lehetővé teszi a szembesítést a *Fogságom naplójával*.¹ Ez ugyan nem Kazinczy miatt keletkezett, hanem munkácsi fogolytársára, Andreas Riedelre irányult a vizsgálat – ez a tény is arra figyelmeztet egyébként, hogy a csak a Magyar Királyság kontextusában vizsgálódó kutatás csonka képhez juthat el, mivel a felségsértéssel vádolt államfoglyok nem a magyar hatóságok alá voltak beosztva, ügyük birodalmi ügy volt, s ilyenformán jó darabig együtt kezelték őket a más okokból a Monarchia börtöneiben őrzött elítéltekével. Kazinczy sorsát és a *Fogságom naplója* szövegét sem értjük meg, ha elvonatkoztatunk azoktól a társaitól, akik nem a Martinovics-összeesküvésben való részvételeért kerültek fogságba. Ezért is fontos a Kazinczy-szakirodalomban ritkán emlegetett Riedellel való számvetés.²

¹ Egy másik lehetséges kontrollforrásra Orbán László hívta fel a figyelmemet. Vay Miklósné Adelsheim Johanna bárónő (akkor még Puky István felesége) emlékezőseiben felidézi, hogy 1797-ben Langenlois-ban találkozik egy Cservenka nevű emberséges kapitánnyal (Hauptmann), aki segíteni akar neki és akkor már nagybeteg férjének. (VAYNÉ 1864, 42–43; magyar fordításban: VAYNÉ 1888, 37–39.) Nem zárható ki, hogy ez a Cservenka azonos azzal a várkapitánnyal, akivel Kazinczy 1799-ben Kufsteinban találkozott, s akiről többször is rövid leírást adott. Cservenka eddig ismeretes életrajzi adataival (vö. KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 425.) összehangolható Vayné története, a rendfokozat is egyezik – bár természetesen a végső bizonyossághoz szükséges részleteket nem ismerjük.

² Riedel rövid életrajzát Kazinczy külön is összefoglalta a *Fogságom naplója* után található, *Töredék toldalékok a' mondottakhoz* című szövegrészben, amelyet a Bártfay készítette másolatból ismerünk; lelőhelye: MTA KIK Kt K 614. Ennek

Riedel életrajzának legfontosabb eseményeit érdemes felidézni, hiszen személye aligha tekinthető közismertnek.³ Az 1748-ban született Riedel 1764 és 1770 között a bécsújhelyi katonai akadémián tanult, majd ugyanitt tanár lett. 1778-ban kapta meg a nemességet. 1779 és 1790 között Toscanában a későbbi II. Lipót gyermekeinek, a későbbi I. Ferencnek és testvérének, Ferdinándnak volt a matematikatanára. Ferenc komoly ellenszenvvel viseltetett tanára személyisége és pedagógiai módszerei iránt, az oktatást egyszer megtekintő nagybácsi, II. József azonban meg volt elégedve Riedellel.⁴ Riedel 1790-től Bécsben élt, megőrizvén jó kapcsolatát korábbi munkaadójával, Lipóttal. 1792-ben bárói címet kapott. Lipót halála után Riedel egykori tanítványa, Ferenc lett az új uralkodó, aki azonban nem tartott igényt volt tanára szolgálataira. Riedel ekkor titkos politikai szervezkedésbe kezdett. Kazinczy azt jegyezte fel róla ennek kapcsán a *Fogságom naplójában*: „Miért szenved itt Riedele, soha nem tudakozám, sem ő nem mondotta; annyit azonban ki lehetne vennem szavaiból, hogy republicanusi gondolkozásáért ’s talán készüléteiért. – Feleségem még a’ Bécsi Klastromból hozá a’ hírt, hogy a’ Catechismust az ifjú Gróf Hohenwarthnak ez a’ Riedele adta.”⁵ Sigismund Anton Hohenwartnak, aki 1803. április 29-én Bécs érseke lett, az unokaöccsét, a Kazinczytól emlegetett Stanislaus Leopold Hohenwartot (1775–1810) Riedel még Firenzében ismerte meg; az idősebb Hohenwart 1780-ban szakította meg először és utoljára szabadsággal nevelői ténykedését, s ekkor utazott haza Laibachba az édesanyjához, hogy magával hozza az ifjú Hohenwartot, akinek neveléséről maga akart gondoskodni Firenzében.⁶ Amikor Hohenwart 1790-ben visszatért Bécsbe, a fiatalember – nagybátyja

szövegét Váczy János közzétette a következő levélhez tartozó jegyzeteiben: Báró Riedele András [sic! pontosabban: Andreas Riedel] – Kazinczynak, 1807. február 25. = KazLev XXII, 149–161. A levélhez fűzött jegyzet: uo. 482. A szöveg újabb kiadása: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 138.

³ Életrajzára alapvetően lásd KÖRNER 1969. Rövidebb változata: KÖRNER 1977; illetve lásd még a Körner adatait fölhasználó összefoglalást: REINALTER 1976.

⁴ Bővebben lásd KÖRNER 1969, 23–38. Vö. még WANDRUSZKA 1965, 74–75, 83, 374.

⁵ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 132.

⁶ Vö. WOLFSGRUBER 1912, 14.

kívánságára – Riedelnél szállt meg. Az ekkor egyetemi hallgató Hohenwart szerelmes volt Riedel nevelt lányába, Louisába, s Riedel személyisége is nagy hatással volt rá. Hohenwartot aztán Riedellel együtt 1794-ben tartóztatták le. Hohenwart a kihallgatások alkalmával részletesen jellemezte Riedelt és hozzá fűződő kapcsolatát.⁷ A bécsi szervezkedésre – ellentétben a magyarországgal – nem volt ugyan jellemző a kátéknak a készítése és terjesztése,⁸ Hohenwart vallomásából azonban kiderül, hogy a per során súlyosbító körülményként értékelt iratokat (verseket, kiáltványokat stb.) valóban Riedel adta át vagy olvasta fel a fiatalembernek. Hohenwartot – figyelembe véve fiatal korát és befolyásolhatóságát – enyhítésül bizonytalan idejű fogságra ítélték:⁹ Riedel azonban a bécsi jakobinus per fővádlottja lett – 60 évi börtönt kapott. Riedel fogságának stációi a következők voltak: 1795 augusztusában Kufsteinbe vitték, majd innen 1796 augusztusában Grazba szállították. 1797. április 21-én vitték tovább Munkácsra.¹⁰ Riedelt Munkácson 1797 novemberében helyezték át megromlott egészsége miatt a nedves

⁷ Vallomásának részletes közlése: KÖRNER 1972, 77–108.

⁸ Bár kivételképpen előfordultak ilyen szövegek is, vö. HADERER 1968, 99–102.

⁹ „Stanislaus Leopold Graf von Hohenwart. Dieser wurde in einem Alter, welches noch jedem Eindruck offenzustehen pflaget, der Obsorge des bereits abgeurteilten Staatsverbrechers Riedel anvertraut. Dieser mit allen Verführungskünsten ausgerüstete Bösewicht benutzte die Anhänglichkeit des Jünglings und leitete ihn auf eine listige Art dahin, wo er es seinem ruchlosen Plane angemessen fand. An der Hand seines Führers glaubte der Jüngling sicher zu gehen und ginge leider dem Verbrechen zu. In mildester Rücksicht auf diese Umstände, dass eben der ihn verführte, dessen Obsorge er anvertrauet war, wird Graf von Hohenwart auf unbestimmte Zeit im Gefängnisse angehalten.” Az ítéletet lásd KÖRNER 1972, 189–190. Az idézet fordítása: Stanislaus Leopold von Hohenwart gróf. Ő abban a korban, amelyik minden benyomás számára nyitva áll, az imént elítélt államellenes bűnöző, Riedel gondoskodására bízott. Ez a minden csábító erővel felruházott gonosztevő kihasználta az ifjú ragaszkodását és őt alattomos módon vezette el elvetemült terveire: az ifjú, vezetőjének kezét fogván, biztonságban vélt haladni, ám sajnos a bűnhöz jutott el. Annak a körülménynek a legméltányosabb figyelembevételével, hogy éppen az csalta meg, akinek a gondjaira volt bízva, von Hohenwart gróf meghatározatlan idejű fogságra ítéltetik.

¹⁰ Riedel fogságának helyszíneiről és szállításáról bővebben lásd KÖRNER 1969, 299, 302.

pincebörtönből az egészségesebb körülményeket nyújtó harmadik emeleti cellába;¹¹ s mellé aztán Kazinczy került fogolyként. Riedel és Kazinczy közös börtönideje ilyenformán valamivel kevesebb mint egy évet ölelt föl (1800. augusztus 25-től 1801. június 28-ig, Kazinczy szabadulásáig). Riedel tehát ekkor Munkácson Kazinczyval szomszédos cellában raboskodott. Riedel aztán 1806. június 6-án egyre romló egészségi állapota miatt Brünnebe került fogolyként, ahol egy minorita kolostorban helyezték el. Itt továbbra is államfogolyként, de az eddigieknél kedvezőbb körülmények között élt (pl. látogatókat fogadhatott, levelezhetett, így többek között Kazinczyhoz szóló levelei is innen íródtak, stb.). A Polizeihofstelle több lehetőséget is mérlegelt a hely kiválasztásában, így felmerült két grazi kolostor is; a választás többek között azért esett mégis erre a kolostorra, mert egyrészt itt nem voltak novíciusok, akikre Riedel esetleg rossz hatással lehetett volna, másrészt pedig a helyi Polizeidirektion itt jobban szemmel tarthatta Riedelt, mint más helyütt.¹² Riedel itteni látogatói közül a legfontosabb Heister tábornok volt. Philipp Heister gróf (1745–1826), aki részt vett Mantua 1796-os bevételében, 1797-től nyugállományban élt Brünneben. Szabadkőműves volt.¹³ Annak idején a bécsi Pflanzschule-ban (hadapródiskolában) és később a neustadti katonai akadémián volt Riedel iskolatársa. Kettejük korábbi, s most felújított barátsága sokat segített Riedelnek abban, hogy a brünne tartózkodás alatt szellemileg és fizikailag is magára találjon; Riedel komoly hálát érzett Heister iránt. Az sem zárható ki azonban, hogy Heister azért tartott szoros kapcsolatot Riedellel, mert a kormányzat megbízásából ő felügyelt rá.¹⁴ Ez a gondolat egyébként Riedel előtt sem volt ismeretlen, ő azonban ezt Kazinczyhoz írott levelében tagadta: „Ich bin nicht unter der Aufsicht des Dicitur [Heister Riedeltől származó álnéve, amelyet Riedel leveleiben használt; voltaképpen Heister nevének tréfás latin tükrörfordításáról van szó: »dicitur« (mondatik, nevezik), illetve

¹¹ KÖRNER 1969, 304–305.

¹² Bővebben lásd KÖRNER 1969, 347–352.

¹³ Erről lásd IRMEN 1994, 355.

¹⁴ Bővebben lásd KÖRNER 1969, 361–363.

»heisst er« (nevezik) – Sz. M.] ; denn er ist ganz ohne Anstellung in Ruhe, in goldener Ruhe.”¹⁵ Riedelt Brünnben gyakran felkereste egy másik, hajdani tanuló társa, Forgács Péter báró is.¹⁶ Brünnt 1806 októberében foglalták el a francia csapatok Davoust marsall vezetésével, s ekkor a minorita kolostorba is francia tisztet szállításoltak be. Az ő segítségükkel tudott Riedel kapcsolatba lépni Davousttal, s ennek köszönhető, hogy a tábornok őt saját személyes védelme alá helyezte.¹⁷ Riedel kiszabadulásában szerepet játszott azonban a morvaországi tartományfőnök, Prokop Lazansky gróf elnéző magatartása is.¹⁸ Riedel ezek után egy ideig Linzben és Würzburgban élt, majd 1809-ben Mainzba utazott. Napóleon bukása után Franciaországban maradt és álnéven bujkált. 1817-ben Aix-en-Provence-ból Donadieu álnéven írt levelet Cserey Farkasnak, később Saint Flour/Cantal helységeiből Baldrám álnéven jelentkezett. Magas kort élt meg, Kazinczyt is túlélte: 1837-ben hunyt el.

Kazinczy nem a *Fogságom naplójában*, hanem a kézirat Bártfay-féle másolatából ismeretes *Töredék toldalékok a ’mondottakhoz* című egységben írta le azokat a Riedellel kapcsolatos eseményeket, amelyek már az ő szabadulása után történtek Munkácson. „Titkon küldé fel panaszát a ’Császárhoz [ti. Riedel – Sz. M.] Fritschner ellen, mellynek az vala következése, hogy Fritschner¹⁹ huszonnégy órára elzárattott, Riedele pedig a ’Brünni Minoritákhoz küldetett, egyedül azon tilalommal, hogy utczára ki ne lépjen.”²⁰

Az esemény, amelyre itt Kazinczy utalt, nem egészen így történt – bár azt nem tudjuk pontosan meghatározni, Kazinczy honnan is értesült minderről. Maga Riedel is tudott erről a vádról, s Kazinczy-

¹⁵ Báró Riedele András [sic! pontosabban: Andreas Riedel] – Kazinczynak, 1807. április 10. = KazLev XXII, 172. Az idézet fordítása: Nem vagyok Dicitur felügyelete alatt, mert ő már mindenféle állás nélkül nyugdíjban, arany nyugalomban van.

¹⁶ Bővebben lásd KÖRNER 1969, 333–334, valamint DEÁK 1993, 11–12.

¹⁷ Bővebben lásd KÖRNER 1969, 334.

¹⁸ Vö. WANGERMAN 1991, 192.

¹⁹ Joseph Fritschner életrajzát lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 429.

²⁰ MTA KIK Kt K 614.

hoz intézett levelében tiltakozott is ellene.²¹ A tiltakozás jogos volt, hiszen Riedel nem juttatott el panaszt a börtönparancsnokról, hanem a korábban szabaduló Georg Ruzsitska magánakciója vezetett el a munkácsi vizsgálatához.

Az 1755-ben született, cseh Ruzsitska²² zenei képzését kapott az egyik magyarországi pálos kolostorban, s 1771-ben a granzi katedrális zenésze lett. 1777-ben tanítóként, majd jegyzőként dolgozott. 1785-ben állami szolgálatba lépett. 1790-ben állása megszűnt, ettől kezdve Bécsben élt. Ekkor Ruzsitskát Riedel mentette meg a legnagyobb ínségből: a fiatalembernek ebben az időben nem volt rendszeres jövedelme, alkalmi kottamásolásból élt. Riedel közbenjárására kapott állást a Magyar Udvari Kancellárián, valamint Riedelt és nevelt lányát tanította zenére.²³ Ruzsitska ezért erős hálát érzett jótévője iránt, akinek hatására részt vett a bécsi jakobinusok szervezkedésében is. 1794. szeptember 23-án tartóztatták le. Ruzsitskát az összeesküvésben való részvételért többek között háromnapos pelengérré és 35 évi várfogságra ítélték.²⁴ Munkácson egyidőben raboskodott Kazinczyval és Riedellel is. Kazinczy – némi félreértéssel – azt rögzítette róla, amikor a munkácsi foglyokról leírást adott: „Ruzsicskay György, Cseh, híres Musicus”.²⁵ Kazinczy ugyanis a személyesen soha nem látott Ruzsitskáról csak zenei képzettségét és érdeklődését ismerte, ezt utólagos levélváltásaik is megerősítették, amikor is Ruzsitska beszámolt neki szerzeményeiről és a templomi

²¹ Bárá Riedele András [sic! pontosabban: Andreas Riedel] – Kazinczynak, 1807. február 25. = *KazLev* XXII, 152.

²² Némileg hiányos életrajzát lásd REINALTER–KUHN–RUIZ 1992, 160.

²³ KÖRNER 1969, 141.

²⁴ „Georg Ruzsitska soll nach vorläufiger Entsetzung seines Dienstes durch drei aufeinanderfolgende Tage auf die Schandbühne mit einer an der Brust hangenden Tafel mit der Aufschrift: Landesverräter aufgestellt, dann durch 35 Jahre in dem im zweiten Grade langwierig schwersten Gefängnisse auf einer Festung angehalten und ihm dieses Urteil öffentlich angekündigt werden.”; az ítéletet lásd KÖRNER 1972, 186–187. Az idézet fordítása: Georg Ruzsitskának – szolgálatának megszűntetése után – három egymást követő napon pelengéren kell állnia, nyakában egy „Hazaáruló” feliratú táblával, utána pedig 35 évnyi, másodfokú nehézségű várfogságot kell elsenvednie, s vele ezt az ítéletet nyilvánosan kell közölni.

²⁵ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 131.

zenében való közreműködéséről.²⁶ Kazinczy számára az ő személye kontaminálódhatott névrokonáéval, a valóban nevezetes zeneszerzőével, Ruzsitska Györgyével (1789–1869), aki sikeres komponista volt a 19. század első felében.²⁷

Ruzsitska 1803-ban kapott kegyelmet, s szabadulása után Prágában, a cseh királyi Wegedirektionban jutott egy napidíjas álláshoz. Amikor 1804. szeptember 29-én az uralkodó Prágában járt, kihallgatást kért tőle, s átadott a császárnak egy kegyelmi kérvényt Riedel érdekében,²⁸ mellékelve Riedel két, fogságban írott elégiáját is.²⁹ Az uralkodó erre meglehetősen idegesen reagált. Vizsgálatot rendelt el, amelynek azt kellett kiderítenie, Riedel miféleképpen juttathatott ki bármit is Munkácsról; ekkor Ruzsitskát is kihallgatták Prágában, majd Munkácsra is komissziót rendeltek ki.³⁰

A kirendelt bizottság, amelyben a Sztáray-ezredben szolgáló Scharlach ezredes és az Alvintzy-ezredben szolgáló hadbíró, Suchanek vett részt, részletes jelentést készített; ebből az anyagból visszamenőleg is számos fontos részlet derül ki a fogvatartottak körülményeiről és az egymással kialakított viszonyukról is.³¹ S mivel

²⁶ Georg Ruzsitskay – Kazinczynak, Prag, 1804. február 17. = KazLev XXII, 70–71; Uaz – uannak, Prag, 1804. május 12. = KazLev XXII, 74–77; Uaz – uannak, Prag, 1804. november 30. = KazLev XXII, 82–86.

²⁷ Róla lásd Bónis Ferenc szócikkét: *SADIE* 2001, 43–44.

²⁸ Szövegét lásd KÖRNER 1969, 314–316.

²⁹ Erről részletesen beszámolt 1804. november 30-i, Kazinczyhoz intézett levelében: Ruzsicskay György [sic!] – Kazinczynak, Prága, 1804. november 30. = KazLev XXII, 83–84.

³⁰ A vizsgálatról bővebben lásd KÖRNER 1969, 317–335. A vizsgálat iratanyagát először Körner aknázza ki, ám a tőle megadott jelzet segítségével az iratok nem bizonyultak visszakereshetőnek. Hermann Róbert volt bécsi magyar levéltári delegátus segített a forrás azonosításában; segítségét ezúton is köszönöm. Mindazonáltal úgy tűnik, az alábbiakban többször idézett, Hermann segítségével megtalált dokumentum nem teljesen azonos azzal, amit Körner felhasznált: a tőle citált szövegrészek itt nem találhatók meg szó szerint, s a forrás terjedelme is eltér attól, amit ő megadott. A tartalmi egyezések alapján azonban kétségtelen, hogy azonos ügymenetben keletkezett a két irat. A vizsgálat elrendeléséről szóló, 1805. február 8-i uralkodói rendelkezést lásd ÖStA KA, Hofkriegsratprotokolle 1805, Karton 22, H 132.

³¹ A forrást lásd ÖStA KA, Hofkriegsratprotokolle 1805, Karton 22, H 391.

a vizsgálatban az ekkor már évek óta szabadlábban lévő Kazinczy neve többször is előfordul, ezért különösen tanulságos ezeknek a részleteknek a szembesítése a *Fogságom naplójával*.

A vizsgálat egyik fontos feladata a foglyok közti kommunikációs formák kiderítése volt. Hiszen Ruzsitska vallomásából kiderült, hogy Riedel a költeményeket vele kopogtatás útján közölte, s Ruzsitska később emlékezetből írta le a szövegeket. Ezért különös figyelmet szentelt a bizottság annak, hogy miképpen alakult ki s milyen módon zajlott a szomszédos cellák között kopogtatással folytatott beszélgetés. A falak vastagságáról is innen értesülhetünk: eszerint öt láb (Schuhe) volt a vastagsága a két szint közötti falnak, a szomszédos cellák közötti pedig kétlábnyi.³² Ezt a falvastagságot hidalta át a kopogtatás.

A kopogtatásra épülő ábécét a latin nyelvre találták ki, s a betűknek az ábécében elfoglalt helyét vette alapul: annyi kopogás jelezte a betűt, ahányadik volt az ábécében. Ennek a börtönábécének azért volt szüksége a minél egyszerűbb logikára, mert olyan személyek között működött kommunikációs eszközként, akik egymással korábban nem tudták egyeztetni a jeleket. A börtönábécé eredetét sem lehet egyértelműen meghatározni. Riedel a vallomásában a vizsgálati fogságra vezette vissza a módszert, mondván, Martinovics Ignáctól származik az ötlet, a későbbiekben pedig a Kufsteinben vele együtt raboskodó magyar fogolytársait említi, mint akikkel ilyen módon tudott kommunikálni:

Ő a vizsgálat alatt az itteni rendőrségi épületben ült, s a szomszédja egy bizonyos Martinovics volt, akitől az első ötletet kapta arra, hogy a falon keresztül kopogással kommunikáljon. Ez a kommunikáció az elfogottak között általános volt, ezért annak megakadályozására, hogy a vizsgálati fogságban lévők egymással megegyezésben legyenek, csaknem mindegyikőjük saját őrt kapott. Így addig, amíg ő Kufsteinba érkezett, ahová őt a vizsgálat lezárulta után szállították,

³² „daß die Entfernung eines Stockwerks vom andern 5 Schuhe die Dicke der Zimmerseitenwände aber beyläufig 2. Schuhe betrage”. ÖStA KA, Hofkriegsratprotokolle 1805, Karton 22, H 391, 9. folio; az adatra utal: KÖRNER 1969, 304–305. Egy bécsi „Schuhe” 31,6 cm volt; vö. GEYER 1938, 121.

az érintkezésnek ez a módja lehetetlenné volt téve, s csak ott nyílt több lehetősége arra, hogy ezt gyakorolja. Már az első napokban hallott esténként kopogást, amellyel egy Verseghy Ferenc³³ nevű pap és egy francia fogoly egymással beszélgettek. Ez a Verseghy fogolytársainak és honfitársainak több könyvet adott kölcsön, s ezek egyikében találta Riedel szomszédja, név szerint Tancsis³⁴ a következő disztichont:

Ictibus exiguis potes omnia senza sodali
Contiguo, et per hunc in singula mittere claustra

Ez a vers Tancsiccsal kopogtatás útján közöltetett. Riedel hallotta őt néha, amint a cella falán kopog és zörög, erre válaszolt, s ettől az időtől kezdve kis beszélgetéseket folytatott vele.³⁵

Kazinczy viszont a *Fogságom naplójának* már az 1796. májusáról szóló, brünni epizódjában magától értetődően írja le, hogy a Szlávy György³⁶ elfogott levele miatt kiszálló vizsgálat alkalmával a vele szomszédos cellában ülő Űza Pált³⁷ kopogtatás útján tájékoztatta a vallomásáról, valamint ugyanígy próbálta visszatartani a másik oldalán szomszéd Szlávvt az öngyilkosságtól.³⁸ Ennek kapcsán egyébként azt is rögzítette, hogy a vizsgálat eltiltotta őket a kopogtatás-

³³ Verseghy Ferenc fogsága kapcsán a következő adatokat érdemes megemlíteni. Verseghyt 1794. december 11-én tartóztatták le. Halálra ítélték, de az uralkodó az ítéletet bizonytalan idejű várfogságra enyhítette. Alexovics Vazul Eszterházy Károlyhoz intézett, 1795. május 4-i levele úgy emlegette, mint aki bemocskolta a pálos rend becsületét (Lőkös 1968). 1795. szeptember elején szállították Kufsteinba. 1796 szeptemberében a Graz melletti Schlossbergbe került, majd 1798 áprilisától Spielbergben raboskodott (fogságának időszakáról lásd Császár 1903, 154–167). Innen szabadult 1803. augusztus 28-án.

³⁴ Tancsis Ignácról (1765–1826. március 3.) van szó. Életrajzát lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 457–458.

³⁵ ÖStA KA, Hofkriegsratprotokolle 1805, Karton 22, H 391, 10–12. folio. A forrás eredeti német szövegét lásd SZILÁGYI 2009, 67–68. Itt csak az idézet magyar fordítását közlöm.

³⁶ Szlávy György életrajzát lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 455–456.

³⁷ Űza Pál életrajzát lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 461.

³⁸ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 103. Megjegyzendő, hogy ennek a Hofkriegsrattól lefolytatott vizsgálatnak a jegyzőkönyvét nem sikerült megtalálnom a Kriegsrarchivban.

tól.³⁹ Ezek után aligha meglepő, hogy a Munkácsra érkezés utáni időszakról szólván Kazinczy olyannyira természetes módon kopogtatás útján akart kapcsolatba lépni ismeretlen szomszédjával.⁴⁰ Kazinczy a fogságból való szabadulásáról szóló *Az én naplóm*ban részletesen ismertette az ábécét magát is. Eszerint a kommunikáció a hosszú és rövid ütések váltakozására épült, ám a túl hosszú beszélgetést elkerülendő bizonyos egyszerűsítéseket is alkalmaztak. Ezt Kazinczy egyértelműen az egyébként – ne feledjük – matematikus végzettségű Riedelnek tulajdonította: „Riedele hosszasan lelte azt a módot, a’ melly szerént ha P hangot akaránk kopogni, 15 ütést adánk, a’ P a’ 15dik betű lévén az Alphabetumban”, s ezért más módszert alkalmazott. Az ilyenformán előálló ábécé lehetővé tette azt, hogy egyetlen betűt sem kellett nyolc kopogásnál többel jelezni. Külön jele volt annak, ha valaki nem értette a kopogást, valamint ha még a szó befejezése előtt kitalálta, miről is van szó.⁴¹ A munkácsi vizsgálat jegyzőkönyve ezzel tökéletesen megegyező módon ismertette a börtönábécé fentebbi alapelveit, kitérve az egyszerűsítés történetére is, s ez utóbbit itt is egyértelműen Riedel teljesítményeként mutatja be – persze nem meglepő módon, hiszen a forrás nyilván maga Riedel volt. Talán ezen a ponton nem érdektelen kicsit hosszabban idézni a jegyzőkönyv összefoglalását:

Ez a kopogás azon alapult, hogy a közlő az A betűre, mint az ábécé első betűjére, egy ütést, a B-re kettőt alkalmazott, s a következő betűknél az ütések számát annyival növelte, amilyen távolságban az adott betű az A betűtől az ábécében volt, így a Z betűhöz huszonnégy ütést kellett tenni. A hallgatónak minden ütésnél végig kellett mondania az ábécét, s amely betű után a közlő egy kis szünetet tartott, az volt a közölni kívánt betű; ezt így kellett folytatni a megadott betűkkel, amíg össze nem állt egy szó, amely után egy nagyobb szünet következett.

Ez a közlési mód Riedel számára a nagy gyöngesége miatt túl nehézkesnek és fárasztónak bizonyult, ezért elhatározott bizonyos

³⁹ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 104.

⁴⁰ A jelenetet lásd: *Uo.*, 131.

⁴¹ *Uo.*, 40–41.

könnyítést, amely abban állt, hogy az ábécét kezdetben két, majd később négy osztályba sorolta; ezek mindegyike hat-hat betűt tartalmazott, s minden csoporthoz egy karakteres jelzést csatolt.

Az első csoportot, amely az A betűtől az F-ig tartott, a szokásos módon kopogták, azaz annak megfelelően, hogy a betű milyen távol van az ábécé elejétől.

A második csoport azzal volt megkülönböztetve, hogy a G-t mint első betűt egy ütéssel és két erre következő duplaütéssel jelölte, s a következő betűket a G-től való távolság szerint egyes ütésekkel.

A harmadik csoport azáltal különbözött, hogy az N-et egy dupla-ütés jelölte, s csoport többi betűit pedig ezután, mint szokásos, egyes ütések.

Végül a negyedik csoport első betűje két, egymást gyorsan követő duplaütést kapott, míg a többiek egyes ütésekkel, attól függően, milyen távol vannak a T-től.

Riedel azt a megfigyelést tette, hogy az E minden nyelvben jóval gyakrabban fordul elő, mint az A, s ezért az E-nek adta az A jelét, azaz egy ütést, s az A kapta meg az egyes ütést, s rá következő két, egymást gyorsan követő duplaütést.⁴²

Mindebből talán annyi következtetés levonható, hogy Kazinczy és Riedel egymástól függetlenül alkalmazhatták a kopogtatáson alapuló kommunikációt már megismerkedésük előtt – ám Kazinczy naplófeljegyzése és az ettől teljesen függetlenül keletkezett vizsgálati jegyzőkönyv egybehangzóan azt látszik megerősíteni, hogy Riedel fejlesztette tovább az ábécét, s ezzel hajlékonyabb s gyorsabb eszközzé sikerült alakítania. A munkácsi időszakban Kazinczy már nyilván ezt a módszert alkalmazta, azaz feltehetőleg Riedeltől átvette. S bár azt nem könnyű elképzelni, miképpen lehetett kopogtatás útján egyeztetni a közösen használt jelrendszert is, a jegyzőkönyv erre is ad némi fogódzót. Innen ugyanis megtudjuk azt, hogy Riedel a csak korábbi, hosszadalmasabb jelrendszert ismerő Ruzsitskát olyan módon vezette rá a rövidítések értelmére, hogy Ovidius költeményeinek ismert szöveghelyeit kopogta el neki a régi

⁴² ÖStA KA, Hofkriegsratprotokolle 1805, Karton 22, H 391, 12–16. folio. Az eredeti német szöveget lásd SZILÁGYI 2009, 71–72. Itt csak az idézet magyar fordítását közlöm.

és újabb módon, s ilyenformán egy idő után már a kopogtatás útján franciául is tudta tanítani.⁴³ Egyébként olyan jelentős az egyezés a Kazinczytól lejegyzett ábécé és a jegyzőkönyv – végső soron Riedeltől származó – leírása között, hogy az előbbit akár az utóbbi illusztrációjának is tekinthetjük.⁴⁴

S hogy ezt a módszert nem csupán Kazinczy és Riedel ismerte, hanem más munkácsi foglyok is, azt ismét csak Kazinczy naplója bizonyítja. Kazinczy *Az én naplóm*ban ugyanis leírja, miképpen tartott rokonainak szabadulása után bemutatót 1801. június 30-án Szmethanovicssal,⁴⁵ akit vele együtt engedtek szabadon, s akivel együtt utazott haza Zemplénbe, azt bebizonyítandó, hogy ezzel a kopogással tényleg lehet kommunikálni.⁴⁶ Az apró esetnek külön érdekessége, hogy Szmethanovics⁴⁷ Munkácson nem volt Kazinczy szomszédja,⁴⁸ így ott egymással soha nem kommunikáltak ezen a módon, Kazinczy leírása szerint azonban itt és ekkor mégis a Riedelnek tulajdonított rövidítéseket alkalmazták. Ez arra látszik utalni, hogy a módszer általánosan elterjedt a munkácsi foglyok között, nemcsak Riedel közvetlen környezetében használták.

A *Fogságom naplója* beszámol arról is, hogy Kazinczy miféleképpen próbált meg segíteni Riedelen. Kazinczy leírása szerint erre a következőképpen került sor:

⁴³ ÖStA KA, Hofkriegsratprotokolle 1805, Karton 22, H 391, 19. folio.

⁴⁴ A kopogtatáson alapuló ábécé leírását Kazinczytól kiadta: KAZINCZY 1987, 196–197. Megjegyzendő azonban, hogy itt Szilágyi Ferenc pontatlanul közölte a feljegyzésnek a börtönábécére vonatkozó részét. A kéziratban (MTA Kt K 614 22–23. folio) teljes mértékben a Riedeltől ismertett jelrendszer olvasható. Ennek az ábécének a négy sarokpontját (az a, g, n és t betűk jeleit) Kazinczy külön is feljegyezte mint a legfontosabb elemeket: MTA Kt K 608 141a. Kiadva: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 16. A kéziratok és a Szilágyi Ferenc kiadása közti eltérésre Czifra Mariann és Orbán László hívta fel a figyelmemet. A kritikai kiadásban már a pontos szöveg olvasható: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 40–42.

⁴⁵ Szmethanovics Károly életrajzát lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 456–457.

⁴⁶ A jelenetet lásd KAZINCZY 1987, 197–198.

⁴⁷ Szmethanovics életrajzára: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 456–457.

⁴⁸ Erre lásd Kazinczy leírását és rajzát a foglyok celláinak munkácsi elhelyezkedéséről: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 130–131.

– Amice, apertam habes januam; sed gratulor tibi et mihi; da mihi ad edendum [Barátom, nyitva van az ajtó; szerencsét kívánok neked és magamnak; adj ennem.]. – Szívesen, édes barátom, de mint adjam? – Ekkor megtaníta, hogy ő le tudja venni kemenczéje’ gombját; a’ fűtő-lyuk csak egy úgynevezett sassal, nem kolcsos zárral, van bereteselve. Nyissam meg a’ fűtő-lyuk’ ajtaját, ’s adjam be az étket.⁴⁹

Riedel ezen kérése igencsak indokolt volt. Míg a Munkácsra szállított foglyokat általában napi 20 krajcáron tartották, sőt, előfordult 30 krajcáros keret is, Riedelre külön rendelkezés vonatkozott, így őt napi 8 krajcárból táplálták.⁵⁰ Egy másik ausztriai fogoly, a szintén a bécsi jakobinus összeesküvés miatt letartóztatott és elítélt Menz⁵¹ például napi 10 krajcáros ellátmánnyal volt ellátva,⁵² Riedel feltehetőleg a legkevesebb volt az ekkor itt őrzött államfoglyok közül.⁵³

A Kazinczytól itt leírt módszer úgy képzelendő el, hogy a cellákat a folyosóról fűtötték, így a kemence tűzterébe csak onnan lehetett bejutni. A folyosóra kijutó Kazinczy itt nyújtotta be, amit a fogolytársnak juttatni akart, a cellában ülő fogoly pedig a kemencének a belülről is elérhető zárórészét eltávolítva, leengedett a kemencébe valami eszközt (nyilván elsősorban harisnyát), s Kazinczy ebbe tette bele a küldeményét.

Kazinczy a *Fogságom naplója* tanúsága szerint ekkortól folyamatosan látta el a fentebbi módon élelemmel Riedelt. Azt rögzítette, hogy mindennap adott neki egy „meszely édes tejet”, olykor tokajit is, valamint csokoládét, sültet, sódart (azaz sonkát), süteményt. Erre az adott lehetőséget, hogy Kazinczy kedvezőbb helyzetben volt: „Én

⁴⁹ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 134.

⁵⁰ KÖRNER 1969, 293–294.

⁵¹ Dr. Ignaz Menz életrajzát lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 443.

⁵² Vö. FÜHRER 1965, 223.

⁵³ Kazinczy – Riedel szájába adva a szavakat – azt állítja, hogy még ennél is kevesebb volt a napi ellátmánya: „Barátom, én tíz esztendeje már, hogy napjában négy xrral élek”. KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 134. Ennek az állításnak nemcsak a Körnertől idézett, Riedelre vonatkozó források mondanak ellent, hanem a mondat másik adatának pontatlansága is gyanút ébreszt (még ha eldönthetetlen is, hogy ez Riedel tévedése-e vagy Kazinczy memóriájáé): Riedel ekkor még természetesen nem volt tíz éve fogságban.

mindent főzetheték, a' mit erszényem elbírt, az pedig mindent elbírt, mert anyám közel volt, 's én vele titkos levelezésbe tevém magam; ha fogyott a' pénz, egyszerre izentem, 's a' pénz jött.”⁵⁴ Ezeket a bővebb lehetőségeket Kazinczy egy általánosabb összehasonlítás keretei között is értelmezte egy feljegyzésében:

A Béke ezen eszt. Megkötetett, s én 1801. Június 28dikán a Munkácsi Várból szabadon eresztettem, minekutána (elfogattatván az Anyám házánál Alsó-Regmecen 1794. Decemb. 14dikén) Budán, Brünnben, Kufsteinben és Munkácson kétezer háromszáz nyolcvanhét napot töltöttem-el nekünk Magyar foglyoknak sok tekintetekben kedvező, de még is keserves fogságban. Német rabok naponként négy xrt kapnak, s nincs semmi ruhájok, semmi ágybeliek, egy szalmazsákon és egy pokróczon kívül, s foghelyeiknek küszöbén soha túl nem lépnek. Nekünk szabad volt úgy élnünk, ahogy erszényünk bírta, saját ruháinkba öltözködnünk, s gyakorta ki valánk hordva, de mindég egyenként, a napra. Velem háromszáz darab könyv volt. Melly hasznát vehettem volna azoknak, ha az a gondolat, hogy meg nem határozott időre küldtettem oda, minden második sor olvasása alatt mint egy gyilkos tör nem vert volna keresztül; s ez a gondolat annál irtóztatóbb volt, mert ott olly rabot láték (a Brünn mellett emelkedő Spielberg várban), aki harmincznégy eszt. olta szenvedé rabságot.⁵⁵

A Kazinczytól érzékelt különbség a foglyok helyzete között az elítéltek eltérő rendi státuszával függött össze: a magyarországi rendiség struktúrái és ennek a mentalitást is meghatározó elemei fontos védőhálót jelentettek Kazinczy számára⁵⁶ – s ehhez valóban jelentősen hozzájárulhatott az a körülmény is, hogy a Bereg vármegye területén fekvő Munkács jóval közelebb volt Zemplénhez, mint a fogság korábbi helyszínei, így a családdal való kapcsolattartás is egyszerűbbé válhatott. Bár megjegyzendő, hogy a *Fogságom naplója*

⁵⁴ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 134.

⁵⁵ Ezt anyjának a megkegyelmezés érdekében 1801. május 20-án, Sátoraljaújhelyen kelt, kérvényére jegyezte föl 1823. május 3-i dátummal, amikor rátalált az iratra a vármegyei levéltárban; közölte: HÓGYE 1990, 12–13.

⁵⁶ Ennek a tényezőnek a *Fogságom naplója* szövegében való megjelenéséről lásd SZILÁGYI 2008a.

teljes mértékben hallgat arról, milyen titkos módon sikerült kapcsolatba lépni a családdal Munkácsról.

Kazinczynak a Riedelt tápláló tevékenységére a munkácsi vizsgálat jegyzőkönyve is tartalmaz megerősítő adalékot; igaz, megfelelően a vizsgálat legfőbb céljának, Riedel írószerekhez jutásának mellékkörülményeként kerül elő ez az évekkorábbi eset. Azaz nem maga az élelmezés ténye volt a hangsúlyos itt, hanem az a módszer, amellyel Kazinczy át tudott adni bizonyos tárgyakat Riedelnek a kályhalyukon keresztül, s ezért is szenteltek nagyobb figyelmet annak, hogy ilyenformán írószerek és írások is át- és visszakerülhettek az egyik cellából a másikba. A forrás sajátosságai miatt a tinta készítéséhez szükséges gubacs és a toll került itt az előtérbe, valamint az, hogy Riedel így adhatta át Kazinczynak a leírt elégiáit. Ez utóbbiról egyébként Kazinczy egyáltalán nem tesz említést, a *Fogságom naplója* csak élelmiszerekről számol be. Ez utóbbiak listája azonban részben egyeztethető a jegyzőkönyvbe foglaltakkal: a tej és a tokaji bor Kazinczynál is szerepel, a kifli azonban nem.⁵⁷

A *Fogságom naplójában* Kazinczy részletesen leírja azt az esetet, amikor rajtakapták azon, hogy kimászott a cellájából. Erre az adott lehetőséget, hogy orvosi tanácsra a cella belső ajtajának egyik szárnyát és a külső ajtót pedig teljesen nyitva hagyták, így Kazinczynak módja volt a belső ajtó nyílásán kimászva, kijutni a folyosóra. Ezt Kazinczy többször meg is tette. Ezeknek az eseményeknek tartal-

⁵⁷ „Riedel verfaßte nun auf ihn ein Gedicht, und beschwer ihn in selben, daß er seine Elegien aufzeichnen, und sich, wenn er frey wäre, damit auch für Riedels-Befreyung verwenden wolle. Kzinsky versprach beides, und überbrachte dem Riedel von nun an durch beynahe $\frac{3}{4}$ Jahr auf obige Art, und zwar durch den Ofen dessen Kappe hinweggenommen werden konnte, Galläpfel zur Tiente, und Federn, einmal sogar eine Flasche Tokayer, Milch und ein Kipfel, dagegen aber erhielt er immer die abgeschriebenen Elegien.” ÖStA KA, Hofkriegsratsprotokolle 1805, Karton 22, H 391, 25–26. folio. Az idézet fordítása: Riedel erre alkotott egy verset, és ebben azzal terhelte őt, hogy jegyezze fel az ő elégiáit, s ha kiszabadul, ezeket használja fel Riedel kiszabadítására. Kazinczy mindkettőt megígérte, s Riedelnek közel háromnegyed évig adott át a kályha gombját levéve, a fenti módon gubacsot a tintához és tollat, egyszer még egy üveg tokajit, tejet és egy kiflit, s viszont mindig megkapta a leírt elégiákat.

milag azonos, de stílusosan és részleteiben eltérő két változatát is ismerjük, hiszen *Az én naplóm* szövege is megörökítette. *Az én naplóm* leírása szerint azért került sor a váratlan lelepleződésre, mert Kazinczy Riedel biztatására túl nagy kockázatot vállalt.

Ki bűván ajtómon a' reggeli megnyitás után mingyárt, azzal múltam magam, hogy egyik ablaktól távolag megállottam, 's néztem a felső várba fel menőket 's onnan lejövéket.

Imhol két Idegen ugyan annyi cseléd által kísérve lejön a' gradicson; nem ismertem; nézem, hát a' testvér öcsém József és az Onkalem' fija István. Felpillantanak. Elragadtatva örömben közelébb állék az ablakhoz, 's egy csókot veték reájok. Ők nem feleltek 's mentek. Míg szememmel követem, a' Profoszné lenéz reájok, 's meglát. Egyszerre szöktem-bé. Oda vagyok! kiáltám. Gróf Pálffy Ferencz, Regni Báró Leopoldnak fija, botot is szenvedett Kufsteinban és itt: én is ezen gyalázatnak tevém ki magamat. El vala végezve, hogy eltagadom a' Profosznénak 's azt mondom, hogy kísérteteket lát, 's soha többé ki nem megyek. Csenedesedvén ijedésem, beszéllem Riedelének mi történt. Ez kénszerít, menjek-ki az ajtajához, hogy Instructiókat adhasson, mellyre a' kopogással nem lesz ideje, mert meglássd, ugymond, még délig eleresztenek. Olly esztelen valék, hogy szavát fogadtam. Így történt veszedelmem.⁵⁸

Az, hogy Kazinczy, kijutván a folyosóra, személyesen is beszélt – igaz, az ajtón keresztül – Riedellel, a vizsgálat során is kiderült: „Er [ti. Riedel – Sz. M.] benützte daher sogleich die Gelegenheit hiezu als Kazsinsky, welcher öfters durch die Oefnung seiner inneren Thüre auf den Gang herausschläpfte auf diese Art einmal zu seiner Thüre kam, und ihn bat, daß er für ihn einige andere Gedichte verfertigen möchte.”⁵⁹ *A Fogságom naplójában* ezt az utóbbi mozzanatot, a személyes beszélgetés alkalmát már nem találjuk meg.

⁵⁸ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 38. Ezeket a körülményeket egyébként a *Fogságom naplója* már elhagyta, s ezáltal ott egy tömörebb s drámaibb verziót olvashatunk.

⁵⁹ ÖStA KA, Hofratsprotokolle 1805, Karton 22, H 391, 25. folio. Az idézet fordítása: Riedel nyomban kihasználta a lehetőséget, hogy Kazinczy belső ajtajának nyitva tartása miatt gyakran kimászott a folyosóra, s hogy egyszer Kazinczy ezen a módon odament az ajtajához; azt mondta neki, hogy szeretne az ő számára néhány költeményt írni.

A végleges kidolgozás szerint a tettenérés akkor történt, amikor Fritschner, a „commendans” és Kiesewetter, a „prófosz” éppen azt jöttek volna közölni Kazinczyval, hogy az uralkodó aláírta a kegyelmet, s hamarosan szabadulhat. Kazinczy úgy rögzítette az esetet, hogy térden állva kérte a parancsnokot, ne jelentse: „Nem szégyenlem megvallani, hogy térdre estem a’ Fő Strázsamester előtt, ’s úgy kértem, hallgassa el; senki nem tudja a’ dolgot, csak ők ketten.”⁶⁰ E jelenet szerint Fritschner azt mondta, hogy nem jelenti a dolgot, mert ha megtenné, a szabadon bocsátást elrendelő parancs hiába érkezik, ám szigorúan arra kérte Kazinczyt, hogy fogolytársai közül senkivel ne közölje közelgő szabadulása hírét.

A vizsgálat anyaga arról tanúskodik, hogy Fritschner valóban nem jelentette az esetet, mindez csak ekkor, évekkel Kazinczy szabadulása után derült ki. A jelentés, összefoglalván Fritschner muhasztásait, ezt így összegezte:

Továbbá feltűnő az, a Fritschner őrnagytól egyáltalán fel nem jegyzett körülmény, hogy az egykori államfogoly Kazinczy a cellájának be nem zárt nyílásán, ahol az ételt adják be, kimászott, más foglyokkal beszélt és Riedelnek írószerszámokat adott. Fritschner maga elismerte, hogy az említett Kazinczyt egyszer a folyosón érte, ám ezt ennek ellenére sem a havi jelentéseiben, sem más módon nem jelentette.⁶¹

Fritschnert ezért éppúgy felelősségre vonták, mint azért, hogy a foglyok kapcsolattartását lehetővé tevő kopogtatást nem akadályozta meg, valamint Riedelt úgy helyezte a másik, egészségesebb, emeleti cellába, hogy nem változtatta meg a személyének azonosítására alkalmas számát. A komisszió vezetője, Scharlach ezredes azt javasolta, hogy a hanyagság miatt már 1802-ben tizenkét óra áristommal sújtott Fritschnert nyugdíjba kell küldeni, az uralkodó elégedetlenségének kinyilvánításával, s neki kellene viselnie a ki-rendelt bizottság költségeit is. Az uralkodó azonban a javaslatra

⁶⁰ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 135.

⁶¹ ÖStA KA, Hofkriegsratsprotokolle 1805, Karton 22, H 391, 68–70. folio. Az eredeti német szöveget lásd SZILÁGYI 2009, 79. Itt csak az idézet magyar fordítását közlöm.

rájegyzett véleményében elismerte, hogy Fritschner nyugdíjazása már korábban elintéződött; Fritschnert valóban nyugdíjba küldték, de előtte huszonnégy óras áristomot kellett elszenvednie.⁶²

A vizsgálatnak kétségekívül volt azonban egy másik eredménye is: az uralkodó figyelmét ráirányította a bécsi jakobinus per vádlottjai közül leghosszabb idő óta börtönben lévő Riedelre, s ilyenformán Riedel Brünnebe kerülésének, s majdani kiszabadulásának is ez volt talán a legfontosabb előzménye. Szempontunkból azonban a vizsgálati jegyzőkönyv mint kontrollforrás azért bizonyulhat igen lényegesnek, mert amit egyáltalán láthatóvá tesz az évekkel korábbi börtönviszonyokból, az mind a *Fogságom naplója* hitelessége mellett szól. Nemcsak azért, mert annak nem ellentmondva foglalja össze az eseményeket – ezen a ponton egyébként nyilván Riedel vallomására támaszkodva, tehát az ő emlékezetét is láthatóvá téve némileg – hanem amiatt is, mert nem tartalmaz Kazinczyra nézvést olyan állításokat, amelyek az emlékek szándékos elfedéséről vagy manipulatív megrostálásáról tanúskodnának. Természetesen vannak kisebb eltérések, de ezek részben a jegyzőkönyv és a memoár nyilvánvaló szemléleti különbségéből magyarázhatóak, részben pedig a *Fogságom naplójánál* korábbi emlékezések bevonásával az is látható, hogy Kazinczy ezekkel az elemekkel is elszámolt, legfőlőbb a végső változat kialakításának retorikai, esztétikai alapelvei miatt módosított *Az én naplóm* beállításán. S ez azért is igen lényeges tanulság, mert Kazinczynak a fogságról való, különböző időpontokból származó emlékezései, s ezeknek a végső kidolgozása az egyetlen ismeretes forrás, amely ezen évek börtönviszonyairól szubjektív módon, személyes hitellel és megszenvedett tapasztalatokkal beszámol, s nemcsak a magyar nyelvű források között illeti meg ez a kivételes hely, hanem a Monarchia egészén belül is;⁶³ márpedig ha a Martinovics-összeesküvés miatt elítéltek sorsa – ahogyan erre már korábban utaltam – összbirodalmi keretek között értelmezhető igazán, akkor ez Kazinczy művének a jelentőségét is megnöveli.

⁶² Erről lásd KÖRNER 1969, 317–336, valamint még uo. 313.

⁶³ Ez a kivételesség jól látszik, ha a probléma nemzetközi összehasonlító elemzésére vállalkozó nagymonográfia irodalomjegyzékében található forrásokat áttekintjük: REINALTER 1980, 473–539.

A MARTINOVICS-ÖSSZEESKÜVÉS ELÍTÉLTJEINEK BÖRTÖNVILÁGA

Keveset tudunk arról általában, hogy az 1794-ben elkezdődő letartóztatásokba belekeveredő politikai foglyok milyen módon élték át hosszabb-rövidebb börtönidejüket. Ami mégis lehetővé tesz némi rekonstrukciót, az leginkább a *Fogságom naplója* – ám az mindeképpen kérdéses, vajon mennyire általánosítható mindaz, amit innen megtudhatunk. Kazinczy ugyanis alapvetően saját fogságtapasztalatáról beszélt, perspektívája pedig eleve számos esetleges tényezőnek volt kitéve. Igaz, bizonyítani lehet, hogy Kazinczy komoly erőfeszítéseket tett azért, hogy a fogság ideje alatt és után is minél többektől s minél több csatornán keresztül szerezzen be híreket, értesítéseket: azaz átélt élményei mellett szóbeli információkra éppúgy támaszkodott, mint ahogy utólag megismert nyomtatott dokumentumokra.¹ Jórészt ennek a törekvésnek köszönhető, hogy érdemes kísérletet tenni arra, hogy a *Fogságom naplóját* (valamint a Kazinczy hagyatékában fennmaradt feljegyzéseket, másolatokat) felhasználjuk a 18. század végi politikai foglyok börtöntapasztalatainak, illetve az ezek elviseléséhez szükséges egyéni stratégiáinak a rekonstruálásához is.

Ne feledjük, hogy az ítélet megszületéséig tartó periódusban, illetve a várfogság időszaka alatt a foglyok magánzárkában töltötték a napjaikat. Ezért is számított kivételes időszaknak, hogy a budai fogság alatt, miután a másodfokon is megerősített halálos ítélet után kihirdették számára a királyi kegyelmet, Kazinczy átkerült korábbi helyéről, a volt ferences kolostorból az ún. gárda-

¹ Erről bővebben: SZILÁGYI 2009, 45–52.

házba, azaz a helyőrségi templomként szolgáló Mária Magdolna-templom közelében lévő kaszárnyaépületbe;² itt ugyanis már nem külön őrizték a foglyokat. A *Fogságom naplójában* Kazinczy június 11-re tette az átszállítást, s anyjának írott, 1795. július 2-i levelében számolt be arról, hogy egy szobában van Szulyovszky Menyhérttel, s hogy ez mennyit javított mindkettejük hangulatán (megjegyzendő, ezt a mozzanatot a *Fogságom naplójában* aztán nem hozta szóba): „Együtt lévén, egymást vigasztalgván, együtt éven, nem lehet elképzelni mennyivel szerencsésebb állapotunk mint ezelőtt volt! s micsoda örömeinkre válik mindkettőnknek atyánkfiairól, lakóhelyeinkről dolgainkról beszéllgetni. – Azólta tért meg mind kettőnknek egészsége, appetitusa, s nyugodt alvása.”³ Ám ez a rövid ideig tartó periódus – amely nem csupán Kazinczyra és Szulyovszkyra volt érvényes, hanem a többi elítélte is⁴ – kivételes maradt, s a későbbi börtönévek alatt sosem adódott többé ilyen lehetőség. Ennek a helyzetnek a személyiséget megroppantó erejéről pedig lehetett tudomása a közvéleménynek; figyelemre méltó, hogy Kazinczy nagybátyjának és testvéreinek az aggodalmaira utalt elhárítólag ilyen formán egy 1795. június 5-i, tehát fogsága hetedik hónapjában írott levelében: „Uram Bátyám és az Öcsém, úgy látszik, nagyon félték attól hogy magánosságom egész organisatziómat összebontja. Minek előtte ide értem én sem féltém semmitől inkább, mint attól hogy elmém megháborodik.”⁵

² A helyszínről bővebben lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 298.

³ Kazinczy Ferenc anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához, Buda, 1795. július 2. = KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 176.

⁴ A Kazinczy perbeli védelmét ellátó ügyvéd azt írta Kazinczy Dienesnek: „Ugy hallom hogy most már az Arestánsok hárman négyen is vannak egy szobában...” Szabó Sáróy Sámuel Kazinczy Dienesnek, Pest, 1795. június 16. = KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 175. Kazinczynak egy pontosan nem datálható, rövid feljegyzése arról tudósít, hogy a foglyok itt fel is kereshették egymást: „A' Katona Tisztek erántunk sok kedvezéssel voltak; a' többek közt azzal is, hogy a' Gárdák Casermjében tartatván fogva, melly közben el vala rekesztve, megengedték hogy ollykor Szlávy György és Verseghy fogoly társainkhoz által mehessek.” KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 43.

⁵ Kazinczy Ferenc anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához, Buda, 1795. június 5. = KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 172.

Kazinczy feljegyzései és a *Fogságom naplója* elsősorban a börtönélet elviselésének „értelmiségi” (vagy talán pontosabb úgy fogalmazni: intellektuális) stratégiáiról árulkodik. Tanulságos ebből a szempontból – s az emlékezet működésének mechanizmusát is jól illusztrálja –, Kazinczy mennyire aprólékos leírást tud adni utólag is a börtönbe kerülés (prizonizáció) folyamatáról: az az átmeneti rítus, amely a bebörtönzés aktusát kíséri (azaz amelynek során a letartóztatott személy bekerül a börtön világába), a memóriában legrészletesebben megőrzött emlékek közé tartozik, ahol is az események időrendje, logikája és lokalitása is jól megmarad, szemben a hosszú börtönévek monotonijával.⁶ Ennek az egyhangúságnak a megtörésére az egyik megoldás az, amiről a budai fogság kapcsán vannak adataink: a foglyok saját celláikat rajzokkal és különböző (magyar, latin vagy német nyelvű) falfirkákkal díszítették. A rajzokból semmit nem ismerünk, ám egy mára elkallódott, de egykoron az aradi minorita kolostorban őrzött feljegyzésből például tudjuk azt, hogy Sigray Jakab, Szláv János és Szén Károly milyen verses és prózai szövegeket írtak a falakra.⁷ Kazinczy maga is említi az egyik, a budai fogság idejéből származó levelében, hogy saját rajzaival díszíti celláját – innen nem derül ki egyértelműen, hogy falra írt képekről vagy pedig papírra készített rajzok kitételéről van-e szó.⁸ Kazinczynak egyébként fenn is maradtak a fogság alatt készített rajzai,⁹ s a brünni időszakról szóló feljegyzéseiben is utal arra, hogy „mappák”, azaz papírra készített rajzok voltak cellája falain.¹⁰

⁶ Vö. DOBSZAY 2015, 355–356. Arról, hogy milyen erőteljes diszkrépancia van az ábrázolt időtartam hossza és a neki szentelt leírás terjedelme között, illetve hogy ez miként függ össze az emlékezet működésével: SZILÁGYI 2009a, 90–91.

⁷ A magyar nyelvű kivonat közölje azt állítja, hogy az ismeretlen személytől származó beszámolót Kardos János jurátus másolata őrizte meg: SZÖLLŐSY 1882.

⁸ Kazinczy Ferenc anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához, Buda, 1795. február 25. = KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 154.

⁹ Ezeket lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 520–521.

¹⁰ Brünni cellája átkutatásáról írja a következőket: „A’ Polizey Director letépte falaimrol minden Mappáimat, azt gyanítván, hogy a’ Mappa és fal közt fogja lelni az Anyám levelét, vagy firkálásokat a’ Mappa fonák oldalán, és semmit sem lele.” KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 100.

Ám voltak ennél sokkal fontosabbnak látszó eljárások is. Kazinczy a fogság kezdetén, még Budán a következőképpen foglalta össze az anyjának, milyen elfoglaltságokban talál enyhülést (bár nem szabad elfelejteni, hogy ezeknek a soroknak a megszületését elsősorban a megnyugtató szándéka vezette, így nem általános és objektív képet sugallnak):

Egyéb enyhítések említése alatt elfelejtém mondani, hogy minden nap három ízben látok embert. Reggel az a Tiszt ur, a ki alatt vagyok, és a mosdani való vizet hozó katona cseléd jön hozzám, megtekinti ha nincs-e bajom, nincs-e valamire szükségem; – délben ugyan csak az a Tiszt úr, vagy a vele együtt szolgáló városi Kommissarius hozatja-be az ebédet, és estve levetkeztetéskor a vacsorát. Embert látni, velek beszélni, ilyen állapotban nem csak enyhülés, hanem szerencse. Ez, és a könyv, s az álom, melly gyakorta Regmeczre viszen vissza, életemnek igen nagy gyönyörűsége.¹¹

Kazinczy itt külön hangsúllyal említette a könyvet: az olvasmányok szerepe számára valóban igen fontos volt, s nemcsak ekkor, hanem végig fogsága alatt – akárcsak az itt nyilván elővigyázatosságból nem emlegetett írásé (Kazinczy esetében elsősorban német irodalmi szövegek fordításáé), amely legális formában csak igen rövid ideig, a budai fogságnak a királyi kegyelem kihirdetése utáni periódusában volt lehetséges,¹² illegális módon, utóbb már aztán úgy is, mint levélírás, úgy is, mint a fogság dokumentálásának a szándéka azonban végigkísérte Kazinczy börtönéveit. Ezek a szellemi eszközök időnként megragadható módon másoknál is felbukkannak. Tudjuk azt, hogy a budai fogság alatt bizonyosan Verseyhy Ferencnél voltak tervezett szótára cédulái, s ekkor ő – ahogy Kazinczy fogalmaz – „grammatikázott”.¹³ Az elítéltek számára – s nemcsak azok számára, akiket valóban költőként tarthatunk számon – lírai ihletforrás

¹¹ Kazinczy Ferenc anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához, Buda, 1795. február 25. = KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 153–154.

¹² Erről bővebben lásd SZILÁGYI 2009, 53–57.

¹³ Az 1795. júliusára vonatkozó feljegyzés szerint: „Verseyhy grammatikázott, 's zacskóiban tartotta Lexicona' papiros-szeleteit.” KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 43.

vagy legalábbis versírásra csábító alkalom volt a fogság, s többük-ről biztosan tudni lehet, hogy a fogság különböző szakaszaiban írtak verseket: az előbb említetteken kívül például Verseghy és Batsányi több versét is a náluk lévő, a budai fogságból magukkal vitt kötetekbe másolták be.¹⁴ Az ilyen módon „kéziratpapírként” felhasznált könyvek léte azért is figyelmet érdemel, mert jól mutatja: az olvasás, a könyvek birtoklása igen fontos szerepet töltött be. Ehhez természetesen az is hozzátartozik, hogy a könyveknek minden gyanú felett álló olvasmányoknak kellett lenniük, s alkalmasnak arra is, hogy kiállják az előzetes ellenőrzést: Kazinczy ezért Brünnben és Kufsteinben – tudomásunk szerint – nem elsősorban magyar nyelvű munkákat tartott magánál, bár bizonyítható, hogy Kufsteinben már nála volt az a két Baróti Szabó-kötet is – mi több, ezekbe különböző technikákkal feljegyzéseket is készített –, amelyek legutóbb egy magángyűjtőnél felbukkantak.¹⁵ Előterbe kerültek a klasszikus nyelvű (elsősorban latin, de időnként görög auktoroktól származó) munkák. Ezek már csak azért is jól betölthették az olvasmányok szerepét, mert tartalmilag nem bizonyulhattak gyanúsnak. Persze az olvasmányok hatása, s az értelmezésükben megmutatkozó szubverzív erejük még így is kiszámíthatatlannak bizonyult. Kazinczy jegyezte föl azt az esetet, amikor még a budai fogság idején a vizsgálat valamelyik irányítója észrevételezte azt, hogy a letartóztatottak majd mindegyikénél ott van Tacitus: „Midőn Budán fogva valánk 1795. Németh János Causar[um] Reg[alium] Director e, vagy más hozzá hasonló ostoba fejű Consiliárius, azt tudakozta, hogy mit tehet az, hogy alig van eggy Staatsgefangene, a' kinek Tacitus ne volna könyvei közt?”¹⁶ Nota bene: Kazinczy a szöveg folytatásában azt is elárulja, hogy neki éppen nem volt meg a fogságban Tacitus, birtokolta viszont Sallustiust és Liviust. S bármennyire is úgy kerül elő ezekben a sorokban a klasszikus latin auktorokat illető hivatalos gyanú, mint a nyilvánvaló ostobaság

¹⁴ Vö. TARNAI 1993.

¹⁵ CZIFRA 2012, 434.

¹⁶ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 59.

bizonyítéka, az ezt szová tevő hivatalnok aligha tévedett sokat: a Római Köztársaság és Császárság viszonyai között keletkezett, erősen morális irányultságú történetírók jelenthettek aktualizálható politikai vagy erkölcsi kiindulópontot.¹⁷ Kazinczy brünni fogsága idején készült egy lista az ott őrzött magyar államfogylok könyveiről: eszerint többek között Goethe, Lessing, Mendelssohn, Bürger, Wieland, Gessner, Horatius közelebről nem azonosított műveiről volt tudomása a börtön vezetőinek (igaz, följegyezték azért egy magyar grammatika meglétét is).¹⁸ Ilyenformán mindaz, amit a fogság különböző szakaszaiban a Kazinczy tulajdonában lévő könyvek mennyiségéről és minőségéről tudunk, hozzászámítandó fogolytársainak feltételezhető olvasmányaihoz is – mint ahogy a többieknél felbukkanó kötetek is megfordulhattak Kazinczy kezében.¹⁹ Van egy adatunk arra is, hogy Kufsteinban, még azelőtt, hogy Kazinczy odakerült volna, Verseghy Ferenc kölcsönzött könyveket fogolytársainak.²⁰ Verseghy több, a fogságban használt könyvét azonosítani lehet a beléjük írott művekről: ez alapján az Uránia III. számának egy példányáról (1795), a *Mi a poézis?* című, névtelenül megjelent, de Verseghytől származó könyvről (1793), valamint Albrecht von Haller *Versuch schweizerischer Gedichte* című kötetéről (1789) biztosan megállapítható, hogy Verseghy a fogságban nemcsak olvasmányként, hanem kéziratpapírként is használta őket.²¹ A Verseghy birtokolta könyvek némelyike Kazinczy kezében is megfordulhatott. Erre értelemszerűen a budai fogság alatt lehetett mód, hiszen ők ketten csak ekkor voltak egymás közelében. Kazinczynak az a jóval későbbi, 1818. október 27-i levele, amelyet Dessewffy Józsefnek írt, legalábbis ezt valószínűsíti: „Verseghy a’ Budai fogságban

¹⁷ Erről Kazinczy kapcsán lásd az 1820-as évekből származó példák alapján: VÖLGYESI 2010a.

¹⁸ Vö. KUBEŠOVÁ-PITRONOVÁ 1955, 108–111.

¹⁹ Kazinczy börtönévei alatt birtokolt könyveiről lásd KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 314–315. Kazinczynak egy 1816-os leveléből derül ki, hogy itt olvasta Benjamin Franklin életrajzát is – hogy milyen nyelven s milyen kiadásban, nem tudni (Kazinczy Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1816. május 3. = KazLev XIV, 173.).

²⁰ Lásd SZILÁGYI 2009, 67–68.

²¹ Vö. SZAUDER M. 1977. A régebbi szakirodalomból lásd még JOÓ 1938.

a' nőszés örömeit egy versben festé. Benne volt abban ez a' szó is: *szörcsölni*.²² Verseghynek a fogság alatt írott, erotikus versei – amelyeket a nála lévő Uránia-példányba jegyzett bele – ekkor ugyanis nem voltak publikusak, első megjelenésükre csak az 1980-as években került sor.²³ Ha Kazinczy mégis ismerte őket, akkor az még a közös fogság időszakára mehet vissza. Az sem véletlen, hogy Kazinczy Verseghy-versét egy szava alapján idézte föl: a *szörcsög* ige különböző ragos és származékos alakjai *Az első egyesülés* című Verseghy-versben ötször fordulnak elő. A memória működésére vall, hogy Kazinczy számára ez a tényleg jellegzetes fordulat idéződhetett fel a szövegből. A könyvek egymás közti cserélgetésére nézvést sokatmondó, hogy Kazinczy azt írta egy, Sárközy Istvánhoz szóló, jóval szabadulása utáni levelében: „S eljövén Munkácsról, 73. darab könyvet hagytam Bibliothecának azoknak számokra, a' kiket a' magánosság öldökölni fog; s e' szerint megérdemlettem volna, hogy rajtam is könnyítsenek miolta kint vagyok.”²⁴ A könyveknek a foglyok közti forgalmát jól példázza Kazinczy *Budai papirosaim* című, a budai fogság ideje alatt készült feljegyzése, amelyben másoktól származó kéziratokat is összegyűjtött, elsősorban másolatként.²⁵ Ebben szerepel egy angol nyelvű kijegyzés Sterne *Tristram Shandy*-jéből, s ehhez kapcsolódva egy utólagos Kazinczy-jegyzet: „Ér Semlyén, 10d. apr[íli] 1803. – Gróf Sigray Jakabnak kivégzése után két holnap múlva, egy könyvet, mellyet a' boldogtalan Sigray olvasott, Tancsics Ignácznak vittek olvasni, 's Tancsics abban az itt

²² Kazinczy gróf Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1818. október 27. = KazLev XVI, 204. A levélrészletet más szempontból értelmezi: MARGÓCSY 2013, 144.

²³ A verseket lásd RÉZ 1986, 78–93. Réz Pál jegyzete szerint a szövegek először 1982-ben jelentek meg Deme Zoltán Verseghy-kiadása (VERSEGHY 1982) bibliofil változatának függelékében – ez összesen ötven számozott példányt jelentett. Miután ezeket a szövegeket Gálos Rezső még 1939-ben is „kiadhatatlan”-nak minősítette, s nem is közölte (GÁLOS 1939, 158), az 1982-es első publikáció is igen kevesekhez juthatott el: voltaképpen az első igazi közzétételnek Réz Pál 1986-os antológiája tekinthető.

²⁴ Kazinczy Sárközy Istvánnak, 1807. március 13. = KazLev IV, 521–524.

²⁵ Jelzete: MTA KIK Kt M. Ir. RUI 2r. 1. 1a. A Kazinczy kezétől származó tartalomjegyzék kiadva: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 45.

következett anglus sorokat Sigraynak kezével írva lelte. Németre Tancsics tette által a' mi kedvünkért.”²⁶

Az olvasmányok, illetve az írásnak a többnyire illegális formában történő gyakorlása (hiszen az írószerek birtoklása tiltva volt, legálisan csak Budán lehetett tollat s tintát tartani az ítéletek kihirdetése után) komoly szerepet játszottak a fogság elviselésében, s erősen összefüggtek a magánzárkákban őrzött foglyok titkos börtönkommunikációjával is. Egyrészt a könyvek már emlegetett cirkulálása is ezt bizonyítja, másrészt azonban ez mint az exkluzív, műveltségen alapuló kapcsolattartás bázisa is megragadható.

A börtönkommunikáció különböző változatai a helyzethez igazodó, újra feltalált hagyományoknak tekinthetők: a letartóztatottak nem rendelkeztek korábbi fogságtapasztalattal, s előzetesen nem is tudtak felkészülni a helyzetre. Kazinczy nyilván joggal írta a brünni fogság kapcsán: „Nevetséges hiúság volna, ha nem volna való a' mit mondok: minden mesterség, a' mellyel magányunk inséginek örömet adánk, az én találmányom volt; én segitettem ki társaimat a' bajból, mikor elakadtak.”²⁷ Ám ez nem azt jelenti, hogy például a börtönkommunikáció bizonyos elemeit más foglyokkal feltétlenül Kazinczy ismertette meg: az azonos szituáció ugyanazon megoldási lehetőségeket hívhatott elő többeknél is. Ennek jó példája az az eset, amelyet Kazinczy még a budai fogság időszakához kötve írt le, s amelyről nincs is semmi más forrásunk: eszerint ugyanis Kazinczy és egy, számára korábban ismeretlen fogolytársa, Kopasz János azt használták ki a csupán a bemutatkozásból álló kapcsolatfelvétel során, hogy ráláttak egymásra celláik ablakából.²⁸ A helyzetet eltérően oldották meg ugyan, de mindketten egyértelműen értelmezhető módszert alkalmaztak:

Egy fiatal embert látok fogva ablakomból. Az a' 26d. Numerus alatt tartatott. Én ablakom' üvegéhez ütöttem tízszer az ujjomat, mert a' K

²⁶ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 260–261.

²⁷ *Uo.*, 104.

²⁸ Arról, hogy ez miként volt lehetséges, jól tájékoztat Kazinczynak a fogság ekkori helyszínéről, az egykori budai ferences kolostorról készített rajza: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 66–67.

a' tizedik betű, azután egyszer, mert az A első, 's így nevem' minden betűjít; ő pedig szénnel festett a' Könyvekből kitépdelt papirosokra betűket, 's elébb K, azután O, P, A, S, Z, betűk által jelenté, hogy ő Budaméri fi, felesküdt Prókátorocska. Hamar rajta veszte, 's elszedék betűjít, 's szent neki többé nem adtak.²⁹

A láthatólag nem előzetesen egyeztetett alapelvekre épített, alkalmi kommunikáció olyan speciális helyzethez igazodott ekkor, amelyet a fogság későbbi időszakában nem lehetett reprodukálni. A brünni fogság időszakában Kazinczy már csak azt rögzítette, hogy használható formában készen állt a kopogtatáson alapuló börtönábécé, amellyel természetesen közvetlenül csupán a szomszédos cellában őrzött fogolytársal lehetett érintkezésbe lépni. Erről az előző fejezetben már részletesen volt szó.

Mindazonáltal a kopogáson alapuló börtönábécé tipikusan mégiscsak a latinitásnak (úgy is mint nyelvnek, s úgy is mint közös kulturális mintázatnak) a fogság viszonyai között felértékelődő szerepére mutat, s így nem is csoda, hogy ebből tökéletesen kimaradnak bizonyos elítéltek: amikor Kazinczy felsorolja munkácsi fogolytársait, egyikről csak ennyit tud mondani, „Egy Tyrolisi Paraszt, ki olvasni sem tudott”.³⁰ A hiányos adatok – Kazinczy még a nevet sem tudja – önmagában is árulkodóak: mivel a fogoly nem részese annak a műveltségi minimumnak, amely a börtönkommunikációhoz szükséges, nem lehet tőle semmiféle információt szerezni. S persze az is előfordulhat, hogy valaki – bár elvben megtehetné – saját magát zárja ki a kommunikáció lehetőségéből. Szintén Munkács kapcsán Kazinczy egy másik fogolytársáról sem tud adatokat megadni, csak a következőket: „Egy magát senkinek ki nem jelentett Öreg. Riedele, ki mindennap általhallható hogy Misei éneket mond és az ördögöt arra kényszeríti, hogy neki hozzon hírt, familiája felől, ezt Mágusnak nevezte-el.”³¹ Mivel a *Fogságom naplójából* kiderül – amikor Kazinczy ki tudott szökni a folyosóra, s végigmehetett

²⁹ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 74.

³⁰ *Uo.*, 35.

³¹ *Uo.*

a cellák előtt, maga is hallotta –, hogy a Mágus a latin nyelvű igeliturgiát mondta fennhangon,³² az sejthető, hogy az ismeretlen öreg valamit bizonyosan tudhatott latinul, s az ő kiszorulása a börtönkommunikációból nem ugyanazért történt, mint a tiroli paraszt-emberé. Magába zárulása azonban feltehetőleg ugyanazt eredményezte: a parasztemberről ugyan semmi közelebbit nem tudunk, ám a Mágus kényszeresnek tűnő cselekedetei a börtönpszichózisról árulkodnak.³³

Kazinczyt alighanem a fentebbi stratégiák óvhatták meg attól, hogy elhatalmasodjon rajta a depresszió. A szellemi tevékenységek terápiás hatásáról árulkodik saját megjegyzése is. A brünni fogság alatti periódus kapcsán írja akkori szomszédjáról: „Rosti elbetegedett, a’ magány még inkább elmerítette hypochondriájában; meg akará magát ölni. Verseket csináltaték vele, ’s az elméjét felderíté.”³⁴ Ha Kazinczyt az itt emlegetett Rosty Jánoshoz mérjük, még erőteljesebb lesz a kontraszt: a fogsága alatt öngyilkossági kísérletet elkövető, s ezért maradandóan megnyomorodó Rosty évekkel 1798-as szabadulása után, 1807-ben valóban megölte magát,³⁵ míg Kazinczy sem a börtönévek alatt, sem szabadulása után nem voltak felismerhetők a börtönpszichózis súlyos tünetei. Természetesen fölötte sem múltak el nyomtalanul a súlyos börtönévek. Erről árulkodik Csokonainak egy levélrészlete. Csokonai ugyanis rögtön a szabadulása után Regmecen kereste fel Kazinczyt, s anyjához írott levelében figyelemre méltó, máshol meg nem őrződött megfigyelést rögzített róla:

³² Vö. KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 133.

³³ Megjegyzendő, hogy róla Kazinczy még egy rajzot is készített – elsősorban a testtartását és nem az arcát örökítve meg –, mert egyszer, amikor sétára vitték, egy futó pillantásra látta: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 36.

³⁴ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 95. Rosty János Brünnben keletkezett latin nyelvű verseiről bővebben: uo. 312.

³⁵ Rostynak a budai fogságban elkövetett öngyilkossági kísérletéről lásd MÁLYUSZ 1926, 766. Rosty pályájának összefoglalása: KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 449.

Ő [Kazinczy – Sz. M.] az előtt két héttel szabadult ki több szenvedő társaival Munkácsról. Semmit sem változott; teste, elméje s kedve azon fris, azon ép, mint volt fogsága előtt, – egyedül azt vettem észre benne, hogy beszédét nem teszi olly folytába, de ezt a töredezését ki csudálhatja hat és fél esztendőt tartott magánossága után?³⁶

Ezekben a mondatokban nem csupán a beszéd szaggatottságára utaló megjegyzés az érdekes – amely egyébként nyilván, ahogyan ezt Csokonai is pontosan látja, a hosszas magánzárka utóhatása –, hanem legalább annyira a lényegi változatlanság észlelése is. Persze a börtönének hatása hosszan tartó folyamat, s még ha Csokonai nem sokkal a szabadulás után örömmel konstatálja is azt, hogy a „régí” Kazinczyt látja viszont, a maradandó lelki sérülések később is visszatérhetnek. Ezért fontos, s lélektani szempontból is sokatmondó magának Kazinczynak egy jóval későbbi feljegyzése, amely már jóval házassága után egy bécsi útján történeteket kívánta megörökíteni. Már a feljegyzés léte is árulkodó, hiszen láthatólag sehová nem illeszkedik be, s Kazinczyt nyilván a megrázkódtatás elementáris ereje készítethette arra, hogy lejegyezze – s azután pedig a *Fogságom naplója* kíséretéhez tartozó, csak rekonstrukció révén helyreállítható levélgyűjtemény darabjává tegye, noha ez formailag nem tekinthető levélnek. Ebben az 1815-ös feljegyzésében annak az élményének állított emléket, amikor feleségével és kislányával, Zsenivel Bécsbe utazott, hogy a kislánynak megfelelő nevelőnőt találjanak. Ekkor történt az, hogy a szállásán egy ismeretlen személy kereste távollétében, s azt üzenete neki, hogy keressen fel a következő napon egy grófot a megadott címen. Kazinczy a látszólag teljesen ártalmatlan üzeneten megrettent; ahogy maga írta: „Kelepczében vagyok, mondám, s egész éjjel nem hunytam be szememet.”³⁷ A rendkívüli felindultság azzal magyarázható, hogy éppen a *Fogságom naplójában* rögzítette azt az esetet, amikor Munkácson az egyik, egyébként tőle személyesen nem ismert fogolytársáról, „Angiolini Ferenc”-ről megtudja (hogy kitől és hogyan, nem álla-

³⁶ Csokonai – Csokonai Józsefnének, Onga, 1801. július 19. = CSOKONAI 1999, 142.

³⁷ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 199.

pítható meg), miként került fogságba. Angiolinit ugyanis titokban és csellel fogták el, s mindenféle bírósági tárgyalás és ítélet nélkül börtönözték be, miközben olyan leveleket írtak vele haza, hogy Londonba szökött, s ott él emigrációban. A helyzetet Kazinczy úgy kommentálta: „Angiolini Ferencznek az esete borzasztó.”³⁸ Minden bizonnyal ez a példa idéződött föl Kazinczyban 1815-ben, s ezért lehetett üldözési mániára emlékeztető reakciókat megfigyelni nála ebben a sajátos műfajú, rövid, anekdotikus visszaemlékezésében. A *Fogságom naplója* és az idézett feljegyzés belső összefüggését egyik szöveg sem teszi explicitté – de éppen egymásra vonatkoztatásuk rajzolhat ki egy olyan, szinte irracionálissá váló rettegést az újra átélhetővé váló fogságtól, amely a börtönélmények kései utóhatásának minősíthető.

Mindazonáltal mégis kijelenthetjük, hogy Kazinczy képes volt jelentős személyiségzavar nélkül folytatni az életét szabadulása után.³⁹ Hogy ő – s még néhány társa, akiknek későbbi tevékenységéről és pályájáról egyáltalán vannak ismereteink – miért bírta ki viszonylag épen azt, ami szinte elviselhetetlen volt, mások pedig miért nem, azt végső soron csak találgathatjuk. Ám a lehetséges válaszok felvázolásában is elsőrendűen a Kazinczytól létrehozott, a fogság éveit sokoldalúan dokumentáló szövegek segíthetnek minket – s ez önmagában is figyelemre méltó jele annak, hogy a fogság tapasztalatának feldolgozását és a személyiség megroppanásának elkerülését a helyzetre való tudatos reflexió jelentősen elősegítette. Kazinczy maga szinte újjászületésnek, élete új szakasza kezdetének tekintette a börtönből való szabadulást. Saját magára a „miolta ismét élek” formulát alkalmazta több levelében, s Debreczeni Attila joggal lát ebben az újrafogalmazott önalkotásra utaló mozzanatot.⁴⁰ Ebbe a folyamatba illeszkedik bele a fogság megörökítésének szándéka is, amely majdhogynem élethosszig tartó programja lesz Kazinczynak. A *Fogságom naplója* kapcsán Dobszay Tamás

³⁸ KAZINCZY: *Fogságom naplója* 2011, 132.

³⁹ Erről lásd részletesebben: DOBSZAY 2010.

⁴⁰ DEBRECZENI 2014, 243–244.

fogalmazta meg a következőket: „Ismert, hogy Kazinczy már a per idején elkezdte csoportokba sorolni társait. Elsősorban a per során tanúsított magatartás, az emberi tartás vagy hatalom előtti rettegés okozta megtörés alapján kategorizált. Utóbb a fogság elviselésére kialakított technikák lettek a csoportba sorolás kritériumai. Volt, aki vallási mániába esett, mások pótcselekvésekbe menekültek, ismét mások klikkszerűen működtek együtt egymással, kiváltva Kazinczy ellenszenvét.”⁴¹ A *Fogságom naplója* kimondatlanul is a szöveg narrátorának és főhőisének, magának Kazinczynak a szolidaritás elvét képviselő viselkedését mutatja sikeresnek.

⁴¹ DOBSZAY 2010, 304.

ÖSSZEGZÉS

A *Fogságom naplója* hosszan tartó kéziratossága és az előzőekben is nyomon követhető, bonyolult másolási tradíciója miatt az 1848 előtti évek egyik nagy tiltott olvasmányának látszik. Azt is mondhatnánk, sajátos szamizdat¹ – hiszen nem egyszerűen egy kéziratossági terjesztésben lévő szöveg ekkor, hanem kifejezetten lapangó politikai tartalma kényszeríti bele ebbe a szerepbe. S ebben az esetben ezt a fajta terjedést sokkal jobban meg lehet ragadni, mint az 1848 előtti időszak másik nagy, szamizdat jellegű szövegénél, Kölcsey *Országgyűlési naplójánál*. Feltűnő módon mindkét szöveg első, nyomtatásbéli felbukkanása (mondhatni, az első nyilvánosságban való megmutatkozása) a sajtószabadság eufóriájához, 1848 tavaszához-nyarához kapcsolódott (ez Kazinczynál csak részpublikációt jelentett, Kölcseynél a szöveg első teljes kiadását), de Kazinczy művénél ma is megragadható módon számolhatunk ismert másolatokkal, míg ilyen Kölcsey esetében máig nem került elő, csak egykori híradásokból következtethetünk a létükre.²

A *Fogságom naplója* mint speciális forrás jelentősége azonban még mindig felfedezésre vár. A mű értelmezéstörténete ugyanis kevésbé tagolt, s viszonylag csekély változatosságot mutat (ez természetesen semmit sem von le a korábban már többször citált és felhasznált elemzések fontosságából). Különösen hiányoznak a magvas történeti elemzések, s így az sem csodálható, hogy a *Fogságom naplója* esetében még annak a felismerése és tudatosítása is elmaradt, hogy itt a köztörténeti, politikatörténeti jelentőség mellett

¹ A jelenség jól beleillik abba a fogalmi keretbe, amely a szamizdatok korai történeti jelenségei kapcsán kialakítható: DANYI 2013.

² Az Országgyűlési napló kiadástörténetére lásd KÖLCSEY 2000, 246–256.

kiváló mikrotörténeti forrásról van szó. Ha ugyanis léteztek volna nagy számban csak a politikatörténetre ügyelő értelmezések, akkor egy ilyen, látenszen polemikus állítás is hamarabb megszülethetett volna. De hát nem történt ilyesmi, mert nem volt meg az az értelmezési hagyomány, amelyet opponálni lehetett volna. A magyar történetírásban régóta meglévő dichotómia helyett (politikatörténet – mikrotörténet) így egy elemibb szembeállítás konstruálódott meg: a történeti forrás versus szépirodalmi szöveg kettőse, s ez igen kevéssé segített a *Fogságom naplója* igazi karakterét fölismerni.

A szöveg forrásértékének speciális lehetőségei a mikrotörténet szempontjai felől mutatkoznak meg a legjobban. Ha a mikrotörténelem hagyományához sorolható eddigi történetírói munkákat áttekintjük, az egyik feltűnő tanulság az, hogy majdnem mindegyik egy konfliktushoz, igen gyakran kifejezetten egy perhez kapcsolódó iratanyagra épül.³ Az egykorú vizsgálat és peres eljárás módszereinek a történeti elemzés metódusaival való fölülírása elméleti szinten is komoly nyomot hagyott a mikrotörténet önszemléletében. Az első pillantásra Kazinczy műve is jól beleillik ebbe a hagyományba, ezért is furcsállható, hogy miért nem fedezték föl még eddig mint ideális terepét és alkalmát a mikrotörténeti vizsgálatoknak. Csak-hogy a *Fogságom naplója* mégsem egyszerűen megfelel egy ilyen módszertannak, hanem inkább arra kényszerít, hogy a metodológia teljes arzenálját újragondoljuk.

A *Fogságom naplója* ugyanis még az első felében sem magának az ítéletnek a megszületéséről, a vizsgálatról és a per folyamatáról beszél. Ilyen módon persze nem is elsősorban kiegészítő információkat szállít a periratokhoz képest. Ennek az utólagos perspektívából született börtönmemoárnak a céltételezése ugyanis teljesen eltér az önigazoló vagy az ártatlanságot bizonyítani akaró szándéktól: Kazinczy művéből semmit nem lehet megtudni sem a vád igaztalanságáról vagy megalapozatlanságáról, s magának az összeesküvésnek a részleteiről sem. A *Fogságom naplója* – részben írójának esztétikai kiindulású világszemléletéből következően is – az ítélet

³ Vö. a következő könyvben áttekintett hatalmas szakirodalommal: SZÍJÁRTÓ 2014.

és a börtönviszonyok elviselésének szubjektív lehetőségeire koncentrálnak, arra, hogy miképpen lehet megélni azt a méltatlan helyzetet az európai kultúrán és etikai hagyományon iskolázódott ember számára, amelybe önhibáján kívül belekerült. Azaz a mű szemlélete alapvetően nem teszi lehetővé (vagy legföljebb csak komoly forráskritikával) a különböző szempontok szétválasztását vagy elemzését: hiszen voltaképpen egyetlen személyiség világérzékelését közvetíti, azt viszont rendkívül árnyaltan és sokoldalúan. Ennek az elemzése másféle módszertant kíván, mint a konfliktusok körül kialakuló források analíziséből kiinduló mikrotörténeti tradíció, noha a végeredmény mindenképpen olyasmi, mint amit a léptékváltásra kíváncsi történeti megismerés remél. Egy olyan személyes hitelű képe egy máshonnan meg nem ismerhető világnak, a 18. század végi, 19. század eleji börtönviszonyoknak és az ezt környező rendi társadalomnak, amelyet éppen az ilyen jellegű memoárok hiánya miatt forrásszinten alig lehet megragadni. Komoly kihívás, hogy ebből a szempontból fedezzük föl a *Fogságom naplója* jelentőségét. Ehhez pedig az kell, hogy történeti kútfő jellegét és a retorikai olvasatot különösen kihívó irodalmiságát együttesen és egyszerre vegyük figyelembe az elemzésnél. Azaz történeti és irodalomtörténeti iskolázottság és kompetencia egyaránt szükséges ehhez a munkához. Azt remélem, a textológiai feldolgozás megnyitotta az utat ezen lehetőség fölismerésének, mi több, úgy vélem, enélkül bizonyosan homályban maradt volna a *Fogságom naplója* ezen kettős karaktere. Éppen ez bizonyította be kézzelfoghatóan, hogyha más források közegében helyezük el Kazinczy memoárját, akkor nemcsak egy szubjektív nézőpont körvonalazható belőle, hanem egészében valósítja meg a hitelességnek a lehetőségig elérhető teljességét. Vagyis akart és szándékos megváltoztatása a tényeknek nem mutatható ki benne, legföljebb a nézőpontból fakadó korlátozottság, amelyet a szerző ráadásul tájékozódásának sokrétű módján próbált is meghaladni. Tökéletesen igaz a *Fogságom naplójára* is az, amit Kazinczy még 1811-ben a Szirmay Antal művére tett megjegyzései élére illesztett mint önjellemzést: „De az olvasó ne várja tőlem, hogy mindent elmondjak a mit tudok. Azt fogadom, hogy

hazudni nem fogok.”⁴ S nemcsak arról van szó, hogy Kazinczynak ez a műve termékenyen megközelíthető egy ilyen mikrotörténeti szempontrendszerrel. Mindaz, amit a *Fogságom naplójáról* elmondhatunk, általában is jellemző Kazinczynak és a történelmi eseményeknek a viszonyára. Ahogyan ezt Völgyesi Orsolya az 1822–23-as megyei ellenállás kapcsán született Kazinczy-leveleket elemezve megállapította, ott és akkor sem arról van szó, hogy ezek a szövegek pusztán csak politikatörténeti adalékokként olvasandók: „Könnyen belátható tehát, hogy Kazinczynak a megyei és országos ügyeket érintő megnyilatkozásai, kiterjedt levelezése nem pusztán a már ismert politikatörténeti kontextus illusztrációjára szolgálnak, hanem egy átmenetinek tartott korszak új szempontú történeti megközelítésének és értelmezésének a lehetőségét is magukban hordozzák.”⁵

A *Fogságom naplója* erős és tudatos megszerkesztettsége nemcsak azt jelenti, hogy Kazinczy nem akart mindent belezsúfolni a szövegbe, hanem szelektált az emlékei között (ezt számos példával lehetett igazolni). Arról is szó van, hogy még Kazinczy önéletrajzi jellegű írásai között is egyedi jellegű műformát hozott létre. A naplóformát imitáló memoár alapszerkezetében őrzi a kronológiára épülő logikát, ám ezen belül komoly szerepe lesz az alakteremtésnek és a portréfestés plutarkhoszi hagyományának, amely csak azért nem tűnik föl erőteljesebben, mert a szövegben előforduló személyiségek ábrázolásának olyannyira hűséges módjának tűnik a *Fogságom naplója*, hogy a hitelességnek a szuggesztív tételezése miatt nem gondolunk Kazinczy írói eszközeinek a tudatosságára. Pedig ahogyan megvalósul egyes személyiségek rövid és lényegre törő jellemzése (gondoljunk csak Verseghy vagy más fogolytársak bemutatására), az nagyon is átgondolt, s néhol kifejezetten antik előképek nyomán megalkotott alakteremtésre vall (Hajnóczynak a szókratészi minta követéseként való ábrázolása ezt példázza). Kazinczynak a jellemzés érdekében alkalmazott írói eszközei közül az anekdota-forma újraértelmezése az egyik legérdekesebb: az anek-

⁴ BENDA III, 355.

⁵ VÖLGYESI 2010, 30.

dotikus szerkesztés még a kronologikus, naplószerű előadásmódot is átrajzolja, gondoljunk csak a mű lezárására, amely ilyen módon van poentírozva. A *Fogságom naplója* holdudvarába tartozó szövegeknek a figyelembe vétele éppen ezért lehet fontos: hiszen egyrészt arra szolgáltat példát, hogy Kazinczy a máshol, más céllal már megírt történetelemek közül hányról mond le teljesen a végső kidolgozás alkalmával, másrészt pedig a műbe mégiscsak bekerülő elemek funkcionalitására is így derülhet fény.

A hatalmas terjedelmű Kazinczy-hagyaték feltárására és kiadására irányuló, már eddig is komoly eredményeket hozó szakmai törekvés éppen ezért nem csupán egy régi adósság törlesztéseként fogható fel, s végképp nem egy tiszteletre méltó archiválás gesztusa. Az egyre szaporodó dokumentumok (önéletírások, feljegyzések, levelek) ugyanis lehetővé tehetik egy sajátos önértelmezés poétikai kiépülésének a nyomon követését,⁶ s nem utolsósorban egy más vezérelvekre épülő történetírás elsődleges s igen bőséges forrásanyagának a felfedezését is.⁷ Az ebből az anyagból levonható történeti kép komoly tanulságot jelenthet egy olyan történetírás számára, amely a történelem szubjektív oldalára kíváncsi, s amely nem felejtkezik el forrásai retorizáltságáról sem.

⁶ Ebből a szempontból igen tanulságos elemzés Bodrogi Ferenc Máté monográfiája, amely persze más Kazinczy-szövegekre épül, de ezt a mechanizmust nagyon gondosan írja körül: BODROGI 2012.

⁷ Erre újabb példaként lásd VÖLGYESI 2015.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

Levéltári és kéziratári források rövidítése

MNL OL Vert. A. 44. Fasc. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Bírósági levéltár, Személynöki Levéltár (O 225), A magyar jakobinus per Bécsből kiszolgáltató iratai, Fasc. 44.

MTA KIK Kt Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (Budapest)

OSZK Kt Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (Budapest)

ÖStA KA Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (Bécs)

PIM Kt Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára (Budapest)

A kiadott vagy kéziratot Kazinczy-szövegek címének rövidítése

AdZemp *Kazinczy Ferenc elfogatása*, Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez, 1899. febr. 1., 61–63.

BáLm MTA KIK Kt K 614. (Bártfay László másolata a *Fogságom naplójáról*)

MTAr MTA KIK Kt Tört. Naplók 4r.25. (ismeretlen kéztől származó, részleges másolat a *Fogságom naplójáról*)

- MTAt MTA KIK Kt Tört. Naplók 4r.17 (ismeretlen kéztől származó másolat a *Fogságom naplójáról*)
- OE *Kazinczy Ferencz fogsága naplója*. (Az eredeti ortografia szerint), közli Pásztor Dániel = *Országgyűlési emlék: Politikai, történeti és szépirodalmi almanach*, szerk. és kiad. VAHOT Imre, Budapest, 1848, 63–87.
- OSZK_r OSZK Kt An. Lit. 2953 (ismeretlen kéztől származó, részleges másolat a *Fogságom naplójáról*)
- PIMt Petőfi Irodalmi Múzeum, Kt, Stettner-Zádor György-hagyaték, V.4615/8 (ismeretlen kéztől származó másolat a *Fogságom naplójáról*)
- PN *Kazinczy naplója: Az eredeti kézirat*, közli és bev. SZMIK Antal = *A „Pécsi Napló” karácsonyi melléklete*, Pécs, 1900. dec. 25., 1–10.
- SPr Sárospataki Református Kollégium, Nagykönyvtár, Kt 827 (ismeretlen kéztől származó, részleges másolat a *Fogságom naplójáról*)
- SPt Sárospataki Református Kollégium, Nagykönyvtár, Kt 3485 (ismeretlen kéztől származó másolat a *Fogságom naplójáról*)
- VU₁ *Kazinczy Ferenc naplója budai fogságában*, közli MILESZ Béla, Vasárnapi Ujság, 1869, 78–79, 91–92, 102–103, 118–119, 130–131, 146–147, 158–159.
- VU₂ *Kazinczy Ferencz fogsági naplója: Második fogás*, Vasárnapi Ujság, 1873, 414–415, 430–431, 439–440, 453–454, 467, 478–480, 490–491, 502–503, 514–515, 526–527, 539, 550–551, 562.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ABAFFY 2000** ABAFFY Csilla, *Magyar nyelvemlékek és másolataik az MTAK kéziratárában*, MKSz, 116(2000)/3, 340–351.
- ALEXA 1983** ALEXA Károly, *Anekdota, magyar anekdota = Tanulmányok a XIX. század második feléről*, szerk. MEZEI József, Bp., ELTE Bölcsészettudományi Kar, 1983, 5–85.
- BALOGH 2015** BALOGH Piroska, *Teória és medialitás: A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Bp., Argumentum, 2015 (Irodalomtörténeti füzetek, 175).
- BARTA 1952** BARTA János, *Jegyzetek a Fogságom naplójáról*, It, 40(1952)/3–4, 541–549.
- BARTA 1966** BARTA János, *Jegyzetek a Fogságom naplójáról* = B. J., *Költők és írók: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1966, 42–60.
- BARTA 1981** [Ifj.] BARTA János, *Hét koporsó: A magyar jakobinusok mozgalma*, Bp., Móra, 1981.
- BJÖM I.** BATSÁNYI János *Összes művei*, I, *Versek*, s. a. r. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1953.
- BENDA I.** *A magyar jakobinus mozgalom iratai*, s. a. r. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1957 (A Magyar Jakobinusok Iratai, I).
- BENDA II.** *A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai 1794–1795*, s. a. r. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1952 (A Magyar Jakobinusok Iratai, II).

- BENDA III.** *Naplók, följegyzések, röpiratok*, s. a. r. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1952 (A Magyar Jakobinusok Iratai, III).
- BENDA–ELEK 1983** BENDA Kálmán, ELEK Judit, *Vizsgálat Martinovics Ignác szászvári apát és társai ügyében: Filmforgatókönyv – Eredeti iratok*, Bp., Magvető, 1983 (Nemzet és Emlékezet).
- BENE–BORIÁN 1988** BENE Sándor, BORIÁN Gellért, *Zrínyi és a vadkan*, [Bp.], Helikon, 1988 (Labirintus).
- BIASI 1998** Pierre-Marc de BIASI, *Horizontális kiadás, vertikális kiadás: A genetikus kiadások tipológiájának vázlatja (a francia terület, 1980–1995)*, Helikon, Irodalomtudományi Szemle, 44(1998)/4, 414–441.
- BICZÓ 1931–1932** *Kazinczy Ferencnének, gróf Török Zsófiának férjére vonatkozó eddig kiadatlan levelei (Függelékül néhány egykorú levél)*, s. a. r., bevezetéssel ellátta dr. BICZÓ Ferenc, Klny. a Kaposvári Egyesületi Leánygimnázium 1931–32-ik évi Értesítőjéből, Kaposvár, Szabó Lipót könyvnyomdája.
- BÍRÓ 2005** *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum, 2005.
- BITNICZ 1871** *Bitnicz Lajos hátrahagyott kézírataiból*, közli LIPP Vilmos, Fővárosi Lapok, 1871. aug. 23., 886–887; 1871. aug. 24., 890–891.
- BODROGI 2012** BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve: Egy önreprezentáció diszkurzív háttere*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Könyvtár, 51).
- BUSA 1961** BUSA Margit, *Kazinczy Ferenc munkáinak kiadástörténete: Születésének 200. évfordulója alkalmából = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1959*, Bp., 1961, 321–343.
- CZIFRA 2008** CZIFRA Mariann, *Kazinczy-levelezéskötetek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában = Prima*

manus: Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából, szerk. KESZEG Anna, VADERNA Gábor, Bp., Ráció, 2008, 13–34.

CZIFRA 2012 CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc könyvei nyomában*, Magyar Könyvszemle, 128(2012)/4, 426–441.

CZIFRA 2013 CZIFRA Mariann, *Zseni a panteon kertjében: Kazinczy Eugénia pályája*, Századvég, Új folyam, 68. szám, 2013/2, 59–100.

CZIFRA 2013a CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában*, Bp., Ráció, 2013 (Ligatura).

CZIFRA 2014 *Kazinczy Ferenc levelezése: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában (Katalógus)*, összeállította CZIFRA Mariann, Argumentum–Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, 2014.

CSÁSZÁR 1903 CSÁSZÁR Elemér, *Verseghy Ferencz élete és művei*, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottságának kiadása, Bp., 1903.

CSOKONAI 1999 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, s. a. r. és a jegyzeteket írta DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei).

DANYI 2013 DANYI Gábor, *Cenzúrán innen, nyomtatáson túl: A szamizdatok textualitása és történeti előzményei = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., reciti, 2013, 317–327.

DEÁK 1993 DEÁK Eszter, *Der Untergang eines Revolutionärs: Tagebuch, Briefe und Denkschrift von Andreas Riedel aus seinen Gefängnisjahren im Minoritenkloster in Brünn (1806–1809)*, Bp., Akadémiai, 1993.

- DEBRECZENI 2014** DEBRECZENI Attila, *Kazinczy emlékállító archívuma 1802–1803-ból*, ItK, 118(2014)/2, 226–244.
- DOBSZAY 2010** DOBSZAY Tamás, *A szabaduló Kazinczy = Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 294–305.
- DOBSZAY 2015** DOBSZAY Tamás, *A fogoly teste Kazinczy fogságnaplójában = A test a társadalomban: A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2013. évi, sümegi konferenciájának kötete*, szerk. GYIMESI Emese, LÉNÁRT András, TAKÁCS Erzsébet, Bp., Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, 2015 (Rendi Társadalom – Polgári Társadalom, 27), 355–368.
- DÜLMEN 1990** Richard van DÜLMEN, *A rettenet színháza: Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*, ford. BÉRCZES Tibor, Bp., Századvég–Hajnal István Kör, 1990 (Metamorphosis Historiae).
- EMBER 1940** EMBER Győző, *A m. kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848*, Bp., M. Kir. Országos Levéltár, 1940.
- FEST 2000** FEST Sándor, *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig (1917) = F. S., Skóciai Szent Margittól a walesi bárdokig: Magyar–angol történeti és irodalmi kapcsolatok*, szerk. CZIGÁNY Lóránt, KOROMPAY H. János, Bp., Universitas, 2000, 302–375.
- FRIED 1986** FRIED István, *A „Fogságom naplója” regénye*, ItK, 90(1986)/6, 683–694.
- FRIED 1996** FRIED István, *Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*, Sátoraljaújhely–Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság, 1996.
- FRIED 2003** FRIED István, *Kazinczy Ferencről – mai szemmel*, Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 13(2003), 51–60.

- FRIED 2009** FRIED István, „*Aki napjait a szépnek szentelé...*”: Fejezetek Kazinczy Ferenc pályaképéből és utókora emlékezetéből, Sátoraljaújhely–Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság, 2009.
- FRIED 2009a** FRIED István, *Kazinczy Ferencről – mai szemmel = F. I.*, „*Aki napjait a szépnek szentelé...*”: Fejezetek Kazinczy Ferenc pályaképéből és utókora emlékezetéből, Sátoraljaújhely–Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság, 2009, 135–147.
- FÜGEDI 1984** FÜGEDI Erik, „*Verba volant...*”: Középkori nemességünk szóbelisége és az írás = Mályusz Elemér emlékkönyv, szerk. H. BALÁZS Éva, FÜGEDI Erik, MAKSAY Ferenc, Bp., Akadémiai, 1984, 107–130.
- FÜHRER 1965** Elisabeth FÜHRER, *Jakobiner in der Steiermark, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien*, Wien, 1965. Kézirat; Universitätsbibliothek, Wien.
- GÁLOS 1939** GÁLOS Rezső, *Verseghy Ferenc kiadatlan költeményei*, ItK, 49(1939)/2, 156–169.
- GERGYE 1993** GERGYE László, *Kazinczy Ferenc kéziratos hagyatéka*, Bp., MTA Könyvtára, 1993 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai, 21).
- GEYER 1938** Rudolf GEYER, *Münze und Geld, Mass und Gewicht in Nieder- und Oberösterreich*, Wien, 1938.
- GULYÁS** Dr. GULYÁS Pál, *Magyar írók élete és munkái*, I–VI, Bp., Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, 1939–1944.
- GULYÁS–VICZIÁN** *Magyar írók élete és munkái, Új sorozat*, GULYÁS Pál adatgyűjtéséből s. a. r. VICZIÁN János, VII–XIX, Bp., Argumentum–MTA Könyvtára, 1990–2002.
- HADERER 1968** Franz HADERER, *Martin Joseph Prandstätter (1760–1798), Magistratsrat, Freimaurer, Dichter und Jakobiner*, Dissertation, Wien, 1968. Kézirat; Universitätsbibliothek, Wien.

- HARTVIG 2000** HARTVIG Gabriella, *Laurence Sterne Magyarországon 1790–1860*, Bp., Argumentum, 2000 (Irodalomtörténeti füzetek, 146).
- HERSCHBERG-PIERROT 1998** Anne HERSCHBERG-PIERROT, *Proust feljegyzései*, Helikon: Irodalomtudományi Szemle, 44(1998)4, 442–461.
- HÖGYE 1990** Kazinczy Ferenc és családjára [sic!] vonatkozó iratok, dokumentumok Zemplén vármegye levéltárában, összegyűjtötte HÖGYE István, Sátoraljaújhely, 1990 (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek, 30).
- IRMEN 1994** Hans-Josef IRMEN (hrsg.), *Die Protokolle der Wiener Freimaurerloge „Zur wahren Eintracht“ (1781–1785)*, hrsg. in Zusammenarbeit mit Frauke HESS, Heinz SCHULER, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris, Peter Lang, 1994 (Schriftenreihe der Internationalen Forschungsstelle „Demokratische Bewegungen in Mitteleuropa 1770–1850“, 15).
- JAKAB 1880** JAKAB Elek, *Kazinczy Ferenc Munkács várában*, A Petőfi Társaság Évkönyve, 1879, (1880), 65–109.
- JOÓ 1938** JOÓ Tibor, *Ismeretlen Verseghy-kéziratok az Országos Széchényi Könyvtárban*, MKSz, 62(1938)/1, 72–73.
- KALLA 2010** *Bártfay László naplói*, s. a. r. és a kísérő tanulmányt írta KALLA Zsuzsa, szerk. CsÁSZTVAY Tünde, Bp., Ráció, 2010.
- KARDOS 1930** KARDOS Albert, *Kazinczy fogsága naplója – forradalmi szolgálatban*, Debreceni Szemle, 4(1930)/7, 365–368.
- KAZINCZY [1931]** KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, s. a. r. ALSZEGHY Zsolt, [Bp.], Genius–Lantos kiadás, [1931].
- KAZINCZY [1946]** *Kazinczy Ferencz, Fogságom naplója*, s. a. r. GERÉB László, [Bp.], Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, [1946], (Új Könyvtár, 15).

- KAZINCZY 1951** KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, bevezette és s. a. r. TOLNAI Gábor, Bp., Szépirodalmi, 1951.
- KAZINCZY 1960** *Kazinczy Ferenc válogatott művei*, Első kötet, s. a. r. SZAUDER Józsefné, válogatta s a jegyzeteket írta SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi, 1960 (Magyar Klasszikusok).
- KAZINCZY 1969** KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, bevezetéssel ellátta JANCSÓ Elemér, Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1969.
- KAZINCZY 1976** KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, a szöveget gondozta SZAUDER Józsefné, [Bp.], Magyar Helikon, 1976.
- KAZINCZY 1978** KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, az előszót írta és a függelékét összeállította ROHONYI Zoltán, Kolozsvár-Napoca, Dacia Könyvkiadó, 1978.
- KAZINCZY 1979** KAZINCZY Ferenc *művei*, I, *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*; II, *Levelek*, vál., szöveggond., jegyz. SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Magyar Remekírók).
- KAZINCZY 1987** KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*, összegyűjtötte, szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta SZILÁGYI Ferenc, Bp., Magvető, 1987 (Nemzet és Emlékezet).
- KAZINCZY 1989** *Természet oeconomiája*, KAZINCZY Ferenc kiadatlan kéziratából s. a. r., jegyzetekkel és utószóval ellátta SZILÁGYI Ferenc, Sátoraljaújhely, 1989 (Kazinczy Könyvtár).
- KAZINCZY 2000** KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, utószó FENYŐ István, szöveggond., jegyz. SZILÁGYI Márton, Bp., Osiris, 2000 (Millenniumi Könyvtár).
- KAZINCZY 2000a** *Ferenc Kazinczy a Brno: Vězeňský deník Ference Kazinczyho a jeho pobyt v Brně*, K vydání připravil, poznámky a vysvětlivky pořídil a úvodní studii napísal Richard PRAŽÁK, překlad Marcella HUSOVA, Brno, Masarykova Univerzita, 2000.

- KAZINCZY 2009** KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete – Fogságom naplója*, szerk. és a jegyzeteket írta ORBÁN László (*Pályám emlékezete*) és SZILÁGYI Márton (*Fogságom naplója*), Bp., Osiris, 2009 (Osiris Diákkönyvtár).
- KAZINCZY: Fordítások 2009** KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Besse nyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, s. a. r. BODROGI Ferenc Máté, BORBÉLY Szilárd, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei. Második osztály. Fordítások. Kritikai kiadás).
- KAZINCZY: Külföldi Játsszószín 2009** KAZINCZY Ferenc, *Külföldi Játsszószín*, s. a. r. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei. Második osztály. Fordítások. Kritikai kiadás).
- KAZINCZY: Pályám emlékezete 2009** KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei. Első osztály. Eredeti művek. Kritikai kiadás).
- KAZINCZY: Fogságom naplója 2011** KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011 (Kazinczy Ferenc Művei. Első osztály. Eredeti művek. Kritikai kiadás).
- KAZINCZY: Erdélyi levelek 2013** KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi levelek*, s. a. r. SZABÓ Ágnes, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013 (Kazinczy Ferenc Művei. Első osztály. Eredeti művek. Kritikai kiadás).
- KAZINCZY: Magyarországi utak 2015** KAZINCZY Ferenc, *Magyarországi utak*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi kiadó, 2015 (Kazinczy Ferenc művei. Első osztály. Eredeti művek. Kritikai kiadás).
- KAZINCZY Ferencné 1986** *Kazinczy Ferencné Török Sophie levelezése*, V. BUSA Margit és Z. SZABÓ László tanulmányaival, a leveleket

felkutatatta, a Bevezetést és a Jegyzeteket írta V. BUSA Margit, s. a. r. és a Kazinczy-hagyaték című tanulmányt írta Z. SZABÓ László, Győr, Kazinczy Ferenc Gimnázium, 1986.

KazLev KAZINCZY Ferencz *levelezése*, I–XXI, s. a. r. VÁCZY János, Bp., MTA, 1890–1911; XXII, s. a. r. HARSÁNYI István, Bp., MTA, 1927; XXIII, *1927 óta előkerült és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye*, s. a. r. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., Akadémiai, 1960; XXIV, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013; XXV, *Hivatali levelezés*, s. a. r. Soós István, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013.

KELEVÉZ 1998 KELEVÉZ Ágnes, *A keletkező szöveg esztétikája: Genetikai közelítés Babits költészetéhez*, Bp., Argumentum, 1998.

KERÉNYI 1990 *Magyar színháztörténet 1790–1873*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1990.

KERÉNYI 2000 *A magyar színikritika kezdetei (1790–1837)*, I–III, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Bp., Mundus, 2000 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 16–18).

KOSSUTH 1902 KOSSUTH Lajos *iratai*, IX, s. a. r. KOSSUTH Ferencz, Bp., Athenaeum, 1902.

KOVÁCS 1992 KOVÁCS András, *Szóról szóra*, BUKSZ, 4(1992)/1, 88–94.

KÖLCSEY 2000 KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési napló*, s. a. r. VÖLGYESI Orsolya, Bp., Universitas, 2000 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái).

KÖPECZI 1955 KÖPECZI Béla, *Bethlen Miklós francia emlékiratai*, ItK, 59(1955)/3, 296–306.

- KÖRNER 1969** Alfred KÖRNER, *Andreas Riedel: Ein politisches Schicksal im Zeitalter der Französischen Revolution*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln, Köln, 1969.
- KÖRNER 1972** Alfred KÖRNER, *Die Wiener Jakobiner: „Homo hominibus“ (Franz Hebenstreit)*, Übersetzung und Kommentar von Franz-Josef SCHUH, Stuttgart, J. B. Metzler 1972 (Deutsche revolutionäre Demokraten, 3).
- KÖRNER 1977** Alfred KÖRNER, *Andreas Riedel (1748–1837): Zur Lebensgeschichte eines Wiener Demokraten = Jakobiner in Mitteleuropa*, hrsg. und eingeleitet von Helmut REINALTER, Innsbruck, 1977, 321–343.
- K. PAPP 1874** K. PAPP Miklós, *Még egy adat Kazinczy Ferencz fogása történetéhez*, Történeti lapok, 1(1874), máj. 3., 79–80.
- KUBEŠOVÁ-PITRONOVÁ 1955** Blanka KUBEŠOVÁ-PITRONOVÁ, *Brněnská internace účastníků prvního republikánského hnutí v Uhrách = Slovanské historické studie*, Praha, Nakladatelství Československé Akademie VĚD, 1955, 80–111.
- LABÁDI 2003** LABÁDI Gergely, *Nomen captivi et status: Joannes Batsányi, auctor et poëta. A 18. század vége irodalomszemléletéhez = klasszikus – magyar – irodalom – történet: Tanulmányok*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, 2003 (Tiszatáj Könyvek), 269–306.
- LŐKÖS 1968** LŐKÖS István, *Alexovics Vazul Verseghyről és a Martinovics-perről*, ItK, 72(1968)/2, 213–218.
- MÁLYUSZ 1926** Sándor Lipót *főherceg nádor iratai 1790–1795*, kiad. MÁLYUSZ Elemér, Bp., 1926.
- MARGÓCSY 2013** MARGÓCSY István, *Kazinczy és a Magyar Aglaja: A szerelmi költészet dilemmái = M. I., „...A férfikor nyarában...“: Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomban*

lomról, Pozsony, Kalligram, 2013 (Margócsy István Válogatott Munkái), 138–154.

MÁRKI 1914 MÁRKI Sándor, *Kresznerics Ferenc leveleskönyve*, Bp., Szent-István-Társulat Tud. és Irod. Osztálya, 1914.

MEZEI 2000 MEZEI Márta, „Magamat ragyogtatom”: Közelítések a Fogságom naplójához, *ItK*, 104(2000)/3–4, 416–439.

MEZEY 1995 MEZEY Barna, *A magyar polgári börtönügy kezdetei*, Bp., Osiris–Századvég, 1995.

MISKOLCZY 2009 MISKOLCZY Ambrus, *Kazinczy Ferenc Catilina és Kossuth között*, *ItK*, 113(2009), különszám, 755–778.

NEMES NAGY 1989 NEMES NAGY Ágnes, *Film a 18. századból* = N. N. Á., *Szó és szótlanság*, Bp., Magvető, 1989, 403–404.

[Név nélkül 1869] [Név nélkül], *Adalék a Martinovics-pörhöz VI. Kazinczy Ferencz jegyzete 1807-ből*, *Vasárnapi Ujság*, 1869. május 16., 267.

NOVÁK 2015 NOVÁK Veronika, *Az elítélt teste és a város szövete: Kivégzés, hatalom és térhasználat a 15–16. századi Franciaországban* = *A test a társadalomban: A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2013. évi, sümegi konferenciájának kötete*, szerk. GYIMESI Emese, LÉNÁRT András, TAKÁCS Erzsébet, Bp., Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, 2015 (*Rendi Társadalom – Polgári Társadalom*, 27), 321–335.

ORBÁN 2009 ORBÁN László, *A tinta színe = Leleplezett mellszobor: Nyomozások Kazinczy birtokán*, szerk. CZIFRA Mariann, Bp., Gondolat, 2009, 199–247.

PAPP 2007 PAPP Júlia, *Bitnicz Lajos és a régiségtudomány = Bitnicz Lajos emlékezete*, Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2007, 105–233.

- PAULER 1876** PAULER Gyula, *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664–1671*, II, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1876.
- REINALTER 1976** Helmut REINALTER, *Baron Andreas Riedel als Staatsgefängener in Kufstein: Ein Wiener Jakobiner im Zeitalter der Französischen Revolution*, Veröffentlichungen des Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, 56(1976), 117–127.
- REINALTER 1980** Helmut REINALTER, *Aufgeklärter Absolutismus und Revolution: Zur Geschichte des Jakobinertums und der frühdemokratischen Bestrebungen in der Habsburgermonarchie*, Wien–Köln–Graz, Hermann Böhlhaus Nachf., 1980 (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 68).
- REINALTER 1983** Helmut REINALTER, *Der Nationalbegriff der österreichischen Jakobiner* = Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 91(1983), 401–411.
- REINALTER–KUHN–RUIZ 1992** *Biographisches Lexikon zur Geschichte der demokratischen und liberalen Bewegung in Mitteleuropa*, Bd. 1: 1770–1800, hrsg. von Helmut REINALTER, Axel KUHN, Alain RUIZ, Frankfurt am Main–Bern–New York–Paris, Peter Lang, 1992 (Schriftenreihe der Internationalen Forschungsstelle „Demokratische Bewegungen in Mitteleuropa 1770–1850“, 7).
- REXA 1928** REXA Dezső, *Árnyékrajzolatok*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1928.
- RÉZ 1986** *Magyar Erato*, vál., s. a. r. RÉZ Pál, Bp., Magvető, 1986 (Magyar Hírmondó).
- SADIE 2001** *The new Grove Dictionary of Music and Musicians*, 22, ed. Stanley SADIE, Macmillan Publishers Limited, 2001.

- SOÓS 2005 SOÓS István, A „magyar Cicero”: Péchy István Ferenc fel-ségsértési pere, *História*, 27(2005)/6–7, 43–46.
- SZAUDEK M. 1977 SZAUDEK Mária, *Verseghy Ferenc ismeretlen kéz-iratai*, *ItK*, 81(1977)/2, 241–246.
- SZÉCHENYI 1932 Gróf SZÉCHENYI István *naplói*, III, szerk. és bevezetéssel ellátta dr. VISZOTA Gyula, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1932 (Gróf Széchenyi István Összes Munkái, 12).
- SZENTJÓBI SZABÓ 2001 SZENTJÓBI SZABÓ László *összes költeményei*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Bp., Balassi, 2001 (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, 6).
- SZÍJÁRTÓ 2014 SZÍJÁRTÓ M. István, *A történész mikroszkópja: A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*, Bp., L'Harmattan, 2014 (Mikrotörténelem).
- SZILÁGYI 2008 SZILÁGYI Márton, *A Fogságom naplója mint szöveg és mint forrás*, *Korunk*, (2008)/5, 97–104.
- SZILÁGYI 2008a SZILÁGYI Márton, *Rendiség, mentalitás, nyelvhasználat: Kazinczy Ferenc Fogságom naplója című memoárjának társadalomtörténeti rétegei*, Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 18(2008), 101–107.
- SZILÁGYI 2009 SZILÁGYI Márton, *Párhuzamos börtöntörténetek: Kazinczy Ferenc és Andreas Riedel = Leleplezett mellszobor: Nyomozások Kazinczy birtokán*, szerk. CZIFRA Mariann, Bp., Gondolat, 2009, 43–81.
- SZILÁGYI 2009a SZILÁGYI Márton, „...kétezerháromszáznyolcvanhét napig szenvedtem”: *A fogság helyzete mint téma Kazinczy Ferenc Fogságom naplója című művében*, *Sic itur ad astra*, 61(2009), 89–96.
- SZILÁGYI 2012 SZILÁGYI Márton, *Mikrohistorische Aspekte der mehrsprachigen Kommunikation aus Anlass einer Hinrichtung in*

Ofen (Buda) am Ende des 18. Jahrhunderts = Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest: Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschafts-, Kultur- und Buchgeschichte, Kulturkontakten und Identitäten, hrsg. von Wynfrid KRIEGLEDER, Andrea SEIDLER, Jozef TANCER, Bremen, edition lumiere, 2012 (Presse und Geschichte – Neue Beiträge, 63), 225–231.

SZILÁGYI 2014 SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014 (Ligatura).

SZINNYEI SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I–XXIV, Bp., 1891–1914.

SZÖLLŐSY 1882 SZÖLLŐSY Károly, *Martinovics és társainak bűnpöre: Az aradi minorita kolostor levéltárából*, Arad és vidéke, 2(1882)/169 (júl. 26.), 2(1882)/170 (júl. 27).

SZÖRÉNYI 2002 SZÖRÉNYI László, *Neolatin Dózsa-eposz – homéroszi paródia és lucanus-i ironia = Sz. L., Philologica hungarolatina: Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Bp., Kortárs, 2002, 51–64.

TANZER 1992 Gerhard TANZER, *Spectacle müssen seyn: Die Freizeit der Wiener im 18. Jahrhundert*, Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 1992 (Kulturstudien. Bibliothek der Kulturgeschichte, 21).

TARNAI 1993 TARNAI Andor, *Három magyar költő Kufsteinban = A tudomány szolgálatában: Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*, szerk. GLATZ Ferenc, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1993, 271–276.

THOMKA 1986 THOMKA Beáta, *A pillanat formái: A rövidtörténet szerkezete és műfaja*, Újvidék, Forum, 1986.

TOLDY 1859–1860 TOLDY Ferenc, *Kazinczy Ferenc és kora: Életrajzi emlék (1859–1860)*, a kötetet összeállította, a szöveget gondozta SZALAI Anna, Bp., Szépirodalmi, 1987.

- TÓTH 2012 TÓTH Réka, *A szöveggenetika elmélete és gyakorlata*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Könyvtár, 52).
- TÓTH Zs. 2006 TÓTH Zsombor, *The Making of ... hogyan készült Mohács? Avagy a hám nélkül született király élete, halála és feltámadása – megjegyzések irodalomtörténet-írásunk Mohács-képéhez* = T. Zs., *A történelmem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, Kolozsvár, Komp-press, 2006, 9–52.
- TÓTH Zs. 2015 TÓTH Zsombor, *Kéziratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális más-ság: Módszertani megfontolások*, ItK, 119(2015)/5, 625–650.
- VÁCZY 2012 VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc és kora*, I–II, s. a. r. KOVÁTS Dániel, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.
- VADERNA 2013 VADERNA Gábor, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Bp., Ráció, 2013 (Ligatura).
- VÁLI 1885 VÁLI Béla, *Egy szemtanu Martinovics apát kivégeztetéséről*, Hazánk, 3(1885), 382–385.
- VAYNÉ 1864 *Baronin Johanna von VAY, geborne Freiin von Adelsheim, geboren in Pforzheim, den 5. August 1776, gestorben in Golop, den 26. Februar 1863*, Wien, Leopold Sommer, 1864.
- VAYNÉ 1888 *Emlékek: B. Vay Miklósné Adelsheim Johanna báróné leveleiből, A kegyeletes fiú: B. VAY Miklós, V[alóságos] B[első] titk[os] tan[ácsos], főrendi házi elnök stb. ő excellentiája kegyes engedélyével közrebocsátja JÓKAI Etelke*, Bp., Athenaeum, 1888.
- VERSEGHY 1982 VERSEGHY Ferenc *kiadatlan írásai*, I, s. a. r. DEME Zoltán, szerk. SZURMAY Ernő, Szolnok, Verseghy Könyvtár, 1982.

- VÖLGYESI 2010** VÖLGYESI Orsolya, *Kazinczy és az 1822–23-as megyei ellenállás* = V. O., *Írók, szerepek, stratégiák*, Bp., Ráció, 2010, 13–30.
- VÖLGYESI 2010a** VÖLGYESI Orsolya, *Etika és politika: Kazinczy és az 1827-es Zemplén vármegyei tisztújítás* = V. O., *Írók, szerepek, stratégiák*, Bp., Ráció, 2010, 31–45.
- VÖLGYESI 2015** VÖLGYESI Orsolya, *Egy kapcsolat vége: Házasságtörés és emberölés az 1820-as évek Zemplén megyéjében – ahogyan Kazinczy Ferenc látta* = *A test a társadalomban: A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2013. évi, sümegi konferenciájának kötete*, szerk. GYIMESI Emese, LÉNÁRT András, TAKÁCS Erzsébet, Bp., Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, 2015 (*Rendi Társadalom – Polgári Társadalom*, 27), 207–216.
- WANDRUSZKA 1965** Adam WANDRUSZKA, *Leopold II.: Erzherzog von Österreich, Grossherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen, Römischer Kaiser*, 1–2, Wien–München, Verlag Herold, 1965.
- WANGERMANN 1991** ERNST WANGERMANN, *Österreichische Aufklärung und Französische Revolution = Die schwierige Geburt der Freiheit: Das Wiener Symposion zur Französischen Revolution*, hrsg. von ERNST WANGERMANN, Birgit WAGNER, Wien, Sonderzahl, 1991, 183–192.
- WOLFSGRUBER 1912** Dr. Cölestin WOLFSGRUBER O. S. B., *Sigismund Anton Graf Hohenwart, Fürsterbischhof von Wien*, Graz und Wien, 1912.

NÉVMUTATÓ

A névmutató nem tartalmazza az intézménynevekben előforduló személyneveket.

- Abaffy Csilla 45, 157
Aigner Károly 85
Alexa Károly 60, 157
Alexovics Vazul 85, 99, 100, 125, 166
Almásy (Almási) Pál 69
Alszeghy Zsolt 17, 20, 41–45, 47–49, 162
Alvintzy József 123
Angiolini Ferenc 73, 145, 146
Aradi (Arady) István 111
Aszalay János 41
Aubert, Ignaz 56, 59
Babits Mihály 164
Balázs Éva, H. 161
Baldrám lásd Riedel, Andreas
Balogh Piroska 110, 157
Baranyi Péterné 114
Barco, Vincent 15, 64, 69
Barkóczy János, gróf 63
Baróti Szabó Dávid 139
Barta 54, 55
Barta János 15, 79, 83, 157
Barta János, ifj. 84, 88, 157
Bártfay László 16, 19–21, 24, 25, 29–31, 46, 74, 79, 80, 117, 121, 155, 162
Batsányi János 67, 75, 112, 113, 139, 157, 165
Batthyány Vince 33
Bay Ferenc lásd Ludányi Bay Ferenc
Beleznayné Podmaniczky Anna Mária 114
Benda Kálmán 15, 22, 23, 26, 44, 45, 47–49, 51, 54, 59, 66, 67, 70, 78, 83–85, 87–91, 93–101, 111, 113, 152, 157, 158, 169
Bene Sándor 72, 158
Bérczes Tibor 160
Berlász Jenő 164
Berzeviczy Gergely 18, 19
Bessenyei György 163
Bethlen József 71
Bethlen Miklós 71–73, 165
Biasi, Pierre-Marc de 13, 158
Biczó Ferenc 20, 28, 158
Bikkessy (Heimbucher) András 94, 95

- Bíró Ferenc 108, 158
 Bitnicz Lajos 18, 158, 167
 Bodrogi Ferenc Máté 8, 153, 158,
 163
 Bónis Ferenc 123
 Borbély Szilárd 163
 Borián Gellért 72, 158
 Boronkay Imre 98
 Budai András 25, 64
 Busa Margit, V. 34, 158, 164
 Bükkesy (Heimbucher) Károly lásd
 Bikkessy (Heimbucher) András
 Bürger, Gottfried August 140
 Caraffa, Antonio 77
 Catilina, Lucius Sergius 166
 Chipault, François-Clément 41
 Cicero, Marcus Tullius 109, 168
 Czibula Katalin 163
 Czifra Mariann 8, 26, 28, 63, 67, 72,
 114, 128, 139, 158, 159, 167, 168
 Czigány Lóránt 160
 Cs. Gárdonyi Klára lásd Gárdonyi
 Klára, Cs.
 Császár Elemér 67, 125, 159
 Császtvay Tünde 162
 Cserei Mihály 72
 Cserey Farkas 111, 121
 Cservenka, Johan 117
 Csokonai Józsefné 145
 Csokonai Vitéz Mihály 144, 145,
 159, 169
 Csörsz Rumén István 159
 Dajkó Pál 166
 Danyi Gábor 149, 159
 Davoust, Louis-Nicolas 121
 Deák Eszter 70, 75, 121, 159
 Debreczeni Attila 7, 8, 53, 146, 159,
 168
 Deme Zoltán 141, 170
 Demeter Júlia 163
 Demmel József 107
 Dessewffy József 17, 140, 141, 170
 Devecseri Gábor 110
 Dienes lásd Kazinczy Dénes
 Dobos István 64
 Dobszay Tamás 62, 76, 137, 146,
 147, 159
 Donadieu lásd Andreas Riedel
 Dózsa György 169
 Döbrentei Gábor 78, 140
 Döry Ferenc, gróf 77
 Draskóczy Gábor 21, 22
 Ducsay Dénes 23, 31
 Dülmen, Richard van 86, 96, 97,
 100, 160
 Elek Judit 85, 87, 93, 96–101, 158
 Ember Győző 95, 160
 Eszterházy Károly 85, 125
 Fanny 105, 106
 Fenyő István 163
 Ferdinánd 118
 Ferenc, I. (király) 25, 98, 118
 Fessler, Ignaz Aurelius 18
 Fest Sándor 60, 160
 Filangieri, Gaetano 60
 Forgách László, gróf 85
 Forgács Péter, báró 121
 Franklin, Benjamin 140
 Fried István 14, 15, 26, 54, 57, 83,
 160
 Fritschner, Joseph 105, 121, 133, 134
 Fügedi Erik 76, 160, 161
 Führer, Elisabeth 129, 161
 Fülöp Géza 164
 Fülöp Pál, ifj. 22
 Gálos Rezső 141, 161

- Gárdonyi Klára, Cs. 164
 Gece Dániel 85, 97–100
 Geréb László 16, 17, 22, 43–45,
 47–49, 51, 162
 Gergely Pál 45, 46
 Gergye László 21, 22, 26, 28, 29, 41,
 161
 Gessner, Solomon 68, 140
 Geyer, Rudolf 124, 161
 Glatz Ferenc 169
 Goethe, Johann Wolfgang 67, 140
 Gotsch, Marcus Anton 109, 110
 Gönczy Monika 159
 Gulyás Pál 22, 36, 161
 Guzmics Izidor 18, 20, 27, 28, 30
 Gyimesi Emese 160, 166, 171
 Habsburg család 80, 81
 Haderer, Franz 119, 161
 Hajnóczy (Hajnóczi) József 18, 66,
 67, 88–92, 94, 95, 96, 99–101, 108,
 115, 152
 Haller, Albrecht von 140
 Harsányi István 164
 Hartvig Gabriella 60, 161
 Hebenstreit, Franz 165
 Hegedüs Béla 20
 Heimbucher lásd Bükkesy Károly
 Heister, Philipp 120
 Hermann Róbert 123
 Herschberg-Pierrot, Anne 13, 161
 Hess, Frauke 162
 Hirgeist Anna (Nini) 70
 Hirgeist Ferenc 41, 70
 Hohenwart, Sigismund Anton 118,
 171
 Hohenwart, Stanislaus Leopold 118,
 119
 Hollmann, Samuel Christian 68
 Homérosz 169
 Horatius Flaccus, Quintus 109, 140
 Horátz lásd Horatius
 Horvát Endre 18
 Horváth István Károly 109
 Hógye István 130, 161
 Husova, Marcella 163
 Illésházy István, gróf 85, 99
 Irmen, Hans-Josef 120, 162
 Jakab Elek 64, 162
 Jancsó Elemér 50, 162
 Jókai Etelke 170
 Joó Tibor 140, 162
 József, II. (uralkodó) 77, 78, 118
 Justinus, Marcus Junianus 73
 K. Papp Miklós lásd Papp Miklós,
 K.
 Kácsándy Terézia 33
 Kalla Zsuzsa 21, 162
 Kardos Albert 34, 35, 162
 Kardos János 85, 96, 137
 Kazinczy András 33, 64, 76
 Kazinczy Artúr 28
 Kazinczy Bálint 29
 Kazinczy Dénes (Dienes) 64, 76,
 115, 136
 Kazinczy Eugénia (Zseni, Kraynik
 Imréné) 28, 30, 31, 145, 159
 Kazinczy Ferenc 7, 8, 11–20, 22–37,
 39–50, 53–81, 83–85, 87–102,
 105–115, 117, 118, 120–149,
 150–153, 155, 156, 158–171
 Kazinczy Ferencné lásd Kazinczyné
 Török Sophie
 Kazinczy Gábor 26, 27–29, 31, 32,
 36, 51
 Kazinczy Honoráta 64
 Kazinczy István 132
 Kazinczy József 132

- Kazinczy Józsefné Bossányi
 Zsuzsanna 76, 77, 136–138
- Kazinczy Miklós 76
- Kazinczy Péter 75
- Kazinczy Zsuzsanna lásd Péchy
 Sándorné Kazinczy Zsuzsanna
- Kazinczyné Török Sophie (Zsófia)
 20, 27, 28, 30, 34, 158, 164
- Kavanagh, Moritz, gróf 85
- Kelczné Ibrányi Teréz 63
- Kelevéz Ágnes 13, 164
- Kerényi Ferenc 87, 164, 165
- Keresztury Dezső 157
- Kertész Dániel 43, 44, 46, 47, 51
- Keszeg Anna 158
- Kiesewetter 133
- Klopstock, Friedrich Gottlieb 67
- Kónyi János 87
- Kopasz János 142, 143
- Korompay H. János 160
- Kossuth Ferenc 165
- Kossuth Lajos 102, 165, 166
- Kovács András 96, 165
- Kováts Dániel 170
- Kölcsey Ferenc 52, 149, 165
- Köpeczi Béla 72, 165
- Körner, Alfred 118–124, 129, 134,
 165
- Kratucsek Antal 94
- Kraynik Ferenc 31
- Kraynik Imre 31
- Kraynik Imréné lásd Kazinczy
 Eugénia
- Kresznerics Ferenc 85, 166
- Kriegleder, Wynfried 169
- Kubešová-Pitronová, Blanka 140,
 165
- Kuhn, Axel 122, 167
- Kultsár István 114
- Labádi Gergely 113, 165, 166
- Laczkovics János 94–99, 101, 108
- Laczkovics László 62, 66
- Latinovich (Latinovics) János 94, 95
- Lazansky, Prokop 121
- Lénárt András 160, 166, 171
- Leopold, II. lásd Lipót, II.
- Lessing, Gotthold Ephraim 140
- Lipót, II. (uralkodó) 18, 118, 171
- Lipp Vilmos 158
- Livius, Titus 139
- Lónyay Gábor 28
- Lőkös István 85, 99, 100, 125, 166
- Lucanus, Marcus Annaeus 169
- Ludányi Bay Ferenc 113, 114
- Lugossy család 40
- Lugossy Ferenc 40
- Lugossy József 21, 39–42, 46, 51
- M. Th. lásd Mária Terézia (király)
- Madách Sándor 112, 113
- Mailáth (Majláth) György,
 Székhelyi 69, 114
- Majláth György lásd Mailáth
 György
- Makk Domonkos 112
- Maksay Ferenc 161
- Mályusz Elemér 144, 160, 166
- Margit, Skóciai Szent 160
- Margócsy István 141, 166
- Mária Magdolna 136
- Mária Terézia 78
- Márki Sándor 85, 89, 166
- Martinovics Ignác 18, 34, 36, 38, 65,
 78, 83, 84, 86, 87, 89, 90, 92, 93,
 95, 97–102, 107, 108, 117, 124,
 134, 135, 158, 166, 169, 170
- Mednyánszky 85
- Metastasio, Pietro 69
- Megyesi Somogyi János 69

- Mendelssohn, Moses 140
 Menz, Ignaz 129
 Mezei József 157
 Mezei Márta 54, 65, 83, 94, 95, 166
 Mezey Barna 76, 166
 Milesz Béla 17, 27, 28, 36–38, 51,
 52, 156
 Miskolczy Ambrus 18, 166
 Molnár János 67, 108
 Möller, Heinrich Ferdinand 87
 Napóleon 121
 Nemes Nagy Ágnes 15, 166
 Németh János lásd Nyéki Németh
 János
 Nini lásd Hirgeist Anna
 Noé 71
 Novák Ignác 65–67, 94, 95, 98, 108
 Novák Veronika 86, 166
 Nyéki Németh János 68, 84, 93, 108,
 114, 115, 139
 Okolicsányi János 31
 Orbán László 8, 9, 11, 18, 117, 128,
 163, 164, 167
 Osszián 67
 Ovidius 110, 127
 Őz Pál 86, 101, 115
 Pálffy Ferenc 132
 Pálffy Lipót (Leopold) 132
 Papp Júlia 18, 167
 Papp Miklós, K. 64, 69, 70, 165
 Pászthor Dániel lásd Pásztor Dániel
 Pásztor (Pászthor) Dániel 16, 34, 35,
 156
 Pauler Gyula 75, 167
 Péchy István 77, 78, 168
 Péchy Sándorné Kazinczy
 Zsuzsanna 65
 Plecz lásd Pletz, Josef
 Pletz, (Plecz) Josef 65, 92, 95
 Plutarkhosz 96, 152
 Prandstätter, Martin Joseph 161
 Pražák, Richard 163
 Proust, Marcel 161
 Puky István 117
 Pyrker János László 163
 Rákóczi Ferenc, II. 77
 Rákóczy lásd Rákóczi Ferenc, II.
 Reinalter, Helmut 81, 118, 122, 134,
 165, 167
 Rékey 54, 55
 Révai 94
 Révérend, Dominique 72
 Rexa Dezső 65, 167
 Réz Pál 141, 167
 Rhédey Lajos 33
 Riedel, Andreas (Donadieu,
 Baldram) 24, 32, 41, 70, 75,
 117–129, 131–134, 143, 159, 165,
 167, 168
 Riedel, Louisa 119
 Ring Adorján 45, 46
 Robespierre, Maximilian 18
 Rohonyi Zoltán 50, 162
 Rosty (Rosti) János 66, 114, 144
 Rudnyák Pepi 33
 Ruiz, Alain 122, 167
 Ruzsitska, Georg 122–124, 127
 Ruzsitska György 123
 Ruzsicskay György lásd Georg
 Ruzsitska
 Sadie, Stanley 123, 168
 Sághy Ferenc 85, 89, 90, 97, 99, 100,
 108
 Sallustius 139
 Sándor Lipót 166
 Sárközy (Sárközi) István 114, 141

- Sáróy Szabó Sámuel lásd
Szabó-Sárói Sámuel
- Scharlach 123, 133
- Schneider, Johann Gottlob 109
- Schrámek lásd Šramek, František
- Schróter 60
- Schuch, Franz-Josef 165
- Schuler, Heinz 162
- Seidler, Andrea 169
- Semsey András 114
- Sigray (Zsigray) Jakab, gróf 65, 66,
86, 92, 93, 101, 137, 141, 142
- Socratesz lásd Szókratész
- Sommer, Leopold 170
- Somogyi János lásd Megyesi
Somogyi János
- Soós István 78, 164, 168
- Soos József 77
- Šramek (Schramek), František 61
- Sterne, Laurence 60, 141, 161
- Stettner-Zádor György 16, 18, 20,
21, 156
- Sturm, Anton 112
- Suchanek 123
- Szabó Ágnes 164
- Szabó János 84, 85, 100
- Szabó László, Z. 164
- Szabó Lipót 158
- Szabó-Sárói (Szabó Sáróy) Sámuel
69, 136
- Szalai Anna 169
- Szaunder József 49, 50, 162
- Szaunder Józsefné lásd Szaunder
Mária
- Szaunder Mária (Szaunder Józsefné)
50, 51, 140, 162, 163, 168
- Széchenyi István 18, 160, 168
- Széchényi Pál 77
- Szegedy-Maszák Mihály 60
- Székhelyi Mailáth György lásd
Mailáth György, Székhelyi
- Szemere Pál 18
- Szén Károly 137
- Szentgyörgyi József 70
- Szentjóni Szabó László 41, 67, 168
- Szentmarjay Ferenc 95, 101, 108,
115
- Szűjártó M. István 150, 168
- Szilágyi Ferenc 128, 163
- Szilágyi Márton 15, 25, 33, 51, 99,
107, 108, 125, 127, 130, 133, 135,
137, 138, 140, 163, 164, 168, 169
- Szinnyei József 22, 35, 36, 39, 41, 45,
169
- Szirmay Antal 15, 43, 44, 47, 48, 53,
54, 58, 65, 66, 70, 90, 91, 93–95,
98, 99, 101, 102, 151
- Szirmay Mihály 33
- Szlávy György 92, 112, 114, 125,
136
- Szlávy János 41, 112, 114, 137
- Szmethanovics Károly 62, 65, 112,
128
- Szmik Antal 17, 39–41, 51, 112, 156
- Szókratész (Socratesz) 90, 91, 94, 95,
152
- Szolárcsik (Szolártsik) Sándor 86,
96, 101
- Szőllősy Károly 85, 137, 169
- Szőrényi László 83, 169
- Sztáray 123
- Szuli 62
- Szulyovszky Menyhért 33, 41, 136
- Szurmay Ernő 170
- Tacitus 139
- Takács Erzsébet 160, 166, 171
- Tancer, Jozef 169

- Tancsics Ignác 42, 125, 141, 142
Tanzer, Gerhard 86, 169
Tarnai Andor 67, 139, 157, 169
Teleki József, gróf 85, 97
Thomka Beáta 60, 169
Toldy Ferenc 20, 22, 28–30, 35, 36,
40–43, 45–47, 49, 169
Tolnai Gábor 43, 45–49, 162
Torkos Kristóf 85
Tóth Béla 44
Tóth János 22
Tóth Réka 13, 169
Tóth Zsombor 72, 83, 170
Török Sophie lásd Kazinczyné
Török Sophie
Trautel 62
Úza (Uza) Pál 21, 23, 41, 44, 65, 125
V. Busa Margit lásd Busa Margit, V.
Váczy János 68, 69, 75, 118, 164, 170
Vaderna Gábor 17, 18, 158, 170
Vahot Imre 16, 156
Váli Béla 107, 170
Várady Gábor 39
Vay, Baronin Johanna von lásd Vay
Miklósné Adelsheim Johanna
Vay Miklós, báró 170
Vay Miklósné Adelsheim Johanna,
bárónő 117, 170
Verseghy Ferenc 67, 75, 91, 109,
113, 125, 136, 138–141, 152, 159,
161, 162, 166, 168, 170
Viczián János 36, 161
Viszota Gyula 168
Völgyesi Orsolya 140, 152, 153, 165,
170, 171
Vrchovszky Sámuel 41
Wagner, Birgit 171
Wandruszka, Adam 118, 171
Wangermann, Ernst 121, 171
W. E. 85, 99, 100
Wesselényi Ferenc 75, 167
Wieland, Christoph Martin 67, 140
Wolfsgruber, Cölestin 118, 171
Z. Szabó László lásd Szabó László,
Z.
Zrínyi Miklós 72, 158
Zseni lásd Kazinczy Eugénia
Zsigray lásd Sigray Jakab

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

A sorozatban megjelent kötetek

1. PÉTER László: *Espersit János. Ismeretlen adatok Juhász Gyula és József Attila életéhez*, 1955.
2. VARGA Imre: *Szádeczky: Miscellania. Egy XVIII. századi versgyűjtemény ismertetése*, 1955.
3. FORGÁCS László: *Bajza és Belinszkij*, 1955.
4. FENYŐ István: *Az Aurora. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza*, 1955.
5. PUKÁNSZKYNÉ Kádár Jolán: *A drámaíró Csokonai*, 1956.
6. HEGEDÜS Nándor: *Ady Endre Nagyváradon*, 1956.
7. KOMLÓS Aladár: *Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében*, 1956.
8. FEJŐS Imre: *Vörösmarty arca*, 1956.
9. TRÓCSÁNYI Zsolt: *A nagyenyedi kollégium történetéhez*, 1957.
10. ECKHARDT Sándor: *Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből*, 1957.
11. GERGELY Pál: *Arany János és az Akadémia*, 1957.
12. BARÁNSZKY-JÓB László: *Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye*, 1957.
13. BUSA Margit: *A Thököly-kódex és kuruc kori versei*, 1958.
14. WALDAPFEL József: *Gorkij és Madách*, 1958.
15. SCHEIBER Sándor, ZSOLDOS Jenő: *Vajda János levelei Milkó Izidorhoz*, 1958.
16. SÜKÖSD Mihály: *Tudós Weszprémi István*, 1958.
17. VÖRÖS Károly: *Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez*, 1958.
18. GÁLDI László: *Szenczi Molnár Albert zsoldárverse*, 1958.
19. MEZEI Márta: *Történeteszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, 1958.

20. FEKETE Sándor: *Petőfi, a segédszerkesztő. A költő ismeretlen írásaival*, 1958.
21. REJTŐ István: *Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon*, 1958.
22. NAGY Péter: *Szabó Dezső indulása*, 1958.
23. FÓNAGY Iván: *A költői nyelv hangtanából*, 1959.
24. POGÁNY Péter: *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823). I. Vásári ponyvairatok (A nyomda történetével és kutatási módszertanulmánnyal)*, 1959.
25. Jan MIŠIANIK, ECKHARDT Sándor, KLANICZAY Tibor: *Balassi Bálint Szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, 1959.
26. HEGEDŰS Nándor: *Ady elnyeri a főváros szépirodalmi díját*, 1959.
27. REJTŐ István: *Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák*, 1959.
28. FENYŐ István: *Reformkori irodalmunk az egykorú orosz sajtó tükrében*, 1959.
29. RADÓ György: *Majakovszkijről*, 1960.
30. ZIMÁNDI István: *Péterfy Jenő és baráti köre*, 1960.
31. SÁFRÁN Györgyi: *Arany János és Rozvány Erzsébet*, 1960.
32. CSANDA Sándor: *A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar–szlovák kapcsolatai*, 1961.
33. MEZŐSI Károly: *Petőfi családja a Kiskunságban. Kiskunfélegyházi éle-tük*, 1961.
34. GERÉB László: *A munkásügy irodalmunkban 1832–1907. Tanulmányok*, 1961.
35. CSUKÁS István: *Ady Endre a szlovák irodalomban*, 1961.
36. MERÉNYI Oszkár: *Ismeretlen és kiadatlan Kölcsey-dokumentumok*, 1961.
37. KISS Ferenc: *A beérkezés küszöbén. Babits, Juhász és Kosztolányi ifjúkori barátsága*, 1962.
38. ZRINSZKY László: *A Magyar Tanácsköztársaság emléke költészetünkben 1919–1945*, 1962.
39. CSAPLÁROS István: *Kraszewski és Magyarország*, 1963.
40. VARGA József: *Ady útja az „Új versek” felé*, 1963.
41. LENGYEL Géza: *Magyar újságmágnások*, 1963.
42. BARANYI Imre: *A fiatal Madách gondolatvilága*, 1963.
43. TAMÁS Attila: *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*, 1964.

44. GREZSA Ferenc: *Juhász Gyula egyetemi évei 1902–1906*, 1964.
45. MARKOVITS Györgyi: *Üldözött költészet. Kitiltott, elkobzott, perbe fogott kötetek, versek a Horthy-korszakban*, 1964.
46. KOMLÓS Aladár: *A szimbolizmus és a magyar líra*, 1965.
47. KUNSZERY Gyula: *A magyar szonett kezdetei*, 1965.
48. T. ERDÉLYI Ilona: *Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor*, 1965.
49. PÉCZELY László: *Tartalom és versforma*, 1965.
50. SZIKLAY László: *Az ifjú Hviezdoslav*, 1965.
51. POSZLER György: *Szerb Antal pályakezdése*, 1965.
52. CSAPLÁR Ferenc: *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*, 1967.
53. KÁNTOR Lajos: *Száz éves harc „Az ember tragédiájá”-ért*, 1966.
54. SZIGETI József: *A Balassi-Comoedia és szerzője*, 1967.
55. NIZSALOVSKY Endre, LUKÁCSY Sándor: *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz*, 1967.
56. CSATÁRI Dániel: *A Vásárhelyi Találkozó*, 1967.
57. SZABOLCSI Miklós: *A verselemzés kérdéseire. József Attila: Eszmélet*, 1968.
58. RÓNAY László: *Az Ezüstkör nemzedéke*, 1967.
59. VARGA Imre: *Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből*, 1967.
60. VARANNAI Aurél: *John Bowring és a magyar irodalom*, 1967.
61. POMOGÁTS Béla: *Kuncz Aladár*, 1968.
62. SCHWEITZER Pál: *Ember az embertelenségben. A háborús évek Ady-verseinek szimbolikus motívum-csoportjai*, 1969.
63. HORVÁTH János: *Vörösmarty drámái*, 1969.
64. FEKETE Sándor: *Petőfi, a vándorszínész*, 1969.
65. BALOGH László: *Asztalos István*, 1969.
66. Marianna D. BIRNBAUM: *Elek Artúr pályája*, 1969.
67. BARLA Gyula: *Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt*, 1970.
68. TAMÁS Anna: *Az Életképek*, 1970.
69. T. ERDÉLYI Ilona: *Irodalom és közönség a reformkorban. Regélő Pesti Divatlap*, 1970.
70. H. LUKÁCS Borbála: *Szellemtörténet és irodalomtudomány. Vázlatok a Minerva köréből*, 1971.

71. NÉMETH G. Béla: *Tragikum és történetfelfogás. A századvégi tragikumvita*, 1971.
72. BÁN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, 1971.
73. PÓR Péter: *Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában. Justh Zsigmond és Czöbel Minka népiessége*, 1971.
74. KÖHÁTI Zsolt: *Sárközi György*, 1971.
75. KATONA Béla: *Krúdy Gyula pályakezdése*, 1971.
76. BÉNYEI Miklós: *Eötvös József olvasmányai*, 1972.
77. FEKETE Sándor: *Petőfi romantikájának forrásai*, 1972.
78. AGÁRDI Péter: *Rendiség és esztétikum (Gyöngyösi István költői világeképe)*, 1972.
79. MÁLYUSZ Elemér: *Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon*, 1973.
80. HOPP Lajos: *A Rákóczi-emigráció Lengyelországban*, 1973.
81. DERSI Tamás: *A századvég katolikus sajtója*, 1973.
82. MARTINKÓ András: *Költő, mű és környezet (Kérdőjelek a Petőfi-irodalomban)*, 1973.
83. PÉTER Katalin: *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A Sirmalmas panasz keletkezéstörténete*, 1973.
84. SIVIRSKY Antal: *Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében*, 1973.
85. TÖRÖK Gábor: *Lírai igefüggvények stilisztikája*, 1974.
86. PÓR Anna: *Balog István és a 19. század elejének népies színjátéka*, 1974.
87. SZALAI Imre: *A Vajda János Társaság*, 1975.
88. BÁN Imre: *A Karthausi Névtelen műveltsége*, 1976.
89. CZIGÁNY Lóránt: *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830–1914*, 1976.
90. S. SÁRDI Margit: *Petrőczy Kata Szidónia költészete*, 1976.
91. SIPOS Lajos: *Babits Mihály és a forradalmak kora*, 1976.
92. KOLLIN Ferenc: *A Prager Könyvkiadó története*, 1977.
93. SZUROMI Lajos: *József Attila: Eszmélet*, 1977.
94. NEMES István: *Radnóti Miklós költői nyelve*, 1979.
95. AMEDEO DI FRANCESCO: *A pásztorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében*, 1979.
96. SZILÁGYI János: *A Népszava irodalompolitikája 1919 és 1929 között*, 1979.

97. OROSZ László: *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei*, 1980.
98. BÉCSY Tamás: *A drámaelmélet és dramaturgia Csokonai művében*, 1980.
99. LICHTMANN Tamás: *Pap Károly*, 1979.
100. R. TAKÁCS Olga (szerk.): *Mégis győztes, mégis új és magyar. Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára*, 1980.
101. GERSKOVICS, Alekszandr: *Petőfi és a színház*, 1980.
102. NAGY SZ. Péter: *Az idilltől az abszurdig. Gelléri Andor Endre pályaképe*, 1981.
103. KELEMEN Péter: *Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában*, 1981.
104. BÓNIS György: *Révay Péter*, 1981.
105. RUBIN Péter: *Francia barátunk, Auguste de Gerando (1819–1849)*, 1982.
106. KULIN Ferenc: *Hódíthatatlan szellem. Dózsa György és a parasztháború reformkori értékeléséről*, 1982.
107. POMOGÁTS Béla: *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*, 1983.
108. HOPP Lajos: *A lengyel irodalom befogadása Magyarországon 1780–1840*, 1983.
109. LACZKÓ András: *Ecset és toll. Rippl-Rónai József és az irodalom*, 1983.
110. PÉTERFFY Ida: *Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt*, 1985.
111. MARKOVITS Györgyi: *A magyar írók harca a cenzúra ellen (1919–1944)*, 1985.
112. MAY István: *A magyar heroikus regény története*, 1985.
113. DEME Zoltán: *Verseghy könyvtára*, 1985.
114. ANGYALOSI Gergely: *A lélek lehetőségei. Líra és szubjektumelmélet összefüggései a század eleji Magyarországon*, 1986.
115. BARTA János: *A pálya ívei. Kemény Zsigmond két regényéről*, 1985.
116. KOROMPAY H. János: *Műfordítás és líraszemlélet. Egy fél évszázad magyar Baudelaire-értelmezései*, 1988.
117. MARTINKÓ András: *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükrében*, 1988.
118. GÖMÖRI György: *Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*, 1989.
119. NEMESKÉRI Erika: *Cholnoky László*, 1989.
120. KEMÉNY Katalin: *Az ember, aki ismerte saját neveit. Szélgjegyzetek Hamvas Béla Karneváljához*, 1990.

121. SANTARCANGELI, Paolo: *Magyarok Itáliában. Tanulmányok és előadások*, 1990.
122. KÚTFALVI Oszkár: *Újságpaloták*, 1991.
123. NÉMETH G. Béla: *Péterfy Jenő*, 1991.
124. GYENIS Vilmos: *Hermányi Dienes József (1699–1763)*, 1991.
125. HIMA Gabriella: *Kosztolányi és az orosz regény*, 1992.
126. SZÉLES Klára: *Henszlmann Imre művészetelmélete és kritikai gyakorlata*, 1992.
127. DERÉKY Pál: *A vasbetontorony költői. Magyar avantgárd költészet a XX. század második és harmadik évtizedében*, 1992.
128. KABDEBŐ Lóránt: »A magyar költészet az én nyelvemen beszél«. *A kései Nyugat-líra összegződése Szabó Lőrinc költészetében*, 1992.
129. KILIÁN István: *A minorita színháték a XVIII. században*, 1992.
130. KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*, 1993.
131. NAGY Imre: *Nemzet és egyéniség. Drámai irodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái*, 1993.
132. PINTÉR Márta Zsuzsanna: *A ferences iskolai színhátás a XVIII. században*, 1993.
133. TAXNER-TÓTH Ernő: *Rend, kételyek, nyugtalanság. A Csongor és Tünde kérdései*, 1993.
134. BOTKA Ferenc: *Déry Tibor és Berlin. A Szentől szembe és forrásvidéke*, 1994.
135. KRISTÓ Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*, 1994.
136. MEZEI Márta: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, 1994.
137. KLANICZAY Tibor, KLANICZAY Gábor: *Szent Margit legendái és stigmái*, 1994.
138. VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színhátás a kezdetektől 1800-ig*, 1995.
139. SZILI József: *Arany hogy istenül. Az Arany-líra posztmodernsége*, 1996.
140. P. MÜLLER Péter: *Drámaforma és nyilvánosság. A magyar dráma alakulása Örkény Istvántól Nadas Péterig*, 1997.
141. S. VARGA Pál: *Két világ közt választhatni. Világkép és többszólamúság. Az ember tragédiájában*, 1997.
142. BAJZA Kálmán: *Az Athenaeum-per. Az első magyar sajtóper története*, 1997.

143. BERKES Tamás: *Sárkány Oszkár. Egy „apollonista” tudós derékba tört élete*, 1998.
144. SZABÓ G. Zoltán: *A kézírattól a kiadásig. Kölcsey Ferenc verseinek szövegahagyománya*, 1999.
145. CSORBA Sándor: *Bessenyei György világa*, 2000.
146. HARTVIG Gabriella: *Laurence Sterne Magyarországon (1790–1860)*, 2000.
147. VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna: *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*, 2000.
148. BENE Sándor: *Egy kanonok három királysága. Rátkay György horvát históriájáról*, 2000.
149. SZILÁGYI Márton: *Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, 2001.
150. LUKÁCSY Sándor: *Petőfi eszmerokonai*, 2001.
151. TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva: *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században. Tanulmányok*, 2002.
152. MELCZER Tibor: *„Ha minden összetört...” Radnóti Miklós költészete utolsó versei tükrében*, 2003.
153. JÁSZBERÉNYI József: *„A Sz: SOPHIA’ Templomában látom én felszentelve NAGYSÁDAT”. A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség*, 2003.
154. NAGY Levente: *Zrínyi és Erdély. A költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdéllyel*, 2003.
155. KELEMEN Zoltán: *Történelmi emlékezet és mitikus történet Krúdy Gyula műveiben*, 2005.
156. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna: *„Jöszte poétának”. Egy ismeretlen Csokonai-versgyűjtemény*, 2005.
157. BAGI Dániel: *Gallus Anonymus és Magyarország. A Geszta magyar adatai, forrásai, mintái, valamint a szerző történetiszemlélete a latin Kelet-Közép-Európa 12. század eleji latin nyelvű történetírásának tükrében*, 2005.
158. FÜZFÁ Balázs: *„...Sem azé, aki fut...” Ottlik Géza Iskola a határon című regénye a hagyomány, a prózapoétika, a hipertextualitás és a recepció tükrében*, 2006.
159. CSIBRA Zsuzsanna: *Tenyérvényi selymen végtelen tér. Kínai költők magyar fordításokban*, 2006.
160. TASNÁDI Attila: *Bölöni György, a kritikus*, 2006.

161. LATZKOVITS Miklós: *A drámaírás gyakorlata a 16–17. századi Magyarországon*, 2007.
162. KNAPP Éva: „Judit képit én viseltem”. *Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok*, 2007.
163. VÖLGYESI Orsolya: *Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása*, 2007.
164. HEGEDÜS Béla: *Prodromus. Kalmár György (1726–?) világról*, 2008.
165. CSÖRSZ Rumen István: *Szöveg szöveg hátán. A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, 2009.
166. BALOGH F. András: *Német–magyar irodalmi együttélések a Kárpát-medencében*, 2009.
167. BARTHA Katalin Ágnes: *Shakespeare Erdélyben. XIX. századi magyar nyelvű recepció*, 2010.
168. HAJDU Péter: *Tudás és elbeszélés. A Mikszáth-kispróza rejtelmek*, 2010.
169. WÉBER Antal: *Magyarország 1514-ben és 1848-ban. Történelmi regény vagy regényes történelem*, 2011.
170. SZÉNÁSI Zoltán: *A szavak sokféleségétől a Szó egységéig. Tanulmányok a 20. századi magyar katolikus irodalom témaköréből*, 2011.
171. N. MANDL Erika: *Színház a magyar sajtóban a két világháború között. A sajtóforrások szerepe az összehasonlító színháztörténeti kutatásokban, különös tekintettel a Napkelet és a Magyar Szemle színházi rovatára*, 2012.
172. DÁVID Gábor Csaba: „Célunk tökéletesedésünk”. *A nemzetnevelő Wesselényi Miklós*, 2013.
173. RÓZSA Mária: *Pesti német nyelvű lapok a kultúraközvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években*, 2013.
174. GERE Zsolt: *Szebb idők. Vörösmarty epikus korszakának rétegei*, 2013.
175. BALOGH Piroska: *Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, 2015.
176. GÁBORI KOVÁCS József: *A centralista Pesti Hírlap politikai stratégiái. 1844–1847*, 2016.